

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут рукопису

О.А. ІВАНОВА

**ИРИЛИЧНА
РҰКОПИСНА
КНИГА
XVI ст.**

**З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РҰКОПИСУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

**ІСТОРИКО-КОДИКОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
АЛЬБОМ ФІЛІГРАНЄЙ**

Київ 2016

ББК Ч611.52+Ч737(4УКР)754.16

УДК 003.349(02)”15”:091:027.021(477-25)НБУВ

Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней / О.А. Іванова; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К., 2016. – 256 с. : іл.

Запропонована книга є узагальнюючим дослідженням корпусу кириличних рукописних книг XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В монографії розглядається репертуар рукописних книг на тлі історико-культурних обставин розвитку кириличної рукописної книжності XVI ст., аналізується комплекс питань, пов'язаних із атрибуцією рукописів, встановленням місця виробництва паперу з характерними філігранями, його використанням для написання рукописів в тій чи іншій країні, датуванням рукописних пам'яток тощо, досліджується зовнішнє оформлення рукописів та їхнє художнє оздоблення, надаються характеристики записів та висвітлюється їх роль як історичного джерела. Розглядаються етапи створення бази даних «КОДЕКС : Рукописні книги», призначеної для зберігання структурованого кодикологічного опису, та методи-ка її використання в кодикологічних дослідженнях.

У довідковому альбомі подано філіграні датованих рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ.

Видання розраховане на кодикологів, істориків, літературознавців, бібліотечних та архівних працівників, викладачів та студентів гуманітарних факультетів.

Відповідальний редактор
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України

Рецензенти:
Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Г.І. Ковальчук, доктор історичних наук, професор

Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
протокол № 10 від 30 листопада 2016 р.

ISBN 978-966-02-8150-9 (друковане видання)

ISBN 978-966-02-8151-6 (електронне видання)

© О.А. Іванова, 2016
© О.М. Гальченко, художнє оформлення,
дизайн обкладинки, 2016
© Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського, 2016

ЗМІСТ

Вступ	5
Репертуар рукописних книг XVI ст. з фондів ІР НБУВ	13
Папір та філіграні кириличних рукописів XVI ст. Датування рукописів	58
Структура рукописної книги та її оформлення. Рубрикація та оздоблення	89
Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів	125
База даних «КОДЕКС : Рукописні книги»: історія створення та використання в наукових дослідженнях	182
Висновки	207
Список скорочень	212
Список літератури	214
Додаток. Приклад заповненого опису БД «КОДЕКС : Рукописні книги»	225
Альбом датованих філіграней	229
Іменний покажчик	247
Summary	254
Аннотація	255

ВСТУП

апропонована монографія є результатом узагальнюючого вивчення корпусу рукописних книг XVI ст., яке спирається на набутий поколіннями дослідників досвід наукового описування кирилических пам'яток цього періоду.

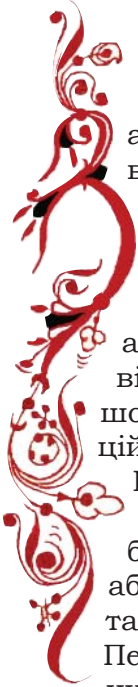
Загальний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського створювався з численних архівів, колекцій та зібрань протягом тривалого часу, відповідно, – рукописні книги, що містяться в ньому, на період нашого дослідження вже мали певні первісні описи – від реєстраційних до археографічних та вузькоспеціалізованих.

На відміну від реєстраційного опису, який має обліково-охоронний характер і обмежується лише стислим переліком базових елементів, установленим для конкретного реєстру або інвентарю, археографічний опис, окрім реєстраційної, має також науково-інформаційну функцію.

Певний набір принципів наукового описування кирилических РК склався в XIX ст., від того часу дослідження рукописів здійснювалося двома шляхами – або через укладання реєстраційних та археографічних описів рукописних комплексів, або через вивчення конкретного рукопису чи типологічної групи рукописів за специфічними кодикологічними характеристиками – палеографічною, мовною, художньою, графіко-орфографічною, музичною та ін.

Відмінною особливістю цих систем описування є надзвичайна різноманітність як у плані кількісних елементів опису – їхня наявність часто залежала від загальної ерудиції описувача, – так і в образних наукових напрямках, обумовлених професійним інтересом ученого. В стислих описах дослідник зазвичай лише зазначав автора, назву, загальну дату і кількість аркушів, причому палеограф у процесі описування звертав першочергову увагу на детальний аналіз почерків; мовознавець – на ретельне вивчення редакції мови або діалекту; історик літератури цитував окремі частини тексту.

З третьої чверті XIX ст. починається описування рукописних зібрань бібліотек та музеїв навчальних закладів України, які пізніше склали основу фонду відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині ІР НБУВ), а саме: Київської духовної академії, Університету

св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька та ін. Слід зазначити, що систематичні каталоги М.І. Петрова, О.О. Лебедева, М.І. Сперанського, В. Березіна¹ істотно відрізняються один від одного кількістю та повнотою статей. Серед описів є як скорочені, облікові (автор, назва, приблизна дата та кількість аркушів), так і розширені – з палеографічними, мовними студіями, аналізом текстологічних та літературних особливостей тощо. Зокрема, в каталозі М.І. Сперанського міститься більш детальний, ніж в інших подібних виданнях, мовний та графічний аналіз текстів. Дослідник давньої української літератури С.І. Маслов склав кілька оглядів рукописних збірок, у тому числі опис зібрання рукописів Київського університету². Каталоги В. Березіна та С.О. Щеглової³ є скороченими і містять, здебільшого, облікові дані. Огляд пам'яток, який враховував відомі на кінець ХІХ ст. рукописи українського і білоруського походження (деякі з них нині зберігаються в ІР НБУВ), опублікував П.В. Владимиров у роботі «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетий»⁴. Систематичні каталоги РК Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (ЦАМ КДА) та значних збірок рукописів Києва, укладені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. М.І. Петровим та О.О. Лебедевим, містять як облікові дані (автор, назва, приблизна дата, кількість аркушів), так і розширені статті, де наводяться записи, прослідковується доля та аналізуються певні літературні особливості рукописів. Слід зазначити, що дані описи не позбавлені певних хиб (помилки в датуванні, спорадичний характер подання матеріалу, неточності в прочитанні записів тощо), проте безумовно цінною рисою описових статей у каталогах М.І. Петрова є постатейний виклад змісту, що має величезне значення для визначення як текстових редакцій рукописів зокрема, так й історії певних жанрових різновидів взагалі, особливо це стосується збірників непостійного змісту юридичного, канонічного характеру, численних збірників проповідей та інших РК.

¹ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Вып. I. – М., 1891; Вып. II. – М., 1896; Вып. III. – М., 1904; Петров Н.И. Описание рукописных собраний Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. Вып. I–III. – К., 1875; 1877; 1879; Лебедев А. Рукописи Церковно-Археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1916; Описание рукописей библиотеки историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине / сост. под ред. Сперанского. – Вып. I–IV. – М., 1900–1905; Описание рукописей Почаевского лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. В. Березин. – К., 1881.

² Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета святого Владимира. – К., 1910.

³ Щеглова С.А. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Николая Александровича – Пг., 1916.

⁴ Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от IX до XVII ст. // ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 101–139. Ідеться про такі рукописи з фондів ІР НБУВ: ф. 303, № 112, с. 128; ф. 1, № 15512, с. 25; ф. 303, № 113, с. 133–134; ф. 303, № 119, с. 134–135; ф. 303, № 47, с. 136; ф. 303, № 12, с. 135; ф. 307, № 421, с. 107, 128; ф. 303, № 110, с. 135; ф. 303, № 111, с. 135; ф. 303, № 9, с. 134; ф. 303, № 116, с. 135.

Від початку ХХ ст. поряд з укладанням фахівцями наукових описів зібрань та колекцій проводилися також спеціалізовані дослідження кодексів, зокрема значно зросла зацікавленість мистецтвознавчим аспектом вивчення рукописів. Окремі мистецтвознавчі студії стосовно оформлення та оправлення рукописних книг здійснювали такі відомі історики РК, як В.І. Бутовський, Ф.І. Буслаєв, В.В. Стасов¹ та, особливо, Ф.І. Титов. Останній описав та опублікував прикраси цілої низки рукописів, зокрема й тих, що знаходяться нині в фонді ІР НБУВ, побіжно охарактеризувавши художнє оформлення української РК XVI–XVII ст. в палеографічному нарисі «Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания» на матеріалі з книгосховищ Східної України, переважно з Києва².

У 50–60-х роках ХХ ст. з'явилася серія досліджень Я.П. Запаска, в яких розглядалося питання орнаментики української рукописної книги. Результатом роботи науковця стала фундаментальна монографія, що донині залишається єдиним базовим виданням з історії оздоблення української рукописної книги, в якому висвітлено процес розвитку, трансформації та взаємодії основних типів української книжкової орнаментики та детально проаналізовано прикраси найвідоміших українських пам'яток, зокрема й з фондів ІР НБУВ³.

Вивченню записів РК XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ, створених на теренах України, присвячені праці О.М. Апанович⁴, яка приділила особливу увагу вкладним, дарчим та власницьким маргінальним записам як відображенню долі книги. В свою чергу, М. Боянівська досліджує за записами писців їхній соціальний стан⁵, зокрема проаналізувавши й кілька документів з рукописного підрозділу НБУВ.

На початку 70-х років ХХ ст. кодикологія сформувалася як самостійна наука синтетичного типу в галузі книгознавства, що досліджує «написану на пергамені чи на папері рукописну книгу як факт матеріальної і духовної культури середньовічного суспільства в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також

¹ Бутовский В.И. История русского орнамента с X по XVI столетие по древним рукописям. – М., 1870; Буслаев Ф.И. Исторические очерки по русскому орнаменту в рукописях. – Пг., 1917; Стасов В.В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. – СПб., 1902. – С. 16–17.

² Титов Ф. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1 : Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рисунками). – К., 1911. Дослідником опубліковані прикраси таких рукописів: ф. 306, № 386; ф. 301, № 37 л; ф. 301, № 46 л; ф. 311, № 574; ф. 301, № 421; ф. 306, № 386.

³ Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Л., 1995; рукописні книги з фондів ІР НБУВ: ф. 301, № 44 л, с. 63; ф. 301, № 12 п, с. 64; ф. 301, № 30 л, с. 71; ф. 301, № 37 л, с. 72; ф. 301, № 14 п, с. 76–77; ф. 301, № 35 л, с. 79–81; ф. I, № 15512, с. 83–89, 92, 94; ф. 307, № 421, с. 101; ф. I, № 2789, с. 117; ф. 311, № 574, с. 119; ф. 306, № 386, с. 121.

⁴ Апанович Е.М. Записи на рукописных книгах ЦНБ УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 70–86; Она же. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах // История СССР. – 1979. – № 2. – С. 150–161; Она же. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела : сб. науч. тр. – Ленинград, 1977. – С. 22–52.

⁵ Боянівська М. Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст: виробництво та поширення : дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1994.

історії, під якою мається на увазі походження, функції та доля книги»¹. Теоретичні питання та методологічні основи української кодикології і кодикографії розглянуті в спеціальній монографії Л.А. Дубровіної «Кодикологія і кодикографія української рукописної книги», а також у колективному виданні «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису»².

В Інституті рукопису НБУВ від 90-х років ХХ ст. розвиваються кодикологічні дослідження, спрямовані на створення нових та удосконалення вже застосовуваних на практиці принципів описування РК XIV–XVIII ст. (Л.А. Дубровіна, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко, О.А. Іванова, Т.А. Бургомістренко) та їхню реалізацію, зокрема, в процесі укладання наукових каталогів рукописних книг та методичних рекомендацій³; також розроблено базу даних «КОДЕКС : Рукописні книги», яка входить до загальнобібліотечної системи ІРБІС64.

Кодикологія розглядає рукописну книгу як синкретичний артефакт, що увібрав у себе різнобічну інформацію стосовно розвитку книжної культури конкретного історичного періоду, отож методично найближчими до кодикології є такі спеціальні історичні дисципліни джерелознавчого та книгознавчого циклів, як палеографія, текстологія, джерелознавство, книгознавство (у розділах, пов'язаних із вивченням інкунабул і палеотипів, історією книги), мистецтвознавство (у розділах щодо історії книжкового мистецтва – декорування, ілюмінвання, ілюстрування, а також з історії музики й музичного джерелознавства), археографія та бібліографія.

В ІР НБУВ продовжується робота з вивчення окремих аспектів РК (Л.А. Дубровіна, О.М. Гальченко, О.А. Іванова, Л.А. Гнатенко, Е.С. Клименко). Так, українська РК XIV–XVI ст. аналізується із застосуванням графіко-археографічних та палеографічних методик

¹ Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 1992. – С. 6.

² Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 1992.

³ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2003; Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2007; Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2007; Іванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Науковий каталог. Палеографічний альбом / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2010; Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку ХХ ст. (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) : Історико-кодикологічне дослідження. Каталог. Палеографічний альбом / НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2011.

(Л.А. Гнатенко); студіюються її репертуар, процеси створення та побутування РК XVI ст. (О.А. Іванова, Л.А. Дубровіна), історія та технологія оправи слов'янської рукописної книги та стародруків (О.М. Гальченко); досліджується музична РК (Е.С. Клименко). Одночасно кодикологічно вивчаються окремі пам'ятки писемності XVI ст. – Супрасльський Ірмологіон (Л.А. Дубровіна, Л.П. Корній, Ю.П. Ясіновський), Тезаурус Дамаскіна Студита (П.Х. Ілієвські, О.А. Іванова). У 2001 р. світ побачило видання найвідомішої історичної пам'ятки XVI ст. з фондів ІР НБУВ – Пересопницького Євангелія¹ з науковим дослідженням про рукопис, транслітерованим текстом та словопоказчиком з вичерпною граматичною характеристикою кожної словоформи та її локалізації в тексті (І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна).

Опис РК ґрунтується на специфічній методиці кодикологічного дослідження, яке реалізується через систему взаємопов'язаних рубрик, що віддзеркалюють синкретичний характер предмета вивчення.

Вивчення РК починається з фіксації стану її збереженості. Визначення загального обсягу кодексу, кількості аркушів або сторінок та зошитів, відповідності нинішньої послідовності їх розташування до первинної, ступеню повноти зошитів; фіксація наявності та розташування аркушів, котрі були вставлені пізніше; реєстрація наявності нумерації аркушів (фоліація), сторінок (пагінація) та зошитів (сигнатура) – все це дає змогу простежити зміни, яких зазнав блок книги протягом історичного існування, та матеріальні втрати, що свідчать про втрати текстові та полегшують їхнє визначення, а також зафіксувати сліди та причини реставраційної роботи над кодексом.

Вивчення такого компоненту зовнішньої структури РК, як матеріал рукопису (папірус, папір, пергамен та ін.), може допомогти встановити його походження, технологію виготовлення. Найбільш цінні дані для дослідження з отриманням оптимального результату надає папір, який містить філіграні. Філігранознавчий аналіз дає змогу не лише атрибутувати недатований рукопис, але й висвітлити весь комплекс питань, пов'язаних з виробництвом паперу, шляхами його міграції, купівлі та продажу, з використанням паперу схожого типу в майстернях та скрипторіях, торговими та власницькими марками.

Одним із важливих аспектів вивчення РК є організація її сторінки, її зовнішнє оформлення. Саме через організацію РК здійснюється сприйняття її тексту. Спосіб його розміщення, наявність та розташування колонтитулів, позначень на полях структурних одиниць, – все це спрямоване на ефективне донесення до користувача змісту книги. Крім того, співвідношення розмірів поля тексту із розмірами бічних полів вказує на наявність або відсутність реставрації (поновлення) РК, тому що при поновленні аркуші, як правило, обрізуються.

¹ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : Дослідж. Транслітер. текст. Словопоказчик / вид. підгот. І. Чепіга за участю Л. Гнатенко. – К., 2001.

Аналіз письма РК, окрім констатації типу письма та надання його загальної графічної характеристики, передбачає також визначення кількості почерків та їхніх меж, що у випадку великого обсягу кодексу та наявності кількох почерків, або переходу одного почерку з одного типу письма до іншого (наприклад, з півуставу до скоропису) вимагає окремого сумлінного палеографічного дослідження, результати якого допомагають при встановленні історії написання рукопису, традицій окремих скрипторіїв, індивідуальних технологічних особливостей писців тощо.

Значна увага у кодикологічному дослідженні приділяється вивченню оздоблення рукопису: зовнішньому виглядові прикрас, техніці виконання, художньому стилю, що є відображенням національного самовираження, культурних зв'язків країни створення РК, світогляду митця тощо. Оздоблення, крім суто ілюстративної функції, має й рубрикаційне значення, сприяючи розумінню власне змісту рукопису. Сюжети, мотиви, розміри прикрас, їхнє розміщення на сторінці, співвідношення з полем тексту – все це є складовими елементами кодексу. Оздоблення має на меті не лише прикрасити окремі аркуші або весь рукопис, а, здебільшого, й чітко показати початок або виділити призначення певної частини тексту. Художній елемент в оздобленні пов'язаний зі змістом самого тексту, працюючи як розподільний знак, і, відповідно, та чи інша прикраса демонструє межу тексту, який має певний закінчений зміст і певну функцію.

Дослідження технології виготовлення оправи, аналіз її елементів, загальної композиції, особливостей розташування дає можливість встановлювати час і місце її вироблення, іноді – майстерню. В свою чергу, вигляд та окремі деталі книжного блоку дають уявлення про реставрацію або кілька реставрацій, виявляють традицію виготовлення оправ певної майстерні, регіону, країни. Таким чином, оправа як структурний компонент, що насамперед зберігає блок кодексу в цілісності, є водночас елементом, який допомагає встановити певні етапи історії його побутування.

Особливе місце в кодикологічному вивченні РК належить описуванню її змісту. Варто зауважити, що поняття змісту кодексу як твору слід відрізнити від поняття змісту тексту, який є предметом спеціального текстологічного дослідження, що вивчає власне текст твору. На відміну від цього, зміст твору вивчається в цілому як зміст конкретного рукопису і передбачає визначення таких відомостей, як назва, ступінь повноти тексту, автор твору або укладач, перекладач, оздоблювач, палітурник, дата створення, загальна характеристика тексту (наприклад, переклад, тлумачення і т. ін.), склад РК, його однорідність, структурні одиниці, тип книги, пізні доповнення до основного тексту тощо.

Значна роль у вивченні історії створення та побутування рукопису належить записам. Незважаючи на зазвичай анонімний харак-

тер написання РК, зустрічаються кодекси із записами писців, в яких доволі часто містяться відомості про замовників або вкладників книги до того чи іншого храму, пізніше до них можуть бути додані записи дарувальників, спадкоємців та ін. На полях та форзацах РК можуть також траплятися різні за часом записи читачів рукопису або записи, які фіксують ті чи інші історичні події. Крім звичайної форми запису на аркушах книги, трапляються й записи на наклейках, прикріплених пізніше дослідниками або читачами РК.

Схоже завдання у визначенні історичної долі кодексу виконують різноманітні облікові знаки, зазначаючи приналежність РК тому чи іншому власникові – особі або установі – в різні періоди існування: йдеться про штампи, штемпелі, екслібриси, суперекслібриси, етикетки, що, як правило, супроводжуються номером шифру. Слід відмітити, що вивчення облікових знаків, як правило, потребує залучення певних документальних архівних матеріалів.

Отож для такого об'єкта дослідження, яким є кодекс, потрібно використовувати значний комплекс наукових дисциплін, що допоможуть не лише розкрити всі деталі його створення, але й простежити історію походження та побутування тощо.

Доцільною, на нашу думку, є репрезентація у вступі до нашого видання колекцій та збірань, у складі яких містяться РК XVI ст.

Комплекс кириличних рукописів XVI ст. нараховує 264 од. зб. і міститься у двадцяти фондах ІР. Найбільша кількість РК XVI ст. (65 ркп.) зберігається в Колекції рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (ЦАМ КДА, ф. 301), створеного в 70-х роках XIX ст. саме з метою збирання, зберігання та вивчення предметів старовини. До колекції ЦАМ безпосередньо примикає й кілька збірок монастирів та церков, зареєстрованих та описаних наприкінці XIX ст., незабаром після опрацювання пам'яток ЦАМ КДА: Зібрання рукописів бібліотеки Софійського собору, ф. 312 (26 ркп.), Михайлівського Золотоверхого монастиря, ф. 307 (21 ркп.), Києво-Печерської лаври, ф. 306 (14 ркп.), Почаївської лаври, ф. 313 (11 ркп.), Зібрання рукописних книг Мелецького монастиря на Волині, ф. 303 (11 ркп.), Десятинної церкви, ф. 311 (3 ркп.), Пустинно-Миколаївського монастиря, ф. 308 (4 ркп.), Видубицького монастиря, ф. 309 (2 ркп.), а також Зібрання рукописних книг московського митрополита Макарія (Булгакова), ф. 302 (19 ркп.).

Значна кількість РК XVI ст. (44 ркп.) міститься в найбільшому за обсягом комплексному фонді «Літературні матеріали» (ф. 1), який був сформований уже в перші роки функціонування Всенародної бібліотеки України й увібрав у себе й зібрання ліквідованих установ, і особові архіви, і розрізнені РК та документи, різноманітні за видами та змістом.

Кілька колекцій музеїв та установ увійшли до відділу рукописів у цілісному вигляді, це зокрема: Зібрання рукописів Ніжинського

історико-філологічного інституту князя Безбородька, ф. 310 (16 ркп.); Зібрання рукописних книг Київської духовної академії, ф. 160 (4 ркп.), Архів і зібрання рукописів Одеського товариства історії та старожитностей, ф. V (2 ркп.); Колекція рукописів Київського університету св. Володимира, ф. VIII (2 ркп.); Колекція рукописів Всеукраїнського історичного музею України ім. Т.Г. Шевченка, ф. 28 (3 ркп.).

Невелика кількість РК XVI ст. міститься в особових архівних фондах учених – С.І. Маслова, ф. XXXIII (2 ркп.); М.І. Лілеєва, ф. 127 (3 ркп.); В.А. Чаговця, ф. 268 (1 ркп.).

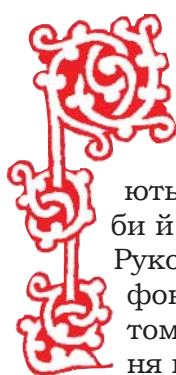
Кілька рукописів зберігаються в колекціях, що були утворені безпосередньо протягом функціонування відділу рукописів Бібліотеки (ВР; від 1992 р. – ІР НБУВ) у XX ст., це – Колекція уривків рукописних книг ІР НБУВ, ф. 235 (5 ркп.), Колекція рукописних книг ІР НБУВ, ф. 30 (4 ркп.) тощо.

Кодикологічний принцип, що застосовується при вивченні РК у сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історії книги, визначає структуру пропонованого видання: в першому розділі встановлено особливості та певні закономірності репертуару рукописів XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ; у другому – розглянутий комплекс питань, пов'язаних з філігранями на папері досліджуваних рукописів; зовнішній вигляд рукописної книги та її оформлення проаналізовані в третьому розділі; в четвертому – надаються характеристики записів відповідно до їхніх типів – власницькі, вкладні, купчі, дарчі, історичні, прислів'я тощо, а також визначається роль запису як історичного джерела, що сприяє як вивченню побутування самого рукопису, так і історії та культури взагалі. В останньому, п'ятому, розділі простежується процес створення бази даних «КОДЕКС : Рукописні книги», наводяться приклади кодикологічних досліджень, здійснених за її допомогою.

До основного тексту додається альбом філіграней з датованих рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ, який може бути використаний для атрибутування недатованих рукописів.

Автор висловлює щире подяку колегам, всім, хто долучився до створення цього видання.

РЕПЕРТУАР РУКОПИСНИХ КНИГ XVI СТ. З ФОНДІВ ІР НБУВ

укописна книга посідає особливе місце в системі спеціальних історичних та філологічних джерел XVI ст., представляючи й акумулюючи значний пласт писемної культури цього періоду. Репертуар та типи РК, їхня загальна кількість, ареал та ступінь розповсюдження відображають соціальний і духовний стан суспільства взагалі та потреби й можливості читачів зокрема.

Рукописи, що досліджуються в даній роботі, репрезентують фонди лише однієї установи, Інституту рукопису НБУВ, і тому цілком природним є те, що результати їхнього вивчення не можуть бути екстрапольовані на весь корпус РК XVI ст. Проте, оскільки загальний обсяг книг, які зберігаються в ІР, є досить значним і охоплює майже всі типи рукописних книг цього періоду, їхній аналіз дозволяє скласти уявлення або підтвердити певні закономірності кириличної слов'янської книжності XVI ст.

Історико-культурні обставини розвитку кириличної рукописної книжності XVI ст.

Кирилична книжність XVI ст., поширена на територіях кількох країн, існувала та розвивалася в різних соціально-політичних, релігійних та культурних умовах на українських та білоруських землях, в Московській державі, у південних слов'ян на Балканах та в Молдавському князівстві.

У першій половині XVI ст. більша частина України, від Володимира-Волинського і Винниці до Ромен і Гадяча, та вся Білорусь входили до складу Великого князівства Литовського. Західноукраїнські землі були частиною Польщі. В результаті Люблінської унії 1569 р. та утворення Речі Посполитої – федерації Королівства Польського та Великого князівства Литовського – українські землі були відторгнуті від князівства та об'єднані з Короною, польськими землями. Білоруські землі залишилися в Литві. За межами Речі Посполитої знаходилися Північна Буковина та Закарпаття, які належали спочатку угорським та молдавським феодалам, а потім Османській імперії. Чернігівсько-Сіверською землею володіла Московська держава.

Культурне життя України та Білорусі в цей час, з одного боку, знає значного західноєвропейського впливу, що сприяє переходу від Середньовіччя до епохи Просвітництва та Бароко, з іншого, – знаменується зростанням національної свідомості та боротьбою за збереження народних традицій.

Відсутність державності та територіальної цілісності спричинила, як наслідок, нерівномірний розвиток економічних, соціальних та культурних процесів, отож виразником збереження культурних та мовних традицій в умовах національного та релігійного протистояння тривалий час лишалася Православна Церква. Прийняття Унії частиною української та білоруської еліт (Брестська унія 1596 р.) не відразу призвело до відмови від православ'я населення західних областей; Україна та Білорусь на той час ще зберігають єдину православну культуру, писемність та мову. Остання, зокрема, відобразилася в своїх функціональних різновидах – книжній традиційній церковнослов'янській, актовій українсько-білоруській, розмовній та книжній староукраїнській і старобілоруській мовах, які тоді перебували в процесі становлення.

Головними осередками книжної культури та освіти були монастирі, – на українських землях – Успенська Києво-Печерська лавра, Межигірський Спасо-Преображенський, Троїцький Дерманський, Різдва Богородиці Пересопницький монастирі та багато інших, на теренах Білорусі – Супрасльський Благовіщенський, Пінський Лещинський Успенський, Жировицький Успенський та ін.

Монастирські та церковні зібрання формувалися з книг, що переписувалися безпосередньо ченцями монастиря та професійними писцями – на замовлення, за рахунок пожертвувань та дарів тощо. Монастирі та соборні церкви мали великі книжкові збірки, які склалися не лише з кириличних, але й латинських, польських і грецьких рукописів. Так, однією з найбільших була колекція Києво-Печерського монастиря, про що свідчить список рукописів у переліку майна лаврської церкви Успіння Богородиці, який включає 85 книг церковних та «посполитих»¹. На жаль, більша частина книжкових зібрань монастирів загинула в XVII ст. внаслідок війн та пожеж.

Слід відмітити, що, хоча основними центрами книгописання в XVI ст. на українських і білоруських землях ще залишалися монастирі, книги виготовлялися також і на приватні замовлення в містах та селах.

Культурними осередками поряд з монастирями були маєтки великих магнатів, таких, як відомі волинські магнати Острозькі, Чарторийські, Сангушки, Загоровські, які не лише надіяли церкви та монастирі маєтностями та грошима, надавали замовлення писцям на створення рукописних книг, але й підтримували шкільництво. Так, в Острозі князь Костянтин Острозький заснував школу при Дер-

¹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т. 1. – Приложения. – С. 7–10.

манському монастирі, училище при Володимирській соборній церкві, Острозьку академію. Шляхтичі Загоровські фінансували створення училищ, зокрема в Старому Загорові. Створюються православні школи у Львові, Вільно, Могилеві на Дніпрі, Луцьку, Києві та інших містах.

Від другої половини XVI ст. почався широкий національно-культурний рух, що спонукав, зокрема, до утворення від третьої чверті XVI ст. на території України братств, – спочатку в містах Галичини та Холмщини. Братства як культурно-освітні та політичні організації, що склалися винятково з міщан (лише в Київському та Луцькому братствах головна роль належала православним ченцям і шляхтичам), посіли в культурному житті України значне місце; одним з основних своїх завдань вони декларують піднесення освітнього рівня населення. При допомозі братств в останній чверті XVI ст. – на початку XVII ст. в Києві, Львові, Кам'янці, Кременці та інших містах були створені школи, в яких найбільша увага в навчальному процесі приділялася вивченню церковнослов'янської та грецької мов. Братства поряд з церквами та монастирями накопичували багаті бібліотечні зібрання. Так, зібрання Львівського братства, в яке виросла бібліотека Львівської Успенської церкви, наприкінці XVI ст. містило 145 книг, переважно церковнослов'янських¹.

Від другої половини XVI ст. зміцнюються зв'язки з європейськими країнами – Польщею, Чехією, Італією, Німеччиною, розповсюджується тип світської культури західного зразка. Поряд з традиційними школами при церквах та монастирях, де діти отримували початкову освіту за псалтирем та букварем, вивчали письмо (кириличний півустав) та церковний спів, на українських та білоруських землях у XVI ст. виникають латиномовні й польськомовні католицькі школи.

Значний вплив на українську та білоруську культуру в цей час мало проникнення західноєвропейських реформаційних течій, складних у своїй неоднорідності. Широкого розповсюдження вони набули на білоруських землях – лютеранство в середовищі міських мешканців і кальвінізм у знаті. Кальвінізм приймають найбільші землевласники – впливові родини Радзивілів, Сапег, Ходкевичів, Вишневецьких та ін.; вони стають фундаторами кальвіністських шкіл та друкарень у Бресті, Вільно, Мінську, Вітебську, Несвіжі. Реформаційний рух часто набуває радикального різновиду – руху антитринітаріїв, відомих на теренах Білорусі та України під іменем социніан². Серед социніан – відомі діячі книжкової та перекладацької справи Симон Будний та Василь Тяпинський.

Широкої популярності социніанство як радикальна гілка протестантизму набуло на Волині – давньому центрі української православної

¹ Голубев С. Киевский митрополит ... – С. 167–171.

² Антитринітарії – християнська течія, прихильники якої заперечували догмат про Трійцю, вважаючи його таким, що не відповідає уявленню про Єдиного Бога. Социніанство – різновид антитринітаризму, раціоналістичний рух протестантизму, названий за іменем найбільш видатного представника – Фауста Социна (1539–1604).

культури. Ці погляди дістали підтримку переважно в середовищі відомих українських магнатів – навіть у такого оплоту православ'я, як Костянтин Острозький, який надавав заступництво письменникам та проповідникам-антитринітаріям. Про ці настрої в тодішніх культурних колах свідчив московський емігрант князь Андрій Курбський, який жив на Волині в 1564–1584 рр.: «путь Господень оставили и веру церковную отринули, ...ринушася в ... ереси люторские и других различных сект. Паче же нецѣи велможи их богатые, в великих властех поставленные у них, на сие самовластие ум свий обратиша; на них же зряче не только подручные их, но и братия их меньшая произволение естественное самоизвольне на таковыя слабости ... устремиша...»¹.

Протестантські ідеї спричинили, з одного боку, виникнення критичного відношення до тексту книг Святого Письма, з іншого, – потребу читати ці книги рідною мовою. Це сприяло появі низки перекладів релігійної літератури національними мовами на землях України, Білорусі та Литви. У першій чверті XVI ст. надруковано книги Старого Завіту Франциска Скорини (Прага, 1517–1519 рр.), хоча й церковнослов'янською мовою, але зі значною кількістю елементів живої білоруської мови, особливо в глосах на полях тексту. Виходить в світ Євангеліє в перекладі західнобілоруською Василя Тяпинського – ми знаємо лише одне його видання Євангелія близько 1570 р., яке містить Євангелія від Матфея, Марка і, частково, від Луки.

У середині та в другій половині XVI ст. здійснено кілька перекладів Святого Письма староукраїнською мовою. Про деякі нам відомо з друкованих наукових студій XIX ст., до нашого часу збереглися Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.), Новий Завіт, перекладений В. Негалевським з польського перекладу (1581 р.), переклад книг Старого Завіту, виконаний Дмитром із Зінькова (1575–1577 рр.), Крехівський Апостол, перекладений у 60-х роках XVI ст.² Таким чином, народна мова була допущена в священні книги, розмовна лексика проникла в сакральні тексти високого стилю. Схожі явища розвитку кириличної книжності, що відповідали на актуальні питання того часу, спостерігалися на різних землях слов'янського етносу, незважаючи на конфесіональні розбіжності.

У Московській державі протягом століття відбувається зміцнення централізованої держави та царської влади, здебільшого пов'язане з ім'ям Івана Грозного; традиції окремих князівств тяжіють до злиття в єдиний загальноросійський культурний рух. У церковних справах російський митрополит юридично отримав незалежність від Константинопольського Патріарха з правом обрання собором єпископів у своїй державі, а наприкінці століття – титул Патріарха.

¹ Сказания князя Курбского. – СПб., 1833. – Ч. 1. – С. 84.

² Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за уч. Л.А. Гнатенко. – К., 2001.

Протягом століття в Москві було проведено кілька церковних соборів з питань церковної та богослужбової практики, здійснено вдосконалення богослужіння, введено кілька нових чинів, зокрема: чин поставлення митрополита і патріарха, чин «хождєния на осяяти», чин вселєнської панахиди та ін. Відбулася канонізація нових святих (близько 40), що обумовило складення нових канонів, піснєспівів та служб, присвячених їм¹.

Книжковий репертуар, зберігаючи за основу богослужєбну літературу, збагачується історичними та літературними пам'ятками, що відповідали потребам нової епохи в житті держави, зокрема новими літописами та хронографами, Лицевим літописним зводом, «Степенною книгою», присвяченою життю та діяльності великих князів, 12-ма томами «Великих Четьх міней» митрополита Макарія, де зібрані житія святих та повчання святих отців Православної Церкви, в тому числі оригінальні твори Феодосія Печерського, Кирила Туровського, Іосифа Волоцького та ін. З'являються збірник канонічного права «Стоглав», в якому відобразилися рішення питань як державно-економічних, так і церковних, розглянутих на Соборі 1551 р., збірник «Домострой», що регламентує поведінку християнина в житті та побуті, законодавчий кодекс «Судебник» 1550 р. тощо. Епоха зміцнення самодержавної влади знаменується також створенням оригінальних публіцистичних творів, зокрема соціально-політичної та церковно-політичної публіцистики в листуванні Андрея Курбського та Івана Грозного, церковної полеміки іосифлян та нестяжателів з релігійних міркувань про ересі, смертну кару та церковне землеволодіння («Просвітитель» Іосифа Волоцького, твори Вассіана Патрикеєва).

Якщо розвиток книжності східних слов'ян у цей період знаходився в сприятливих умовах національного підйому і навіть міжконфесійні стосунки (а іноді – боротьба) слугували їй подальшому розвитку або через західноєвропейський вплив – у спробах перекладів, перейняття елементів західноєвропейських стилів оформлення та іншого, або через його відторгнення – в поширенні полеміко-догматичних творів, – то умови існування кириличної книжності в землях, що перебували під владою Османської імперії і зазнавали значного соціального, релігійного та культурного гноблення, були доволі несприятливими.

Під владою османів протягом XVI ст. знаходилися країни майже всього Балканського півострова. Численні антитурецькі повстання в Сербії та Болгарії, які підтримувалися європейськими державами, не виходили за межі окремих областей. У Болгарії та Македонії політичне поневолення супроводжувалося релігійним гнобленням. Церкви перетворювалися на мечеті, віруючих примушували приймати іслам. Школи існували лише у великих містах або при монастирях. Ще від XV ст. починає відчуватися вплив грецького духовенства, яке превалує в болгарській церковній ієрархії. Болгари емігрують в Сербію, Валахію, Велике князівство Литовське і в Московську Русь.

¹ Дмитриевский А.А. Богослужения в Русской Церкви в XVI веке. – Казань, 1884. – С. 11.

У Сербії мусульманство прийняла невелика частина населення, чому сприяла діяльність Печського патріархату, який був відновлений у 1557 р. та відігравав роль центру національного та культурного об'єднання сербів. Сербська Церква зберегла свої привілеї та маєтки, була самостійною у вирішенні культурних та релігійних питань, у тому числі мала можливість утворювати початкові школи.

Проте і в несприятливих умовах слов'янська книжність на Балканах в XVI ст. продовжує розвиватися: переписуються богослужбні книги, кормчі книги, житія, хроніки та хронографи, збірники повчань національних релігійних авторів («дамаскіни», твори Димитрія Кантакузіна та ін.), складаються нові твори, наприклад, у Болгарії – житія софійських новомучеників XVI ст. Николи та Георгія, у Сербії – зібрання богослужінь та житій сербських правителів «Србляк»¹.

Молдавське князівство від середини XV ст. і до кінця XVI ст. також перебуває у васальній залежності від Турції, що супроводжується повстаннями та нескінченною зміною властителів-господарів. У князівстві, яке до початку XVII ст. ще користується церковнослов'янською мовою молдавської редакції як мовою держави і Православної Церкви, протягом століття отримують подальший розвиток жанри історичної літератури, за дорученням господарів створюються численні хроніки та літописи (хроніка єпископа Романа Макарія, хроніка ченця Азарія та ін.), наскрізною ідеєю яких є укріплення державної влади.

Слід підкреслити, що значним досягненням в європейському культурному житті XVI ст. була поява друкованої книги; від кінця XV ст. книгодрукування поширюється і в країнах кириличної книжності. Однак друкована книга в цей період ще не могла задовольнити потреб суспільства: подальший розвиток економіки, широка культурно-освітня діяльність православних монастирів і церков вимагали значної кількості книг. Тому рукописна книжність у цей період не тільки не втрачає свого значення, але, навпаки, досягає небувалого розвою.

* * *

В архівних фондах ІР НБУВ зберігаються 263 РК XVI ст. Варто зазначити, що встановленню певних закономірностей у типології репертуару рукописів XVI ст. передує кодикологічний аналіз змісту рукописів, який має свої особливості, на відміну від аналізу текстологічного, не включаючи в себе, наприклад, такі аспекти, як вивчення достовірності тексту, фактологічні дослідження та ін. Проте, незважаючи на переважно традиційний зміст РК даного періоду, залишається необхідним встановлення точної наукової назви, локалізації, редакції тексту, його структури і, за можливості, авторів та перекладачів у перекладених творах. Крім того, значними питаннями є

¹ История южных и западных славян в Средние века. Матвеев Г.Ф. История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iskunstvo.narod.ru/edu/istorijaslavjanu4ebnikserbija.htm>

встановлення повноти тексту із врахуванням його основних та, особливо, додаткових частин, оскільки саме період XVI ст. є завершальною стадією стабілізації багатьох типів богослужбних книг, що домінували в цей період, а також ідентифікація збірників та вивчення унікального складу кожного з них.

Книжна культура в XVI ст. залишалася підпорядкованою богослужінню, як залишалося підпорядкованим богослужінню культурне життя взагалі: в дитинстві людина навчалася грамоті за Псалтирем, у більш дорослому віці пізнавала євангельські істини через прозорі тексти євангелій, далі розбирала ускладнені богословські тексти Апостола, які розкривають основи християнського віровчення, поступово сприймала насичені складними поетичними богословськими образами Октоїх, Мінею та Тріюдь, і нарешті численні четві збірники надавали можливість освіченій людині знайомитися з кращими творами святих отців. Середньовічна людина читала або чула протягом життя обмежену кількість книг, але сприймала їх глибоко, очевидно, що не на тому рівні, як вони були укладені, але постійне їх читання чи слухання, так би мовити «перебування» у віровчительних та богословських текстах, давало можливість набувати певний рівень освіченості, осягати суть православного віровчення. Отож відсутність систематичної шкільної освіти компенсувалася тією сумою знань, що їх могла отримати людина, яка вміла читати, із кола богослужбних книг.

Тому РК переписувалися церковнослужителями не лише для потреб церков та монастирів – для богослужіння і справляння треб або на замовлення для вкладів у ті самі церкви та монастирі, але й, як свідчать численні записи на полях цих книг, для світських осіб – представників усіх прошарків суспільства. Більшість РК розглянутого періоду – книги богослужбні, книги уставного та келійного читання. Їхня універсальна функціональність, з одного боку, та сакральний характер, з іншого, зумовили й кращу збереженість у порівнянні з книгами світського змісту, які від XV ст. хоча й дещо поширили репертуар книжності, проте складають досить незначний відсоток від загального корпусу РК XVI ст. у фондах ІР НБУВ.

Книги, що мають безпосереднє відношення до богослужіння (богослужбні), складають першу тематичну групу книг, найбільшу за обсягом. Це книги Святого Письма (євангелія, апостоли, псалтирі), яке з давніх часів сприймалося саме через богослужіння, а також службники, требники, мінеї, тріюді, октоїхи, ірмолої. До цієї групи доцільно віднести також устави (типікони, типіки) як твори церковно-дисциплінарного характеру, такі, що безпосередньо не читаються під час богослужіння, але регулюють його.

Другу групу утворюють релігійні четві книги – як такі, що їх використання регламентується Уставом, так і книги для келійного читання: твори житійної літератури (житія, патерики, прологи); патристика (твори отців церкви); навчальна та полемічна література тощо.

Невелику групу складають жанри світської літератури, у фондах ІР із таких книг XVI ст. збереглися одна хроніка та один хронограф – зразки історичного жанру давньоруської літератури.

Богослужбні книги.

Євангелія та апостоли. Найбільшу кількість у групі богослужбних книг, утім, як і серед усіх рукописних книг XVI ст., складають євангелія (загалом 62 од. зб.). Такий значний обсяг євангелій у порівнянні з іншими богослужбними РК зумовлений тим, що вони посідали центральне місце в християнському житті взагалі і в богослужінні зокрема. Євангелія частіше за інші книги переписували на замовлення, для вкладів, продажу. За ними навчались у школах у старшому віці (в початковій школі користувалися Псалтирем або Букварем). Велику увагу звертали і на зовнішній вигляд рукопису, тому саме євангелія мають багате оздоблення і саме серед них найбільший відсоток поновлених та реставрованих книг у порівнянні з іншими. Слід зауважити, що в рукописних описах і каталогах церковних та монастирських зібрань XVIII–XIX ст. євангелія, як правило, виділені в окремий розділ, за ними вже зазначені інші книги.

Євангелія XVI ст. в ІР НБУВ збереглися в обох різновидах – тетр і апракос. Незважаючи на те, що апракос, в якому читання розміщені за літургійним календарем – від Пасхи до Великої Суботи наступного року включно, був більш розповсюдженим у древніший період і майже зникає до XVI ст., він представлений у фондах ІР п'ятьма рукописами, причому найбільш пізній датується 60–70-ми роками XVI ст. (ф. I, № 7457). Звичайно Євангеліє апракос починається заголовком першого читання – «Въ стоу велікоюу недлю по пасхѣ на литоургии евглііе. ѿ іѡан. стое блговѣствованіе». В одному з таких рукописів (ф. I, № 7457) цьому заголовку передує заголовок до Євангелія від Іоанна, яке читається на Пасху: «Ѡ Іѡанна стое блговѣстваніе», а в іншому (ф. I, № 5524) – заголовок до всієї пам'ятки: «еваглііе апракосъ еже естъ вседнѣвное».

Євангеліє тетр – більш численний різновид цього типу книг і містить відповідно чотири євангелія від євангелістів Матфея, Марка, Луки та Іоанна, в них євангельські події викладаються за порядком, встановленим на Лаодикійському соборі (бл. 360 р.). Структура рукописних кодексів євангелій тетр XVI ст. має усталений формуляр, за яким текстові Євангелія передують покажчики глав та передмова, до основної частини додаються кілька покажчиків читань: від Пасхи до П'ятдесятниці, від П'ятдесятниці на рік до неділі сиропусної, на Великий піст, Страсну седмицю, іноді до Пасхальної літургії включно на требах («на всяку потребу»), загальні читання певним ликам святих (мученикам, преподобним та ін.), 11 воскресних євангелій на утрени (цикл читань про воскресіння Христова, що чергуються) тощо.

Апостол (Діяння та послання святих апостолів) – друга після Євангелія за значимістю канонічна книга для християнського життя – в богослужінні, проповіді та повчанні – в ранній період також мала

два різновиди подібно до Євангелія: тетр та апракос, проте, на відміну від Євангелія, Апостол апракос, в якому текст розміщувався за богослужіннями, повністю зникає до XVI ст. Всі 13 рукописних апостолів, що збереглися в ІР, є Апостолами тетр – тексти в них розміщені за канонічною послідовністю: Діяння святих апостолів, сім соборних послань апостолів Якова, Іоанна та Іуди та 14 послань апостола Павла. Після основного тексту Апостола, як і в Євангелії, наводяться покажчики читань.

На відміну від самого тексту Євангелія або Апостола та більш-менш усталеного змісту покажчиків, де варіативність відбивається лише в місці їхнього розташування або послідовності, календарний покажчик – Місяцеслов – більшою мірою піддається тимчасовим змінам: з'являються пам'яті нових канонізованих святих, яким написані нові служби, проявляються певні місцеві уподобання щодо тих чи інших святих. Спостереження над структурою та змістом календарної частини євангелій та апостолів XVI ст. дозволили встановити певні характерні особливості в рукописах цього періоду.

Незмінною в усіх місяцесловах залишається наявність дванадцятих неперехідних та великих свят, які склалися до того часу в давній церкві і поєднувалися однією назвою *великі*: Новоліття (1.09), Усікновення глави Іоанна Предтечі (29.08), Різдво Богородиці (9.09), Воздвиження Хреста Господнього (14.09), Введення в храм (за визначенням у текстах РК XVI ст. – «у церкву») Пресвятої Богородиці (21.11), Різдво Христове (25.12), Обрізання Господнє і пам'ять св. Василя Великого (1.01), Богоявлення (6.01), Стрітіння (2.02), Благовіщення (25.03), Різдво Іоанна Предтечі (24.06), пам'ять апостолів Петра і Павла (29.06), Преображення Господнє (6.08), Успіння Пресвятої Богородиці (29.08) та пам'ять апостола Іоанна Богослова (26.09 і 8.05) (остання входила до блоку великих свят у дониконівський період). Кількість решти свят змінюється в різні місяці за різними рукописами. Євангеліє чи Апостол з таким Місяцесловом, який містив би читання на кожен день кожного місяця, серед РК XVI ст. з фондів ІР відсутні. Проте можна виокремити основний блок пам'ятей, які є, так би мовити, обов'язковими, тобто повторюються в кожному рукопису. Всього їх близько 120-ти. Найбільша кількість свят випадає на січень та вересень (близько 25 та 20 днів відповідно), найменша – від трьох до шести – на березень-квітень, в інші місяці кількість обов'язкових пам'ятей коливається від 7 до 16.

Найменша кількість свят згадується в березні, майже в половині місяцесловів вона обмежується трьома святами: пам'ять 40 мучеників Севастійських, Благовіщення Пресвятої Богородиці та Собор архангела Гавриїла. В одному з Апостолів (ф. 307, № 419) зазначено лише два свята: 40 мучеників та Благовіщення Пресвятої Богородиці. Це може бути пояснене тим, що на цей місяць зазвичай випадає Великий Піст, коли літургія за Уставом не здійснюється в будні дні,

а тільки в суботу та неділю, тим самим зникає необхідність зазначати щоденні вказівки читань на літургії. Це правило зазвичай не поширюється на дванадцяте свято Благовіщення та Собор архангела Гавриїла (останній безпосередньо примикає до Благовіщення, і святкування його є обов'язковим на другий день). Щодо свята 40 мучеників Севастійських, то воно було одним з найбільш шанованих на Русі, в цей день полегшується суворість Великого Посту і здійснюється літургія Передосвячених Дарів.

Аналіз свят та святих у місяцесловах XVI ст. свідчить, що серед святих, які постійно повторюються від рукопису до рукопису, основну кількість складають мученики перших століть християнства – часів гонінь.

Проте особливу увагу в місяцесловах привертають слов'янські пам'яті, їхня наявність, частота згадування, поєднання в одному місяцеслові різних слов'янських святих. З трьох свят, встановлених у пам'ять просвітителів слов'ян Кирила та Мефодія, поширених у місяцесловах старослов'янської епохи XI–XIII ст., – знайдення мощей Климента, Папи Римського, Кирилом-Костянтиним (30.01), кончина Кирила Філософа (14.02), кончина моравського архієпископа Мефодія (6.04) – лише в одному рукопису згадується пам'ять Кирила Філософа 14.02 (ф. 301, № 38 л). Від початку XIV ст. через зменшення впливу старослов'янської писемності ці свята зустрічаються все менше, до того ж варто додати, що при переході зі Студійського Уставу до Єрусалимського в нові мінеї не були включені служби Кирилові та Мефодію. Відсутні в місяцесловах досліджуваних євангелій та апостолів XVI ст. також дні пам'яті іншим болгарським святим, які були канонізовані пізніше, на початку XIII ст., за часів утворення Другого Болгарського царства – Іоанну Рильському, Параскеві-П'ятці та деяким іншим.

Серед сербських святих частіше за все згадуються пам'яті Сави Сербського (14.01) та Симеона Сербського (13.02). У давньоруських місяцесловах ці пам'яті поширюються від останньої чверті XIV ст. на все XV ст., коли писемність, література та мистецтво Русі зазнавали значного південнослов'янського, здебільшого сербського, впливу. Спочатку це був вплив незалежних держав, які перебували на вершині свого розквіту, але незабаром він перетворився на вплив народу, котрий масово емігрував від турецької окупації в православні землі – на Русь, у слов'янські монастирі Константинополя та Афону тощо. Найбільших змін зазнала писемність – починаючи від накреслення літер і оздоблення кодексів, закінчуючи виникненням нового стилю «плетіння словес» у художній літературі. Значна роль в упорядкуванні богослужбних книг належала митрополитові Кіпріану, болгарину за походженням, який, окрім іншого, ввів у Руську церкву Єрусалимський устав, здійснював переклади з грецької та власноруч переписував книги. Під впливом Єрусалимського Уставу, доповненого сербськими святами, в руських місяцесловах кінця XIV – по-

чатку XV ст. починають з'являтися сербські пам'яті, які міцно і надовго закріпилися в них.

У проаналізованих текстах місяцесловів з 57-ми всіх євангелій та 26-ти, де згадуються слов'янські святі, сербські пам'яті наявні в 20-ти РК; з 15-ти всіх апостолів і 4-х зі слов'янськими пам'ятями – в одній. У трьох РК, які містять пам'яті цих святих, наявні також пам'ять Параскеви Сербської (Параскеви Єпіватської) (14.10) (ф. 1, № 15512 і ф. 307, № 420) та Арсенія Сербського (ф. 301, № 38 л). Варто зазначити, що місяцеслов останнього рукопису містить також і наведений вище одиничний випадок згадування Кирила Філософа (14.02). Таке поєднання болгарського та сербських святих в одному місяцеслові свідчить про те, що зразком для переписування, вірогідно, послугував південнослов'янський рукопис. Слід зазначити, що серед цих 21 РК, де є сербські пам'яті, у 14-ти місяцесловах вони є єдиними слов'янськими святами. Переважно це – євангелія, здебільшого українські, одне сербське (ф. 301, № 12 п) та два молдавських (ф. 301, № 43 л, ф. 301, № 37 л). Так, у місяцеслові Пересопницького Євангелія зі слов'янських пам'ятей наявні лише Сава Сербський, цар Симеон та Параскева, немає жодного давньоруського свята. У п'яти рукописах поряд із сербськими згадуються також пам'яті давньоруських святих.

Особливу увагу привертає частота згадування руських пам'ятей у місяцесловах та апостолах XVI ст. Загальна кількість давньоруських свят у проаналізованих текстах місяцесловів становить 10 пам'ятей за 15-ма РК, у переліку за календарним порядком є преподобний Сергій Радонезький (25.09), Покрова Пресвятої Богородиці (1.10), преподобний Варлаам Хутинський (6.11), ікона Божої Матері «Знамення» (27.11), святитель Петро, митрополит Московський (21.12), святитель Олексій, митрополит Московський (12.02), преподобний Феодосій, ігумен Печерський (3.05), перенесення мощей святителя Миколая (9.05), рівноапостольний князь Володимир (15.07), святі мученики страсотерпці Борис та Гліб (24.07) та інші.

Найбільша кількість свят припадає на пам'ять Бориса та Гліба: в 11-ти РК це пам'ять вбивства князів (24.07); інше свято, пам'ять перенесення мощей 2.05 (ф. 301, № 35 л), разом із датою 24.07, міститься в дописаній при реставрації наприкінці XVII ст. частині одного з українських Євангелій (ф. 301, № 35 л). Страсотерпці Борис і Гліб з давніх часів були найбільш шанованими і популярними святими, святкування їхніх пам'ятей було поширене всією Руссю. Вперше вони згадуються з XI–XII ст.¹, а в другій половині XIII–XIV ст. шанування цих святих було поширене також у Сербії та Болгарії. В одному з рукописних Євангелій (ф. I, № 7458) пам'яті Бориса й Гліба, а також князя Володимира дописані рукою писця після написання всього тексту місяцеслова та всіх інших покажчиків, у рядок (арк. 282, внизу – 283, зверху): очевидно, в календарі того рукопису, з якого було

¹ Сергий (Спаский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. – Владимир, 1901. – Т. I. – С. 445.

переписане це Євангеліє, пам'ятей князів не було, але вони усвідомлювалися писцем як обов'язкові для згадування серед інших святих.

Друге за частотою згадування в РК XVI ст. є свято Покрови Пресвятої Богородиці (1.10). Встановлене в другій половині XII ст. як свято північно-східної Русі князем Андрієм Боголюбським, особливим шанувальником ікон Божої Матері, свято Покрови було швидко внесене в церковні календарі (на початку XIII ст.), і вже на початку XIV ст. святкування Покрови як близького і зрозумілого для народної свідомості символу заступництва Божої Матері поширилося всією Руссю: воно трапляється і в новгородських, і в галицько-волинських рукописах¹. У досліджених РК XVI ст. свято Покрови наявне в 9-ти українських і російських місяцесловах.

Пам'ять князя Володимира (15.07) міститься в давньоруських і в південнослов'янських місяцесловах лише починаючи від XIV ст., хоча в житіях, мінеях і прологах він згадується вже в XIII ст. У місяцесловах РК з фондів ІР пам'ять князя Володимира зустрічається в 7-ми РК під різними назвами однаково часто як у російських (ф. I, № 1660, ф. I, № 7458, ф. 301, № 41 л, ф. 312, № 29), так і в українських рукописах (ф. 301, № 35 л, ф. I, № 7462, ф. 307, № 420). Формулювання назви місяцеслова волинського Апостола 1597 р. «самодержця Київського» підкреслює зазвичай відсутню в назві свята приналежність князя саме до Київської Русі.

Згадування інших давньоруських свят є вкрай рідкісними, – вони наявні лише в одній-двох РК. Так, пам'ять митрополита Петра (21.12) внесена в один російський (ф. I, № 166) і один український (ф. 301, № 38 л) рукописи; преподобний Сергій Радонезький (25.09) згадується в двох російських рукописах (ф. I, № 166 і ф. 310, № 152), у другому з них є також свято перенесення мощей Миколая Мирлікійського (9.05); у місяцеслов одного з російських Євангелій (ф. I, № 166) включені пам'яті преподобного Феодосія Печерського (3.05), преподобного Варлаама Хутинського (6.11), ікони Божої Матері «Знамення» (27.11), Олексія, митрополита Московського (12.02).

Хоча шанування преподобного Феодосія Печерського («святого Феодосія общему жителя») почалося відразу після його смерті (1074 р.), а його ім'я було включене в Синодик у Неділю Православ'я (1108 р.), що фактично прирівнювалося до канонізації², проте його пам'ять у місяцесловах з'являється лише в XIII ст. і дуже рідко зустрічається в руських місяцесловах євангелій та апостолів XIII і XIV ст., на відміну від сербських та болгарських місяцесловів цього ж періоду. В них пам'ять Феодосія Печерського згадується регулярно, що свідчить про безліч утрачених давньоруських рукописів – протографів для південнослов'янських РК. Проте слід зазначити, що Феодо-

¹ Лосева О.В. Русские месящесловы XI–XIV ст. – М., 2001. – С. 108.

² Мошин В. Сербская редакция Синодика в Неделю Православия // Византийский временник. – 1959. – Т. 16. – С. 347.

сій Печерський у місяцесловах РК XVI ст. згадується набагато рідше, ніж Борис і Гліб – 11.

Свято перенесення мощей свт. Миколая Мирлікійського («Николая архиепископа мѣрскаго»), західне за походженням, було встановлене на Русі в кінці XI ст., вірогідно, після отримання в дар з Італії мощей святителя, і з XIII ст. починає згадуватися в місяцесловах. Через велику шану в народі до святителя Миколая свято перенесення мощей (9.05) згодом набуває тієї самої популярності, як і пам'ять його кончини (6.12). Проте місяцеслови XVI ст. не відбивають ще в повній мірі значного поширення цього свята.

В одному рукопису наявні два новгородські за походженням свята, які відображають події XII і початку XIII ст. Ікона Божої Матері «Знамення» («Богородци Знамению») – найдавніше новгородське свято, пов'язане із заступництвом Божої Матері в міжусобному протистоянні новгородців і князя Андрія Боголюбського, – стало вноситися на сторінки місяцесловів лише з XIV ст. Друге свято – пам'ять преподобного Варлаама¹, – в місяцесловах лише з кінця XV ст.; обидва свята тривалий час були місцевошанованими і згадувалися лише в новгородських рукописах.

Московські за походженням пам'яті митрополитів Петра і Олексія та преподобного Сергія є найпізнішими з усіх наявних руських пам'ятей у місяцесловах XVI ст.

Митрополит Петро, пам'ять якого є в двох місяцесловах за формулюваннями «Петра митрополита» (ф. I, № 166) і «преставленіє во святых отца нашего святителя Петра, архиепископа Московскаго, нового мироточца» (ф. 301, № 38 л), є першим московським святим (XIV ст.). Волинянин за походженням, будучи за титулом митрополитом Київським, він увійшов в історію як митрополит Московський за місцем свого служіння і був канонізований незабаром після своєї смерті як чудотворець через те, що на його гробі відбувалися численні зцілення. Місяцеслови відображають шанування дня преставлення святителя (21.12), пізніші свята перенесення мощей 1472 і 1479 років (5.10 і 24.08) відсутні.

Слід зазначити, що пізній місяцеслов одного з українських Євангелій (ф. 301, № 35 л), написаний на вставлених при реставрації XVIII ст. аркушах, повертає митрополитові його первісний титул, називаючи митрополитом Київським. Титул архієпископа, який згадується в іншому Євангелії (ф. 301, № 38 л), відбиває традиційний у Константинопольському Патріархаті термін, який позначає правлячого архієрея столичного міста.

Той самий титул «архієпископа Київѣа і всієі Русі, всечесного митрополита і екзарха» належав і святителю Олексію, який внесений у місяцеслов одного Євангелія (ф. I, № 166) з формулюванням «святого

¹ Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР. – М., 1988. – Ч. 2. – С. 227.

Алексія митрополита» (12.02). Митрополит Олексій, видатний державний і релігійний діяч, засновник багатьох монастирів, і преподобний Сергій Радонезький (пам'ять «прп. отця нашего Сергія») є останніми святими за часом канонізації в місяцесловах XVI ст. з фондів ІР (20-ті і 50-ті роки XV ст.) до наступного етапу канонізації московських соборів 1547 і 1549 років.

Слід зауважити, що в жодному місяцеслові XVI ст. не містяться давні свята, приурочені до освячення перших давньоруських храмів київськими князями за прикладом освячення константинопольських святинь, такі як Освячення храму св. Софії (11.05 і 4.11), Десятинної церкви (12.05), церкви св. Георгія (26.11).

Серед інших давніх свят жодний місяцеслов також не відмічає інші давні київські свята: пам'ять княгині Ольги (11.07), перенесення мощей Феодосія Печерського (31.05), свято перенесення мощей Бориса і Гліба (2.05), яке в XII–XIV ст. було другим за популярністю після пам'яті шанування святих князів 24.07, свято Спаса Всемилоствитого та Пресвятої Богородиці (1.08), встановлене в XII ст. Андрієм Боголюбським, пам'ять князя Михаїла Чернігівського та боярина його Феодора (20.09) XIII ст.

Отож ми бачимо, що кількість давньоруських пам'ятей у календарній частині рукописних євангелій і апостолів цього періоду є досить обмеженою, поповнення ними календаря є необов'язковим та випадковим, спостерігається певний консерватизм та послідовне слідування протографові. Серед наявних давньоруських свят за місяцесловами XVI ст. найшановнішими слід вважати, насамперед, пам'ять Бориса і Гліба (24.07), Покрову Пресвятої Богородиці (1.10), пам'ять князя Володимира (15.07) тощо.

Якщо поява тих чи інших пам'ятей святих свідчить про розширення кількісної характеристики змісту календарної частини євангелій та апостолів, то якісно новою їхньою характеристикою в XVI ст. порівняно з попередніми епохами є переклади цих пам'яток національними мовами.

Спроба перекладів національними мовами пам'яток кириличної писемності входила до загальноєвропейської тенденції перекладів народними мовами книг Святого Письма в другій половині XV – в XVI ст. і була зумовлена процесом національного та релігійного самовизначення європейських народів. Так, відомими є друковані видання перших перекладів чеською мовою (Новий Завіт – Прага, 1488 р., Біблія – Прага 1488 р.), польською мовою (Євангеліє від Іоанна – 1516 р., Новий Завіт 1556 р., Біблія 1561 р. – Краків 1561 р.), словенською мовою (переклад П. Трубара 1577 р., Біблія Ю. Далматина – Віттенберг 1584 р.). З кінця XV ст. з'являються переклади біблійних книг і на теренах сучасних України і Білорусі: Франциск Скорина переклав біблійні книги церковнослов'янською мовою з багатьма елементами білоруської (Прага і Вільно, 1507–1525 рр.), а та-

кож Апостол старобілоруською мовою (видання 1525 р.). Старобілоруською же мовою видав Євангеліє Василій Тяпинський (70-ті роки XVI ст.)¹. Валентин Негалевський на Волині перекладає Новий Завіт староукраїнською мовою (1581 р.).

В ІР НБУВ зберігається видатна пам'ятка українського книжного мистецтва і мови – Пересопницьке Євангеліє (ф. І, № 15512), створене на Волині і багато в чому орієнтоване на західноєвропейські книжні зразки. Хоча основним джерелом був, звичайно, текст церковнослов'янський, в роботі над пам'яткою використовувалися також чеські та польські переклади². Вплив європейської традиції відбувся також у використанні таких елементів організації тексту, як глоси (коментарі незрозумілих слів) та сумарії (короткий зміст, розміщений на початку глави).

Оскільки першочерговою метою творців рукопису було наближення Святого Письма до простого люду – «для лепшого вырозумлення людоу христианского посполитого», – мова Пересопницького Євангелія містить значну кількість власне українських мовних рис, які стосуються практично всіх розділів лінгвістики. Докладний мовний аналіз міститься в статті І.П. Чепіги до наукового видання пам'ятки, з якого доцільно надати стислий перелік найвиразніших українських мовних рис Євангелія. У фонетиці це поява в окремих випадках *у*, *ю* замість *о*, *е* в закритому складі: *фарисеуѡ*, *в краснумь*, *стуй*; зміщення давньоруських *і* та *ы* як свідчення про наявність фонем *и* (*і* високого підняття): *крыкнули*, *закрито*; *били*, *в пустини*; перехід *е* в *о* після шиплячих: *шостая*, *в будуцѡм*; чергування *у* із *в* на початку слова: *врадили* – *урадили* та деякі інші.

Замість букви *ѣ* в деяких випадках вживається *е*: *розделил*, *ослепил*, що є характерним для правопису книжної «прості мови» для деяких волинських говірок та білоруського письма, та зрідка буква *и*: *хотили*, *свитаню*, що відбиває звук *і* в сучасній українській літературній мові.

У морфології подекуди наявні іменники середнього роду: *листя*, *роптання*; дієслова І особи множини теперішнього і майбутнього часу закінчуються переважно на *-мо*: *беремо*, *учинимо*; подекуди зникає *-т* у III особі однини: *живет–живе*, *упадет–упаде*; вживається частка «нехай» в імперативі: *нехай умрет*, *нехай пропят будет*³.

До основних українських мовних рис, розглянутих І.П. Чепігою, можна додати загальні східнослов'янські в синтаксисі, такі, як

¹ ПЭ. Библия. IV. Переводы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/209473.html>

² Житецкий П.И. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / сост. П. Житецкий. – К., 1876. – Т. 2. – Приложение. – С. 2; Возняк М. Історія української літератури. – Т. 2 : Віки XVI–XVIII. – Львів, 1921. – Ч. 1. – С. 11; Jánov J. Zródla Ewangelij Peresopnickej // Slavia. – 1927. – Ročník. 5. – Zešit 3. – S. 470–499.

³ Докладніше див.: Чепіга І.П. Указ. пр.

використання дієслова в предикаті замість короткого дієприкметника: *а он сидить на мытници* (церковнослов. *седаща на мытъници*); вживання підрядного речення часу: *А коли недалеко былъ от дому* поряд з церковнослов'янською конструкцією давального самостійного: *Идущу же Исусу* та деякі інші.

Інша видатна пам'ятка перекладацької практики українських книжників XVI ст., яка зберігається в колекції Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, є перший переклад українською мовою Нового Завіту, зроблений Валентином Негалевським (ф. 307, № 421). Рукопис створений у 1581 р. в селі Хорошеві, біля Острогу на Волині. Перекладач належав до української знаті – відомості про його рід наведені в роботі І.П. Новицького «Указатель к изданиям Киевской комиссии для разбора древних актов» (*Негалевские, дворяне*)¹. Переклад Нового Завіту був зроблений з польського оригіналу перекладу антитринітарію Мартіна Чеховича, виданого в Ракові 1577 р., що було встановлено ще О.І. Левицьким, який відмітив освіченість перекладачів Євангелія – як самого Негалевського, так і його ймовірних помічників². Структура перекладу Нового Завіту Негалевського є цілком традиційною і містить передмову, чотири євангелія від євангелістів Матфея, Марка, Луки та Іоанна, діяння та послання свв. апостолів, а також Апокаліпсис Іоанна Богослова. Для мови пам'ятки характерними є прояви тих самих особливостей, що й у Пересопницькому Євангелії. У фонетиці (за Назаревським): перехід *е* в *о* після шиплячих: *жоны, нарожоньми*; перехід *ѣ* в *і*: *змиете, розумие*; змішання *и* та *ы*: *одным, выны пишные*; асиміляція приголосних: *з мечми, з ним*; подвоєння приголосних: *смертю, по пограничу* та ін. У морфології: форма множини при числівниках *два–три*: *два язики, два таланты*; вживається частка «нехай» в імперативі: *нехай ся тебе станет; нехай ся деет* та ін. Крім того, в мові пам'ятки присутній вплив польської мови³.

Серед списків рукописних апостолів з фондів ІР НБУВ становлять особливий інтерес два Апостоли, переписані на українських землях з друкованого Апостола Франциска Скорини, виданого у Вільні в 1525 р., як свідчать записи писців, а також дослідження тексту. Апостол 1568 р. (Радивилівський) (ф. 28, № 766) був переписаний у середині XVI ст. зі Скорининими післямовами до Апостола і до читача. Запис писця 4 вересня 1568 р. (арк. 395–395 зв.) у післямові до читача майже в усьому повторює післямову до читачів видання Скорини і додає ім'я друкаря: «Імаш пак в сей книзе, мой любимый приятелю, хто жь боудеші ея чєсти. зачала каждого посланиа, черленымь вызнайменованы. початки, и конци всакомоу ап̄стлоу. тако въ Цр̄кви Бж̄їи чтетса. к томоу и д̄ни ме-

¹ Новицький І.П. Указатель к изданиям Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1913. – Т. 1. – С. 488.

² Левицький О.І. Социнианство в Польше и югозападной Руси // Киевская Старина. – 1882. – № 5 (май). – С. 193–224.

³ Назаревский А.А. Язык Евангелия 1587 года в переводе В. Негалевского. – К., 1911. – 138 с.

сецей, в них же прочитаются. на празники Бжїе, и Стых его. знайдешь положено червенымъ: главы же тако и въ всех книгах Бивлїи, Ветхаго, и Новаго Закона. мною Францъшкомъ на роускїи аззык выложеных. што котораа въ събѣ кратце замыкает...».

Інший Апостол (ф. I, № 7462) переписаний у 1597 р. так само з друкарського видання Скорини з його передмовами і післямовами, про що сам писець Федор Черемський свідчить у своєму записі (арк. 228 зв.): «...списана через мене Федора Черемского на тот час писара в месте Четвертни. Изъ друку доктора Франьышка Скорини с Полоцька ...».

Слід зауважити, що практика переписування друкованого Апостола Франциска Скорини відображає загальнокультурний процес того часу, що свідчить не лише про значний вплив друкованої книги на рукописання і, зокрема, про зацікавлення виданнями Ф. Скорини, але й, головне, про значну потребу в книгах, написаних національною мовою.

Серед біблійних книг Ветхого Завіту в кириличній книжності найбільш поширеними були рукописні **псалтирі**.

Псалтир – одна з найбільш довершених пам'яток поетичної літератури і найпопулярніша книга від часів Давньої Русі. В Церкві окремі псалми закріплені за кожним богослужінням добового кола. Використовується Псалтир і в заупокійних богослужіннях, у домашніх молитвах за тяжкохворими і – особливо – за померлими. У чернечому житті Псалтир посідав особливе місце не лише в богослужінні, але й у келійному правилі, ченці часто вчили його напам'ять. У світському повсякденному житті за Псалтирем вчилися грамоті у початковій школі. Крім того, саме Псалтир слугував своєрідною ворожильною книгою в житті середньовічної людини.

Така неабияка популярність Псалтиря та універсальність у використанні, можливо, пояснюється самою сутністю поетичного ладу цієї книги, яка полягає в поєднанні смислового та синтаксичного паралелізму – прямого або зворотного – в кожному вірші: «Помилѣи ма, Боже, по велицѣи милости Твоей / И по множествѣ щедрот Твоих очисти беззаконїе мое», «Наипаче ѡмый ма ѿ беззаконїа моего / И ѿ греха моего ѿчисти ма». Як відомо, така поетична структура складає основу всієї давньої народної поезії – від східної до слов'яно-руської, зокрема української: «Закувала зозуленька, очеретом летячи, / заплакала дівчинонька, з козаком стоячи». Близькість структури гімнів релігійно-ліричного змісту до народної ліричної поезії і зумовила легкість сприйняття книги псалмів і її популярність.

Псалтир представлений в ІР НБУВ усіма трьома різновидами – простим (3), слідуваним (3) та тлумачним (2). Розповсюдженим різновидом слов'янського християнського псалтиря візантійської традиції є богослужбний *Псалтир простий*, в якому текст поділено на великі частини – кафізи, а ті, в свою чергу, на три «Слави», або три частини, які закінчуються словами «слава Отцу, и Сыну, и Святому

Духу». Після кожної кафізми містяться молитви. Наприкінці тексту є пісні Святого Письма та устав про спів 12 окремих псалмів за правилами давніх ченців-пустинників. Ця форма псалтиря обумовлена давнім чернечим правилом палестинської Церкви прочитувати всю книгу протягом тижня певним чином, причому за одиницю тексту, який читався за один раз, бралася кафізма.

Звичайними додатками в простому Псалтирі були заупокійні служби або молитви та різноманітні канони, які наближуються до псалмів завдяки одній і тій само функції – це також форма молитовної поезії. Так, у Псалтирі з колекції КДА (ф. 301, № 10 л) до канонічної структури пам'ятки писцем-укладачем додано три канони Пресвятої Богородиці: Канон Благовіщенню Пресвятої Богородиці, Канон Благодарственный Пресвятої Богородиці з акафістом, Канон «Радостен» Пресвятої Богородиці з акафістом.

Тип богослужбової книги *Псалтир слідуваний*, відсутній у грецькому канонічному богослужінні, вперше з'явився на Русі внаслідок малої кількості богослужбових книг. Він з'єднує простий Псалтир з Часословом, який містить служби протягом усього дня, а також вибрані піснеспіви зі служб.

Зміст Псалтиря слідуваного варіювався в різних списках, писці часто вільно поводитися з його складом, включаючи додаткові статті, які не входять ані в богослужіння, ані в псалми. Всі три Псалтирі слідувані, що збереглися в ІР, мають різний склад додаткової частини. Так, сербський рукопис початку XVI ст. (ф. 301, № 2 п), крім Псалтиря і богослужінь за Часословом, містить лише звичайні додатки: послідування панахиди та кілька канонів і параклісів (паракліс – форма молебного канону). Український Псалтир (ф. 307, № 416) другої чверті XVI ст., крім канонів, містить ще й молитви Кирила Туровського і такі, що приписуються йому. В російському Псалтирі (ф. 302, № 20) до тексту, крім канонів, додано тлумачення про службу Іоанна Златоуста, цифровий алфавіт, статтю про пасхальне яйце і навіть родовід давньоруських князів, доведений до Івана Грозного.

У колекціях ІР наявні лише три Псалтирі слідуваних та два простих Псалтирі, один з них зберігся у фрагменті (ф. 301, № 4 п). Така невелика кількість пам'яток цього жанру – хоча відомо, що ці книги переписувалися досить часто – та їхня незадовільна збереженість – жоден з псалтирів ІР не має початку та кінця і, як правило, містить численні текстові лакуни – пояснюються їхньою великою затребуваністю в церковному житті і загальною популярністю.

Досить численною групою серед РК XVI ст. є мінеї та тріоди (відповідно 28 і 16 од. зб.), які переписувалися найчастіше за всі богослужбові книги, оскільки вони складаються зі щоденних служб на весь рік. **Мінеї** – богослужбові книги або книги для читання, що містять життя святих, сказання про церковні свята та повчання; назва *мінея* в перекладі з грецької означає *місяць*, оскільки тексти в них

розміщуються відповідно до днів пам'ятей святих. За функціональним призначенням мінеї поділяються на служебні та четві. Служебні призначаються для церковних служб, четві – для позабогослужбового читання.

Служебні мінеї за обсягом свят, у свою чергу, поділяються на місячні, святкові та загальні. У зібранні ІР серед 31 служебної мінеї переважають *мінеї місячні*, які містять служби за місяцями за церковним календарем на кожен день місяця одному чи кільком святым, вони були з перших богослужбових книг, які перекладалися церковнослов'янською мовою. В один кодекс зазвичай входять тексти служб на один місяць; рідше – на два або три місяці.

Кілька мінеї місячних представлені лише уривками, три з них, які зберігаються під різними шифрами (ф. І, № 3879, № 4057, № 4058), як свідчить аналіз філіграней та почерків, належать до одного комплексу мінеї¹. Варто відзначити, що текст у рукопису розміщений у два стовпці – така форма організації тексту для XVI ст. вже була анахронізмом і використовувалася лише в частині деяких довідкових додатків.

Мінея святкова (інші назви – Мінея цвітна, можливі також назви Анфологійон, Анфологій, Трефологійон, Трефолой) містить вибрані з Мінеї місячних служби на 12 Господніх та Богородичних свят (Різдво Богородиці, Воздвиження, Введення, Різдво Христове, Богоявлення, Стрітєння, Благовіщення, Вхід Господній в Єрусалим, Вознесіння, Трійця, Преображення, Успення) і святым та іконам, яких особливо шанує Православна Церква (в ІР – 9 РК). Цій різновид мінеї зазвичай містить в одному кодексі святкові служби півріччя (6), рідше – всього року (2).

Такий різновид, як загальні мінеї, в яких містяться служби загальні всім святым того чи іншого лику (наприклад, преподобним, мученикам тощо), в зібранні ІР представлений лише в одному рукопису – частиною в складі з Мінеєю святковою (ф. 301, № 118 л, № 160).

Іноді мінеї, які через щоденне використання ставали непридатними для подальших служб, при поновлюванні могли поєднуватися під новою оправою з іншим рукописом. Так, українська Мінея (ф. І, № 4056) є конволютом. Перша частина (арк. 1–276) – це мінея місячна на жовтень–лютий без початку та кінця, причому шість перших аркушів неможливо ідентифікувати, рукопис має незадовільний стан, багато аркушів утрачено, текст читається лише зі служби Димитрію Солунському 26 жовтня. Закінчується ця частина місячної мінеї службою Касіяну Римлянину 29 лютого. Рукопис написаний квадратним дрібним півуставом, на арк. 276 є запис писця Федора Битенського (Битень знаходиться на території сучасної Білорусі), церковнослов'янська мова цієї частини має сліди білоруської

¹ Детально про ці рукописні уривки див. розділи *Папір та філіграні кирилических рукописів XVI ст.* (с. 83) та *Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів* (с. 165–166).

мови. При реставруванні даний рукопис був опрацьований разом із мінеєю святковою (арк. 277–354), яка також мала незадовільний стан та в первинному вигляді – формат 4°: у процесі реставрації довелося навіть доклеювати нижні поля аркушів до потрібного формату (2°). Рукопис зберігся теж частково: він містить служби Георгію Побідоносцю, Різду Іоанна Предтечі, апостолам Петру та Павлу та Успенню Богородиці. Ця частина конволюта написана, можливо, на Волині також у XVI ст. і там само в 1640 р. була заново опрацьована з першою мінеєю місячною в один кодекс палітурником, який зафіксував цю подію в записі: «раб божий семиин шправовав Трефолої (частково за-терто) року ̄а. ̄х. ̄м. мца июна д̄на ̄а».

Мінея постійно поповнювалася новими канонізованими святими. Перш за все, для богослужінь новим святим укладали канони, потім уже створювали стихирі. Варто зазначити, що канони окремим святим, які особливо вшановувалися в певній місцевості, могли складатися до канонізації. Автори богослужінь використовували грецькі зразки, створюючи піснеспіви святим, творчо переробляли їх та писали самостійні й своєрідні стихирі та канони.

Серед слов'янських пам'ятей святих, що привертають особливу увагу дослідника, найчастіше зустрічаються київські пам'яті найдавніших шанованих у Давній Русі князів Бориса та Гліба: в чотирьох мінеях (ф. 306, № 27, ф. 307, № 427, ф. I, № 5570, ф. I, № 7492) – кончина, 24.07 («мчнїе ст̄ых великомчникъ Бориса и Глѣба нариченнѣхъ въ ст̄омъ кр̄щени Романъ и Двѣдъ»), та в трьох (ф. 306, № 27, ф. 307, № 426, ф. I, № 7492) – перенесення мощей, 2.05; а також пам'яті засновників Києво-Печерської лаври преподобного Феодосія Печерського, кончина, 3.05 (ф. 306, № 27, ф. I, № 5570, ф. I, № 7492) та перенесення мощей, 14.08 (ф. I, № 5570), і преподобного Антонія Печерського, «перваго начальника печерскаго монастыра», 10.07 (ф. I, № 7492, ф. I, № 5570). Привертає увагу характерна помилка писця в назві служби Феодосію Великому, святому V–VI ст., засновнику чернецтва в Палестині (11.01), у Мінеї на січень (ф. I, № 7485): «Февдосія вбщажителя печерскаго» – помилкове додавання «печерський» свідчить про широке шанування преподобного Феодосія Печерського, ім'я якого було постійно «на слуху».

Майже всі жовтневі мінеї містять службу улюбленому святу Давньої Русі – Покрові Пресвятої Богородиці, а травневі – службу перенесенню мощей святителя Миколая Мирлікійського.

Досить значною є кількість рукописів, які містять служби святим Петру та Олексію. У п'яти мінеях наявні служби першому московському святому – митрополиту Петру, кончина 21.12 (ф. 301, № 125 л, ф. 301, № 365 (4) п, ф. 312, № 91, ф. I, № 4056) та перенесення мощей, 24.08 (ф. 306, № 27) та в двох – митрополиту Олексію, кончина 12.02 (ф. I, № 7496) та знайдення мощей 20.05 (ф. 306, № 27). Слід зауважити, що митрополит Петро в заголовках до бо-

гослужіння названий «новим чудотворцем, митрополитом святейшія митрополії руськія», без топонімічного уточнення титулу, в той час як митрополит Олексій в одній з двох міней міститься під іменем Київського і всієї Русі (ф. 306, № 27), а в другій – має два різні титулування: в загальному заголовку дня – митрополита Московського, а в заголовку після першої служби дня преподобному Мелетію – «новим чудотворцем митрополії Київської і всієї Русі».

У двох мінеях (ф. I, № 5570, ф. I, № 7492) наявна служба князю Володимиру, із заголовком «Успеніе равно апостоломъ самодрѣжца рускыа земли великаго княза Володимира»).

За хронологією канонізацій¹ у мінеях наявні служби також таким святим: за канонізацією кінця XIV – XV ст. – прп. Сергію Радонезькому (ф. 312, № 91), свт. Леонтію Ростовському (ф. 306, № 27), прп. Кирилу Білозерському, одному з найбільш шанованих святих Московської Русі того часу (ф. 307, № 427, ф. I, № 5570 – дописано після останньої служби), прп. Димитрію Прилуцькому Вологодському (ф. I, № 7496). За канонізацією соборів 1547–1549 рр. митрополита Макарія – прп. Діонісію Глушицькому (1547 р.) (ф. 306, № 27), свт. Авраамію Смоленському (1549 р.) (ф. 311, № 575). Слід зазначити, що загальноруське церковне шанування того чи іншого святого встановлювалося, як правило, набагато пізніше місцевого шанування та укладання богослужіння, про що свідчить наявність служби Авраамію Смоленському в Мінеї місячній на серпень-вересень, яка датується за філігранознавчим аналізом початком XVI ст., між тим загальноцерковне шанування було встановлене лише на Соборі 1549 р.

Серед інших слов'янських святих трапляються також служби сербським святим: Арсенію Сербському («Арсеній, архієп Сербський»), 28.10 (ф. 309, № 567), та Саві Сербському («Савы преваго архієпска и оучителя серпскаго»), 14.01 (за сучасним православним календарем 12.01) (ф. 312, № 91, ф. I, № 7485), найбільш шанованим святим Сербської Православної Церкви поряд із святим Симеоном. Проте в жодній із розглянутих рукописних міней немає служби цьому святому, незважаючи на згадування його в місяцесловах апостолів та в євангеліях, і це спостерігається по всіх рукописних мінеях у східних слов'ян².

Таким чином, можна констатувати, що із загального числа служебних міней, що зберігаються в ІР (31), не рахуючи уривків (7), у більшості рукописів (16) містяться служби давньоруським та іншим слов'янським святим, канонізованим у різні періоди життя Церкви.

До служебних міней можна віднести і збірники, які містять служби або служби та житія «нових» святих, канонізованих у середині XVI ст., вони доповнюють служебні місячні мінеї, серед них було знов атрибутовано або уточнено атрибуцію двох збірників. Так, у

¹ Голубинский Е.Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – М., 1903. – С. 60–104.

² Чишковская Е.В. Службы сербским святым по русским рукописям XVI–XIX вв. : Свв. Савва и Арсений. – Автореф: дис. ... канд. иск-я. – М., 2002. – С. 155.

Збірнику богослужінь та житій давньоруських святих (ф. 310, № 29) містяться служби Олександрю Свирському, Пафнутію Боровському та Якову Боровицькому. У Збірнику богослужінь давньоруським свя- тим (ф. 301, № 382 п) наявні служби святым, які були канонізовані, здебільшого, в XIV–XVI ст. Збірник богослужбний (ф. 308, № 553) складений, очевидно, за особистим вибором писця з метою доповне- ння можливих пропусків у мінеях, якими користувалися клірошани церкви, серед 12 служб вибраним святым містить 7 служб давньо- руським святам.

Якщо Мінея містить богослужіння на більшу частину року, то **Три- одь** містить служби періоду, пов'язаного з Пасхою. У XVI ст. зберіга- ється давній розподіл Тріоді на Пісну та Цвітну. **Тріодь пісна** почи- нається з Неділі про митаря і фарисея і включає в себе служби трьох підготовчих тижнів до Великого Посту та служби власне Великого По- сту до утрєні п'ятниці шостого тижня Посту включно. **Тріодь цвіт- на** починається зі служби вечора того ж дня і продовжується до не- ділі Всіх святих (перша неділя після Трійці) включно. Цей поділ наяв- ний в усіх слов'янських тріодях до другої половини XVII ст., коли піс- ля реформи патріарха Никона в богослужбні книги були внесені змі- ни відповідно до виправлень за грецькими богослужбними книгами. Від другої половини XVII ст. Тріодь пісна закінчувалася службою у Ве- лику Суботу, а Тріодь цвітна починалася з пасхального тижня.

Характерною ознакою тріодей є наявність в них канонів з трьох пісень у щоденних службах; у недільні дні канони містять 8–9 пісень. Саме канони є основною складовою частиною тріодей. До них піс- ля основної частини можуть додаватися стихири, прокимни, трііч- ни, сідални Октоїха тощо. Найбільш повною є Тріодь ф. I, № 2813, в якій до основної частини додаються устав великої вечерні, трііч- ни, сідални, синаксарь на Великий піст, що починається заголовком «начало Ѹставоу бдѣнїю сирѣч велицѣи вечерни и на оутрѣни недлнви по захожде- нїи слнца мал»).

Кілька рукописних тріодей IP збереглися в уривках. Чотири урив- ки є частинами одного рукопису (ф. 235, № 14–17), один рукопис іс- нує лише в п'яти розрізаних фрагментах аркушів, обірваних та об- різаних, використаних для оправи друкованого видання «Лексико- ну» Памви Беринди, Київ, 1627 р. (ф. I, № 2823а).

Серед 20-ти тріодей різної локалізації створення значну частину складають сербські тріоді з колекції ЦАМ КДА, подаровані архіман- дритом Антоніном Капустиним.

Оскільки мінеї та тріоді використовували в богослужіннях що- денно, вони часто ставали непридатними для подальших служб і, відповідно, потребували реставрування або поновлення. При цьому кілька частин, що збереглися від одного типу книги (як правило, дві частини) – святкової мінеї, мінеї на конкретний місяць, або частини пісної чи цвітної тріоді, – часто оправляли в один кодекс. Рідше тра- пляються випадки поєднання в одному кодексі різних видів книг.

Решта богослужбних книг щоденного призначення – службеники, требники, часослови, октоїхи – збереглися в незначній кількості і здебільшого в незадовільному стані; ці книги представлені 3–4-ма рукописами кожного виду.

Требники разом із **Службениками** мали одне джерело – перекладений грецький Євхологiон (грец. *молитовник*), але, маючи його за зразок, вони були поступово пристосовані до місцевих умов, звичаїв та традицій, освячуючи все життя православного християнина. У XVI ст. вони ще знаходилися на стадії стабілізації та не мали установлені структури. Більш усталеною до цього часу є структура **Службеника**. В ІР зберігаються чотири службеники, два з них – в уривках. Обидва повних рукописи (ф. 301, № 66 л, ф. 306, № 22) містять основу цього типу книги – чини трьох літургій – Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Двоєслова (Літургія Передосвячених Дарів), а також одпусти та деякі молитви на требах та богослужіннях. Один зі Службеників (ф. 306, № 22) містить, крім того, Місяцеслов: тропарі та кондаки на свята. Службеники, що збереглися в уривках, містять уривки з чинів літургій.

Требник як різновид богослужбних книг містить молитви на будь-яку потребу богослужіння та побуту. Оскільки саме тексти требників були призначені для освячення «побутових» випадків з життя широких верств населення від народження до поховання, їхній склад є більш варіативним та різноманітним за всі інші богослужбні книги. Хоча їхнє формування в цілому закінчилося наприкінці XVI ст., вони, на відміну від службеників, все ще не мають чіткої структури, і требники, що збереглися від XVI ст., відрізняються один від одного як за складом, так і за порядком послідовності статей (молитов та чинопослідувань).

В українському Требнику кінця XVI ст. (ф. 312, № 96) спочатку розміщені основні чинопослідування: хрещення, вінчання, сповіді, елеосвячення, панахиди, погребання, в середині міститься канон молебний Богородиці, а наприкінці – молитви на різні потреби. В російському требнику середини XVI ст. (ф. 301, № 174 л) погребання мирське йде перед чинами вінчання та хрещення, блок молитов розміщений у середині, а чин елеосвячення наприкінці; крім того, требник містить низку чинопослідувань щодо чернецтва: погребіння ченців, чини малого та великого постригів, постриг черниці тощо, що дає змогу стверджувати, що він переписувався для потреб монастиря. Російський требник третьої чверті XVI ст. (ф. I, № 3982) є Требником Архієрейським: він містить чини та послідування, необхідні для архієрейського служіння (наприклад, чин омовіння ніг у Страсний четвер, чин «провозв'їдениа вь ігумена» та ін.). Крім того, чини для потреб монастирського життя (чин «бываемый хотащемь затворитиса»), чин «бываемый о ком либо христороубци... иже добрымь произволением пришедьшему гдѣ вь шбитель. и просащемоу быти духовнымь братом

тамо соушимъ братіамъ. въ тои святѣи шбители» та ін.), селянського життя тощо («зачинающе орати», «зачинающе сѣяти», «зачинающе зажинати» та ін.).

Значним блоком ідуть у Требниках молитви лікарської, які мають почасти характер заговорів, такі як: «молитва. домоу в нем доухъ лоукавыи жити начнет», «молитва. ѿ печали човекоу»; «молитва. егда не спить человекъ». Тексти требників, відображаючи щоденні зв'язки людини з оточуючим її світом, зберегли свідчення боротьби духовенства з проявами язичництва. Так, у чині сповіді жінок є питання, чи не молилися вони Перуну: ще М.М. Костомаров вказував на повсюдне збереження в народі поклоніння Перуну, поряд з Хорсом, Мокошою, Родом та рожаницями на Русі XV–XVI ст., посилаючись на Домострой та Стоглав, значна частина яких була присвячена питанням боротьби з язичництвом, та на деякі інші рукописні пам'ятки¹.

У деяких випадках спостерігається взаємопроникнення службеників та требників, яке свідчить про походження від одного джерела. Так, Требник з колекції Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 96), який містить основний блок церковних чинопослідувань, має деякі статті, наявні зазвичай у Службениках, – канон молебний Пресвятій Богородиці, чини сповіді, водосвячення 1 серпня, правило до Причастя тощо. У складі Требника третьої чверті XVI ст. (ф. 302, № 21) є також статті Службеника – послідування П'ятидесятниці, Богоявлення.

Одна з РК з колекції Михайлівського Златоверхого монастиря (ф. 307, № 439) за результатами кодикологічного та текстового аналізу була атрибутована як требник (у Каталозі М.І. Петрова – Збірник)². Рукопис містить чинопослідування требника, починаючи від молитов із чину погребіння, закінчуючи молитвою після Причастя Симеона Метафраста.

Часослов свою назву (іноді в рукописах використовується назва *Часословець*) отримав від розміщених у ньому часів (служб 3-го, 6-го та 9-го часів). Первісний склад часослова приписується Саві Освяченому, потім він поширювався Іоанном Дамаскіном та Феодором Студитом. Крім основного блоку незмінних щоденних служб (полуношниця, щоденні суботні та недільні; часи 1, 3, 6 та 9; міжчасся, повечір'я велике та мале) часослови містять додаткову частину, склад якої варіювався на Русі до XVII ст., і підтвердженням цьому є зміст чотирьох часословів різної локалізації, що збереглися в ІР і мають розбіжності в своєму складі.

Так, російський рукопис початку XVI ст. (ф. 301, № 73 л) містить щоденні богослужіння (дві полуношниця, утренью, вечерню, велике повечір'я) та канон Богородиці.

Український Часослов середини XVI ст. (ф. 301, № 74 л) містить, крім щоденних служб (6 та 9 часи, літургія, вечерня, повечір'я вели-

¹ Костомаров Н.М. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 8, т. 19. – С. 47–149.

² Петров Н.И. – Киев. – Вып. 2. – С. 140.

ке та мале, тропарі та ін.), також Устав церковний Сави Освяченого та Місяцеслов, що звичайно додається до Часослова для півчих. У Місяцеслові присутні давньоруські пам'яті митрополита Петра, прп. Феодосія Печерського, князів Володимира та Бориса й Гліба.

Часослов 1575 р. (ф. 301, № 75 л), написаний у Молдавії, як свідчить запис, «въ дни ... г҃на Петра воеводы», містить, крім щоденних служб (дві полуношниці, утрєня, часи з міжчассям, вечерня, повечір'я), тропарі та кондаки всього року святим та найважливішим святам.

У четвертому, сербському, Часослові (ф. 301, № 519 п) статті власне Часослова (щоденні богослужіння, канони, тропарі та ін.) перемешуються додатковими статтями самого різного змісту: молитвами, оповіданнями з патериків, повчальними словами, стихирами зі свят різних святих та свят, виписками з Номоканону та ін.

Складне сполучення різних циклів богослужбного кола – тижневих, святкових, днів рухомого та нерухомого кола – регламентується церковним **Уставом**, або Типіконом (грец. типикὸν – зразок, устав), книгою, яка вказує порядок читань текстів Октоїха, Мінеї, Тріоді та інших богослужбних книг кожної конкретної служби. Зміст церковного уставу включає загальні положення про порядок молитов, дії священника та мирян на загальних службах, вказівки на порядок молитов та послідовність дій священника на богослужінні для кожного дня року; доповнення і додатки про піснеспіви (тропарі, кондаки тощо), що виконуються протягом літургійного року.

На Русі були відомі церковні устави двох типів: більш ранній Студійський, який було запроваджено Феодосієм Печерським у Києво-Печерському монастирі, і Єрусалимський, що почав поширюватися від середини XIV ст. і поступово, до XV ст., витіснив Студійський. Як правило, Єрусалимський Устав починається чином щоденної служби, потім слідує Місяцеслов, Тріодь та Маркові глави. Втім сам Єрусалимський Устав аж до появи друкованих видань XVII ст. мав кілька редакцій – І.Д. Мансветов¹ нараховує до шести таких редакцій, відмінності особливо стосуються наявності, складу та змісту монастирської (дисциплінарної) частини. Різні редакції могли існувати та використовуватися одночасно, і навіть в одному монастирі².

У колекціях ІР зберігаються 11 **Уставів** XVI ст. Серед них відсутні списки, однакові за кількістю статей та структурою їхнього змісту. Всі вони мають основу та послідовність за типом Єрусалимського Уставу: чин щоденної служби, Місяцеслов (богослужіння за Мінеєю), Тріодь та Маркові глави, далі додаються покажчики піснеспівів, а також, як правило, покажчик євангельських воскресних утрєнних читань і євангельських та апостольських читань на літургії за Октоїхом

¹ Мансветов И.Д. Церковный устав (типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви. – С. 127–128, 269–271.

² Ищенко Д.С. Церковные и монастырские уставы // Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописных книг. – М., 1990. – Вып. 2, ч. 1. – С. 307.

на рік. Іноді Маркові глави розміщено перед Місяцесловом, проте загальна структура більш-менш однакова. Маркові глави в більшості випадків не мають заголовка, починаються зі слів: «Потребно есть і должно вѣдати в останцѣхъ оустава». Часто текстові передують передмова та повчання про Устав, покажчик глав тощо. Текст одного з рукописів (ф. 308, № 550) починається з тропаря Іоанну Дамаскіну і молитви Іоанна Златоуста до читання Святого Письма. Наприкінці основного тексту можуть бути додані Часослов (ф. 301, № 193 л) та Пасхалія (ф. 301, № 193 л, ф. 302, № 17). Один з Уставів (ф. 303, № 109) було атрибутовано як Устав Єрусалимський (Устав Константинопольський – у Каталозі Петрова).

Лише два рукописи мають монастирські статті. В одному з них (ф. 302, № 17) виокремлено власне дисциплінарну частину: Устав чернечого життя – «Преданіє по оуставоу перебувающим иноком скитскаго життя...» – та Устав Святої Гори (Афона). В іншому (ф. 306, № 20) наявні дві статті, що слугують ознаками написання рукопису для потреб монастиря: « \bar{W} патерика» – про тих, хто перебуває в чернецтві в давніх східних монастирях, та «Чинь на поставленіє. иконамъ. и пономара. и всакаго служебника». В останньому рукопису цільове призначення підтверджується вкладним записом у монастир, запис датований 1569 р. – часом створення книги: «Лѣта $\neq\bar{z}$ о седмаго, сию книгу устав сирѣчь главы, дал пречистые в дом і великого светила пророка и предтечи крестителя Господна Івана и преподобныхъ штець Антоніа и Фѣвдосіа печерскихъ в Синскои манастыр старец Макарей Малои на памет по своєи доуши, и по своихъ родителехъ».

Крім додаткових статей, що відрізняють один рукописний Устав від іншого, викликають інтерес згадування в місяцесловах Уставів пам'ятей слов'янських та давньоруських святих.

У порівнянні з іншими типами книг, де є календарна частина або календарна послідовність статей (місяцесловами євангелій, апостолів, прологів, міней), місяцеслови уставів XVI ст. містять найбільшу кількість пам'ятей давньоруських святих, що відображає процес канонізації 1547–1549 рр., після яких кількість святих виросла вдвічі, – в основному це стосується рукописів останньої чверті-кінця століття.

Усі рукописи містять майже незмінний блок пам'ятей давньоруських святих першого періоду канонізації: XI ст. – 1547 р. Це пам'яті Михаїла, князя Чернігівського (в деяких рукописах трапляється ім'я – «Київського»), та боярина («воеводи») його Феодора (19 або 20.09), Покрови Пресв. Богородиці (1.10), Бориса і Гліба (2.05), Феодосія Києво-Печерського (3.05), перенесення мощей свт. Миколая (9.05), князя Володимира (15.07), перенесення мощей Бориса і Гліба (24.07), Сергія Радонезького (25.07), Освячення церкви св. Георгія в Києві (4.10), Варлаама Хутинського (5.10, за сучасним календарем – 8.10), Петра, митрополита Київського (21.12), Олексія, архієпископа Київського і всієї Русі (12.02), Леонтія Ростовського (23.05), Олексія, архієпископа Київського і всієї Русі (20.05), Антонія Печерського (10.07),

перенесення мощей прп. Феодосія Печерського (14.08). За частотою згадування до них примикають пам'яті сербських святих: Арсенія, архієпископа Сербського (27.10 або 28.10), Сави, архієпископа Сербського (14.01). Інші балканські слов'янські святі згадуються епізодично: Іоанн Рильський (19.10), Параскева (14.10), Іларіон Меглинський (21.10).

Пам'яті святих, канонізованих у 1547–1549 рр. та в другій половині XVI ст., представлені в рукописах, написаних у третій чверті – в кінці століття. В двох рукописних Уставах з колекції митрополита Макарія Булгакова (ф. 302, № 18 та № 19) склад «нових» святих найповніший і майже ідентичний. Згадуються такі святі¹: свт. Іоанн, архієп. Новгородський (7.09), прп. Саватій Соловецький (27.09), прп. Григорій Пельшемський (у ркп. – «иже на Прьшмѣ») (30.09), прп. Сава Вишерський, Новгородський (1.10), блаженний Максим, юродивий, Московський чудотворець (11.11), прп. Никон Радонезький (17.11), блгв. вел. кн. Олександр Невський (24.11, за сучасним календарем – 23.11), прп. Сава Сторожевський Звенигородський (3.12), прп. Павло Обнорський («иже на Обнорѣ») (10.01), свт. Іона, митрополит Київський і всієї Русі (31.03), прп. Євфимій Суздальський (2.04, за сучасним календарем – 1.04), мчч. Антоній, Іоанн та Євстафій Литовські (14.04), прп. Зосима Соловецький (17.04), свт. Стефан Пермський (26.04), прп. Макарій Глушицький (13.05, за сучасним календарем – 12.10), блаженний Ісидор Ростовський, юродивий (14.05), свт. Ісайя Ростовський (15.05), Стрітєння чудотворної ікони прп. Димитрія Вологодського (3.06), рівноапостольна княгиня Ольга (11.06, за сучасним календарем – 11.07), Прокопій Устюзький, юродивий (8.07), блаженний Василій Московський, юродивий (2.08, лише в Уставі ф. 302, № 19), свт. Питирим Пермський (19.08), прп. Авраамій Смоленський (21.08), Стрітєння Володимирської ікони Пресв. Богородиці (26.08), прп. Олександр Свірський («на Сверѣ») (30.08, лише в рукопису ф. 302, № 18).

Варто відмітити, що в обох рукописах пам'ять княгині Ольги розміщена під 11.06 через помилкове датування її кончини за південнослов'янською редакцією її життя² на відміну від дати в давньоруській редакції³, за якою пам'ять Ольги розміщена під 11.07.

Слід зауважити, що в обох Уставах (ф. 302, № 18) згадується свято Стрітєння чудотворної ікони Димитрія Вологодського Прилуцького (3.06), місцево шановане у Володді від початку XVI ст.⁴ Один з цих

¹ До переліку включені також святі, які до встановлення загальноцерковного мали місцеве шанування.

² Див.: рукопис Хлудовського Пролога XIV ст. (ГИМ., Хлуд. № 189, – Л. 164–164 об. в изд.: Р. Павлова. Жития княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII–XIV вв. // Болгарская русистика. – София, 1899. – № 5. – С. 47–48.

³ Див.: Пролог Синодальной библиотеки, № 3, XV в. – Л. 183 об. – 184, в изд.: Н.И. Серебрянский. Древнерусские жития : обзор редакций и тексты. – М., 1915. – Приложения. – С. 7–8.

⁴ Перша згадка про «стихиры и канон на Сретение образа чудотворца Димитрия» міститься в «Указе книгохранителя Спасо-Прилуцкого монастыря Арсения Высокого 1584 г.». – ПДП. 1914. – Вып. 184. – С. 14. Цит за вид.: ПЭ. – Т. 15. – С. 30–32; про шанування свята в інших північноросійських землях свідчить Устав, написаний в Архангельську, див.: РНБ, Собр. П.Д. Богданова, № 977.

рукописів (ф. 302, № 18) написаний, як побічно свідчать записи, у Вологді: хоча в записі писця Івана Шапкіна згадується лише назва церкви, в яку він продав даний Устав, – вмч. Георгія і мч. Параскеви, у власницькому записі XVII ст. йдеться, вірогідно, про того самого власника – «Сіа Книга Уставъ церкви великомученика георгія еже ... на вологдѣ». Другий Устав (ф. 302, № 19) створений, можливо, в Москві або в Троице-Сергієвій лаврі: переписаний у 80–90-х роках XVI ст., він має первинну оправу із середником Троице-Сергієвої лаври і містить історичні відомості про голод «на Москве», який стався незабаром – у 1601–1603 рр.

Два рукописи, створені в пособорний період, не містять пам'ятей нових святих. Один з них написаний, за графічними та палеографічними ознаками, очевидно, на території України (ф. 303, № 109), інший – у місті Рильську (ф. 301, № 194 л), який до кінця XV ст. територіально належав до Великого князівства Литовського. Припускаємо, що ці Устави були переписані з більш ранніх, створених у Великому князівстві Литовському, до того ж, крім традиційного «набору» пам'ятей давньоруських святих, до нього включена пам'ять мчч. Антонія, Іоанна та Євстафія Литовських (14.04). Мученики отримали місцеве шанування в 1364 р., а загальноцерковне – на соборі 1549 р.

З богослужбних півчих книг у фондах ІР НБУВ зберігаються шість **Октоїхів** та три **Ірмологіони**. **Октоїх** як літургічну книгу складає єдиний тижневий цикл, що повторюється кожний восьмий тиждень, усі щоденні піснеспіви якого співаються на один глас (наспів – мелодичний тип); виконання всіх піснеспівів Мінеї та Тріоді базується на гласах Октоїха. До основних типів піснеспівів в Октоїхах могли додаватися апостольські та євангельські читання на літургії за днями тижня (ф. 312, № 87). Часто книги Октоїха поділялися на дві частини: гласи 1–4 і 5–8. Більшість Октоїхів збереглися із значними пошкодженнями, з утраченими зошитами, відірваними аркушами, деякі з аркушів збереглися лише у фрагментах (ф. 309, № 566, ф. VIII, № 545). Оскільки Октоїхи активно використовувалися протягом богослужіння, вони скоро ставали непридатними для подальших служб і потребували реставрації та поновлення аркушів: рукописи нашвидку реставрувалися, іноді – доволі недбало, тому послідовність аркушів у реставрованих Октоїхах дуже переплутана (ф. 309, № 566, ф. 312, № 87).

Ірмологіон містить ірмоси (перші строфи канону) та катавасії (ірмоси після закінчення пісні канону) канонів з Октоїха і святкових канонів з Мінеї та Тріоді, його структура також підпорядкована системі Осмогласія, як і структура Октоїха. Два Ірмологіони збереглися лише у фрагментах або в уривках (ф. 235, № 13, ф. I, № 11962), третій рукопис – знаний Ірмологіон, створений у Супрасльському монастирі, єдина відома нотолінійна РК з давньоруськими піснеспівами різного походження: частина була перенесена в Супрасльський

монастир ченцями Києво-Печерської лаври, які були першими насельниками монастиря, частина була створена в самому монастирі, про що й зазначається в заголовку одного з розділів: «Избранное пѣніе демественное вашше ѿ напѣла монастыра Супраслского. Преведено в нотованое І.Т.»¹. Крім того, в збірнику містяться піснеспіви знаменного, мултанського, царгородського, мирського розспівів.

Четъї книги.

Важливим розділом репертуару РК XVI ст. є численні збірники як уставного, так і індивідуального читання, що отримали найбільше поширення в цей час: «сборник был преобладающей формой древнерусского книжного дела»². Ця література була широко розповсюджена та часто переписувалася як для потреб церков та монастирів – збірники, читання яких регламентувалося Церковним Уставом, так і для індивідуального читання – чи то келійного – в монастирях, чи то для домашнього читання мирянами.

Уставні четъї збірники.

Серед книг уставних читань більше збірників усталеного складу, таких як Златоусти, Прологи, Четъї мінеї, Торжественики тріодні та мінейні, Учительні Євангелія та інші подібні збірники.

Згідно з Церковним уставом, під час богослужіння слід було читати шість-сім уставних читань уривків з тлумачень Старого і Нового Завітів або житій з Лівтиці, Пролога, Синаксаря та ін. Ці уривки належало читати на всенощному бдінні після кафізм Псалтиря, 3-ї, 6-ї пісень канону або перед першим часом. Однак на практиці цих уставних положень часто не дотримувалися, що, до речі, відобразилося в питаннях роботи Стоглавого Собору в Москві 1551 р.³ В постанові собору вказувалося: «заутрени воскресные и праздничные и дневные пели бы по уставу, и божественные книги почитали: Евангелие Толковое и Златоуст, и жития святых и Прологи и прочие святые душеполезные книги на поучение и на просвещение, и на истинное покаяние и на добрые дела всеа православным христьяном в душевную пользу»⁴. Варто зазначити, що, звичайно, збірники уставного кола могли використовуватися також в індивідуальному читанні.

Систематизація агіографічних та гомілетичних творів, переважно перекладених, почалася ще в XV ст., коли збиралися та переписувалися тексти, пов'язані з церковним календарем; у цей період почали укладатися перші **четъї мінеї**⁵. Четъя мінея другої чверті XVI ст. (ф. 312, № 281) є мінеєю так званою «домакар'ївською», написаною до укладення митрополитом Макарієм Великих Четъїх Міней

¹ Видається можливим уточнити заголовок, що написаний в'яззю і важко читається: слово, передане в Каталозі XVI ст. як «бишие» (с. 228), доцільно прочитати, як «вищше» (укр. – здебільшого).

² Ключевский В.О. Курс лекций по источниковедению : в 8 т. – М., 1959. – Т. 4. – С. 62–63.

³ Дмитриевский А.А. Богослужение в русской церкви ... – С. 24.

⁴ Стоглав. Гл. 6., цит. за вид.: Дмитриевский А.А. Богослужение в русской церкви ... – С. 24.

⁵ Дмитриева Р.П. Четъи сборники XV в. как жанр // ТОДРЛ. – Ленинград, 1972. – Т. 27. – С. 150–181.

(1554 р.); вона містить низку давньоруських статей: перенесення мощей Бориса та Гліба, життя Антонія та Феодосія Печерських, сказання Симеона, єпископа Володимирського, про києво-печерських чорноризців, послання Полікарпа до Акиндина про києво-печерських святих, чудо свт. Миколая «объ утопшем въ Днѣпре дѣтищѣ»; «Митрополита Феодосіа всеа роуси в бывшем чудеси сказаніе оу гроба», свт. Олексія, митрополита Київського, та деякі інші.

У фондах ІР НБУВ збереглася значна кількість **прологів** та численні **збірники житій** XVI ст. (16 РК), які мали повчальний характер і містили як життя найбільш шанованих православних святих, так і розповіді про важливі церковні свята. Назви кількох збірників, описаних у каталогах кінця XIX – початку XX ст., було уточнено, здебільшого це торкнулося збірників житій (10), іноді окремих рукописів (ф. 28, № 763 – Житіє мч. Філофеї Румунської – Житіє блаженної Філофеї – в інвентарному описі фонду), а також збірників змішаного змісту (7) та рукописів, які, окрім житій, мають додаткові статті (2).

Тексти в прологах розташовані відповідно до днів пам'ятей святих; до основних текстів додаються слова та повчання вчителів церкви. Пролог має великий обсяг і тому поділяється на окремі частини, як правило, по півроку: на вересень-лютий та на березень-серпень. Пролог був найпопулярнішою книгою для читання, за його змістом можна простежити, які давньоруські свята були найбільш шанованими в той час. У двох Прологах на першу половину року (вересень – лютий) (ф. 307, № 529, № 530) це: кончина блгв. кн. Гліба (5.09) та Покрова Пресвятої Богородиці (1.10). Також у другому з них наявні пам'яті Освячення церкви вмч. Георгія в Києві (26.11), Слово про хрещення Руської землі ап. Андрієм (30.11) і пам'ять прп. Кирила Філософа (14.02). У трьох Прологах на другу половину року, на березень-серпень (ф. 307, № 531, ф. 312, № 274, ф. 310, № 19), є такі свята та пам'яті: перенесення мощей князів Бориса і Гліба (2.05), прп. Феодосія Печерського (3.05), перенесення мощей свт. Миколая Мірлікійського (9.05), князя Володимира (15.07), князів Бориса і Гліба (24.07). У більш повному Пролозі з цих трьох (ф. 312, № 274) містяться пам'яті прп. Никона, ігумена Києво-Печерського монастиря (23.03), свт. Іони, митрополита Московського (30.03), Слово про Ісакія, ченця Києво-Печерського монастиря (27.04), Слово про прп. Антонія, ігумена Києво-Печерського монастиря (7.05), житіє Мефодія, єпископа Моравського (11.05), знайдення мощей свт. Леонтія Ростовського (23.5), Петра і Февронії Муромських (25.08), Слово про прп. Мартина Туровського (27.06), пам'яті княгині Ольги (11.07), мучеників Феодора варяга і сина його Іоанна, вбитих у Києві (12.07), свято Всемилотивного Спаса та Пресвятої Богородиці (1.08). А в Пролозі з колекції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (ф. 310, № 19) наявні статті про перенесення мощей князя В'ячеслава Чеського (4.03), святителя Ісидора Твердислова, Христа ради юродивого Ростовського (14.05).

Таким чином, Прологи, крім найбільш шанованих святих – Бориса, Гліба та Феодосія Печерського, містять як найдавніші свята, що майже не трапляються в місяцесловах Євангелій та Апостолів (Кирила Філософа, Мефодія Моравського, Освячення церкви великомученика Георгія в Києві тощо), так і нових святих, канонізованих на соборах 1547–1549 рр.: Петра і Февронії Муромських та митрополита Іони.

Жанр **патериків** – збірників, що містять вислови святих та розповіді про їхнє життя, – був дуже популярним не лише на Русі. Відомі переклади патериків мовами всіх християнських церков; вислови з них часто цитуються в Прологах. Термін *патерик* (з грец. – *отечник*) використовується для позначення різноманітних збірок повчальних висловів схимників та ченців, а також оповідань про їхнє життя. Патерики не мають уніфікованої літературної форми: «навіть у межах одного зібрання оповідання можуть становити собою то розгорнуту сюжетну розповідь, то коротку лаконічну сповістку, а вислови – то широке повчання, то найпростішу оповідь»¹. Від часу виникнення перекладені патерики були дуже популярним літературним жанром, про що свідчать, наприклад, численні цитати з патериків у прологах та різноманітних збірниках. Перекладені патерики використовувалися для створення місцевих оригінальних патериків, найбільш відомий з яких – Києво-Печерський. При переписуванні патериків писці дуже вільно поводитися зі змістом, скорочували його або розширювали відповідно до власного смаку.

Колекції ІР містять українські списки перекладених Азбучно-Єрусалимського (ф. 313, № 10) та Скитського (ф. 307, № 485) патериків початку XVI ст. та два списки оригінального Києво-Печерського патерика. Перший, ранній, список російської редакції (ф. 310, № 24) – близький до Касянівської редакції 60-х років XV ст., за винятком двох статей². Другий список (ф. 306, № 386 п), написаний у Києво-Печерській лаврі, датований у записі писця Нестора 1553–1554 рр.: «... написана бысть сіа книга гл҃маа патерик. В домоу Прч҃стыа Б҃ца. Еже есть лавра преподобных и богоносных ѿць наших. Антонїа и Февдсіа оу монастыри печерском. оу богоспасаемом градѣ Киевѣ. При дръжавѣ великого корола Жикгимонте Август При блгорвдном князи Февдоре Гл҃бови Пронскомъ въеводѣ Киевском. При митрополите Киевскомъ и галицком и всеа Руси кир Макарії, при честном архимандрите печерском кир Иларионѣ повеленіем и замысломъ старца инока Алексѣа Вѣлынца. А написаса. В лѣто р̄ ѿ̄в̄ индиктоу вѣ мѣсаца марта. В роукою многогрѣшнаго и хужшаго вѣ челоуѣцѣх дѣачка Нестерца...». Запис замовника, якогось інока Олексія, був написаний на нижньому полі перших аркушів до закінчення переписування Патерика, оскільки позначає більш ранню дату: «в лѣто з̄ ѿ̄а мѣсаца Оев ки... раб Бж҃їи инокъ Алексѣй старець монастыра печерского родом з Вольни. даль есми сію книгу...». Цей рукопис

¹ Федер Р.В. Сведения о славянских переводных патериках // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 221.

² Див.: Сперанский М. Описание рукописей библиотеки историко-филологического института ... Вып. I–IV. – С. 50.

містить дві пізніші за датуванням статті, відсутні в більш ранніх списках. Перша – дописаний зміст патерика, що «исписано Іанном мнихом Печерскимъ» (арк. 1); друга – чудо, яке відбулося в монастирі у 1463 р., коли святі, що покояться в печерах, відповіли на пасхальне вітання «блюстителя пещер» Діонісія Щепи (арк. 215).

Протягом століття часто переписувалися збірники повчань морально-дидактичного характеру, укладені за календарним порядком, і серед них, здебільшого, – **Златоуст**. Крім повчань Іоанна Златоуста, візантійського письменника та проповідника IV ст., він містить також слова інших церковних письменників, у тому числі й давньоруських авторів, зокрема Кирила Туровського. Збірник був дуже популярним у читачів і справив значний вплив на розвиток оригінальної літератури. Склад Златоуста як збірника постійного змісту був вивчений О.В. Твороговим¹. Тексти в збірнику йдуть за календарним принципом і розподіляються відповідно до окремих циклів церковного року: Великоп'ясного, який охоплює служби підготовчих днів до Великого Посту, самого Великого Посту до Цвітної неділі, Пасхального, який включає Страсний тиждень та Велику Суботу, та П'ятдесятного, з Фоминої неділі до неділі Всіх святих; іноді служби можуть бути розширеними до 36–45 тижня після неділі Всіх святих. На Світлу седмицю проповіді відсутні.

Найбільш розповсюдженими є списки річного Златоуста в двох основних різновидах – повному та короткому. Повний Златоуст містить слова не тільки на недільні дні тижня, але й на будні дні. Рукопис з колекції митрополита Макарія (ф. 302, № 4), вірогідно північноросійського походження, є повним різновидом Златоуста, до того ж, на відміну від загальної типології Творогова, в ньому наявне ще й слово на понеділок Світлої седмиці «В пнд свѣтлыя ндлі. слово стго Іоанна Златоустаго», початок: «Послушайте братие да скажу вамъ власть и силу чѣть стго дни в онъ же Гѣ Бѣ нашъ попр дѣвола». Слід зауважити, що повний різновид Златоуста, в якому присутні гомілії на всі дні тижня, вважається рідкісним явищем для XVI ст.

У деяких випадках до базового складу Златоуста додавалися інші статті. Так, у рукопису з колекції Ніжинського інституту (ф. 310, № 15) неможливо визначити різновид за складом слів на Страсний тиждень через значні фізичні втрати пам'ятки, натомість наявні кілька додаткових статей: «Поученіє дѣтем духовнымъ», «Слово ш злых женах» та ін.

Повчання в сербському Златоусті (ф. 301, № 139 п) розміщені також у календарній послідовності з неділі Митаря і фарисея до Всіх святих включно, але кількість слів значно обмежена, слова Златоуста перемежаються статтями інших авторів. На Страсному тижні наявні гомілії п'ятниці (Іоанна Златоуста) та суботи (Єпифанія Кіпрського).

¹ Творогов О.В. Описание и классификация списков сборника «Златоуст» // ТОДРЛ. – Ленинград, 1985. – Т. 39. – С. 278–284; Творогов О.В., Черторицкая Т.В. Златоуст // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып. 2, ч. 1 : Вторая половина XIV–XVI в. – С. 358–363.

Назви збірників традиційного змісту (Златоуст, Торжественик) закріпилися за ними наприкінці XVI ст., тому протягом усього століття їхні списки здебільшого ще мають цю назву, і, оскільки за змістом ці збірники наближаються один до одного, існує проблема атрибуції даних пам'яток. Так, у процесі кодикологічного описування пам'яток та укладання Каталогу кирилических рукописів XVI ст. були заново атрибутовані три збірники як **Торжественики**, – в описі М.І. Петрова вони розміщені під самоназвами. Один з них – Торжественик тріодний (ф. 303, № 115), збірник слів повчань та житій за богослужіннями Тріодей, пісної та цвітної; збірник містить додаткову статтю – Шестоднев Іоанна Болгарського. Два збірники є Торжествениками мінейними (ф. 307, № 494 та ф. 303, № 116), в яких слова, повчання та життя присвячені нерухомих церковним святкам і дням пам'яті вибраних святих у календарній послідовності¹.

До календарних збірників примикає македонський збірник **Тезаурус** Дамаскіна Студита (ф. 301, № 290 п). Вперше зміст збірника з колекції ЦАМ КДА під назвою «Слова Дамаскіна Студита» був детально описаний В. Певницьким². Під цією назвою стисле описання рукопису розміщене і в каталозі М. Петрова³. Текст є перекладом твору першої половини XVI ст. Дамаскіна Студита, солунського ченця-проповідника, згодом митрополита Навпактського та Артського. Згідно з дослідженнями македонського вченого П.Х. Ілієвського, рукопис ІР НБУВ є другою частиною збірника, що зберігається в Македонській академії наук та мистецтв. Історичною первісною назвою збірника є «Тезаурус», у церковнослов'янському перекладі *Сокровище*, оригінальна назва грецькою: *Βιβλίον καλοῦμενον Θησαυρός*⁴.

Ілієвський визначив, що текст двох частин рукопису, української та македонської, є найдавнішим з існуючих перекладів церковнослов'янською мовою македонської редакції.

Збірник містить 16 слів, їхня черговість відповідає послідовності богослужінь Великопісного та П'ятдесятного циклів (за винятком передостаннього слова, присвяченого св. вмч. Димитрію Солунському). Основний зміст проповідей складають моральні повчання.

Варто зауважити, що Тезаурус набув поширення з другої половини XVI ст. до кінця XIX ст. та започаткував новий жанр численних *дамаскінів*, дуже розповсюджений на території сучасних Македонії та Болгарії. Дамаскіни багаторазово й у різному обсязі перекладалися та переписувалися і з часом усе більше й більше оновлювали свій зміст.

Окрім пам'яток проповідницького мистецтва у XVI ст. в монастирях часто переписувалися традиційні аскетичні твори – переклади

¹ Каталог XVI ст. – С. 361–365.

² Певницький В. Рукописний збірник проповідей іподиакона Дамаскіна Студита // Труды Киевской духовной академии. – 1873 г. – Октябрь. – К., 1873. – С. 6.

³ Петров Н.И. ЦАМ КДА. – Вып. 1–3. – С. 281.

⁴ Илиевски П. Хр. Од јазикот на Григориј Пелагониски // в зб.: Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото», Скопје : МАНУ, 1988. – С. 47–56.

ранньовізантійської літератури. В першу чергу, це **Ліствиця** Іоанна Синайського (Ліствичника), пам'ятка VII ст., яка розкриває шлях сходження людини до Бога, де набуття тих чи інших чеснот викладається автором у вигляді сходів за аналогією зі Сходами Якова¹. За Студійським Уставом, що використовувався аж до XVI ст., читати Ліствицю належало також на літургії, на 3-му часі, після богородична «Богородице Ты лоза истинная»: «и начинает отныне учиненный мних возбуждати дремлющих братий чрезо вся святые посты обходити с молчанием тихо, видит спящия и возбуждает к слышанию»².

У фондах ІР НБУВ зберігається шість Ліствиць. За класифікацією російської дослідниці Т.Г. Попової, яка визначила кілька варіантів перекладу пам'ятки та їхніх редакцій³, усі наявні в ІР рукописи Ліствиці відносяться до афонського перекладу болгарської або сербської редакції, яка була створена на Афоні в XIV ст. і набула неабиякої популярності в слов'янському світі та особливо на Русі. Всі шість рукописів Ліствиці мають усталений, характерний для афонської редакції склад з таких статей: Послання Іоанна Раїфського, Відповідь Ліствичника, Передмова «Добродѣтелей проходи всходи» (до нього часто додаються також одна або дві інші передмови: «Иже в книзѣ животней» та «Иже равночисленнаго»), Житіє Ліствичника, перелік глав (як правило, супроводжується малюнком сходів), слова 1–30, Слово до пастиря, Стаття про Іоаннів, Оповідання про постриг Ліствичника. До основного складу можуть бути додані інші статті. В двох рукописах (ф. 313, № 12 і ф. 160, № 408) після основного тексту розміщені Тлумачення – анонімні та Григорія Богослова. В рукопису з колекції Ніжинського інституту (ф. 310, № 13) текст Ліствиці обрамлений кількома аскетичними творами авторства Макарія Великого, Максима Сповідника, Ніла Синайського, Ісаака Сиріна, Геннадія, патріарха Константинопольського, Іларіона Великого.

Крім уставних збірників, які могли використовуватися як на богослужінні, так і в келійній або домашній практиці, широко розповсюдженими були також **збірники для індивідуального читання** – як відносно постійного змісту (в першу чергу, це релігійно-повчальні твори, перекладені з грецької), так і змішаного змісту (включали життя, оповідання, слова морально-повчальної та догматичної, або догматично-полемічної тематики, полемічно-викривальні, численні слова отців Церкви та уривки з них).

Поряд з Ліствицею одним з найбільш популярних і часто переписуваних аскетичних творів був збірник повчань сирійського подвижника і поета IV ст. Єфрема Сиріна до єгипетських ченців **Паренесіс** (від *λόγος παραηετικοί* – слова повчальні) в слов'янському перекладі X ст. з грецької; він представлений в ІР трьома РК.

¹ Книга Буття, 28: 18–19.

² Дмитриевский А.А. Богослужения в Русской Церкви ... – С. 40.

³ Попова Т.Г. Славянская рукописная традиция Лествицы Иоанна Синайского. – Северодвинск, 2010. – 372 с.; Она же. Лествица Иоанна Синайского : каталог славянских рукописей. – Bohrlau Verlag Koln Weimar Wien, 2012. – 1073 P.

Четьїм некалендарним збірником є *Ізмарагд* – збірник морально-етичних повчань та висловів відносно постійного змісту, який містить як перекладені візантійські, так і оригінальні давньоруські оповіді. *Ізмарагд* (грецький оригінал) складений наприкінці XIV ст. спеціально для читання мирян. Основними його темами є «почитание книжное», родинний уклад; засудження пороків, деякі моральні та соціальні питання тощо. *Ізмарагд* був дуже популярним, часто переписувався і в середині XVI ст. був включений до Великих Четьїх Міней митрополита Макарія¹. Два *Ізмарагди*, які містяться в ІР НБУВ в колекції Михайлівського Золотоверхого монастиря, були атрибутовані Б.М. Пудаловим згідно зі встановленою ним класифікацією: *Ізмарагд* основного типу (ф. 307, № 489) та *Ізмарагд* південно-західного типу з додатковими статтями (ф. 307, № 492).

Загострення національних та конфесійних питань і вплив європейської реформації на українських і білоруських землях сприяли значному розвитку публіцистичної думки як практичної відповіді на зростаючі зіткнення і суперечки з пропагандою або місією римокатолицького та протестантського віровчення, які йшли пліч-о-пліч з новими політичними проблемами. Особливого загострення міжконфесійні стосунки зазнали в другій половині століття, в період після Тридентського собору (1545–1563 рр.), коли вплив католицизму на українських та білоруських землях значно посилювався. Внаслідок цього в XVI ст. зростає інтерес до творів святих отців, візантійських письменників та проповідників, діянь давніх соборів аж до XIV ст., які пристосовувалися до актуальної на той час полеміки, зміцнюючи позиції православ'я. Твори таких авторів, як Васи́лій Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Ніський, Григорій Богослов, Афанасій Александрійський, Діонісій Ареопажіт, Максим Сповідник, Іоанн Дамаскін, Єфрем Сирін, Августін Блаженний, Ісаак Сирін та багато інших, переписувалися протягом XVI ст. у великій кількості – як окремо, так і в компілятивних збірниках. Крім того, на теренах Київської митрополії з'являються і набувають поширення численні збірники полемічного або змішаного полемічно-догматичного змісту, які вміщують полемічні твори південнослов'янського походження, виписки з Номоканонів, а також нові переклади та оригінальні полемічні твори.

Отож у XVI ст. складається більш-менш усталений блок полемічних статей, які повторюються зі збірника в збірник.

Так, полемічний і повчальний збірник кінця XVI ст. з колекції Мілецького монастиря (ф. 303, № 119) у своїй полемічній частині здебільшого складений зі статей, які віддзеркалюють основні проблеми міжконфесійної боротьби того часу: католицький вплив та антитринітарні ересі, що піддають критиці догмат про Трійцю. Перша група статей – виписки з творів на захист догмата про Святу Трійцю:

¹ Пудалов Б.М. Сборник Измарагд в русской письменности XIV–XVIII вв. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей. – М., 1982. – Вып. 3, ч. 2. – С. 382–387.

Слово про Святу Трійцю Іоанна Дамаскіна (арк. 1), «Нѣсть убо туждь от славы Божіи Духъ» Василя Великого (арк. 1), «Един убо Отецъ» Григорія Чудотворця (арк. 1 зв.), «Бога Отца, Бога Сына і Бога Духа Святого именуемъ а не боги» Єпіфанія Кіпрського (арк. 2 зв.–3), «О сущем же и по подобію» Анастасія Синайського (арк. 3 зв.), «О вѣрѣ Сватѣи Троици» Афанасія Антіохійського (арк. 8 зв.–10) та ін. Інша низька статей присвячена полеміці з католицизмом: «Сіа вса дѣтельница събра преосвященный и вселенньскіи патріархъ кир Германа, яко да обратит латини на православіе» (арк. 5), «Германа патріарха ко жестоковым латиномъ» (арк. 5 зв.–6), «О опрѣсноцѣхъ» Никити Стіфата (арк. 15–22), «О брацѣхъ священническихъ» (арк. 24–26), «Слово о еретикох, о латинѣхъ» (арк. 26–29), «Слово избранное на безбожныя латини» (арк. 35–37) та інші, всього 9 слів.

Збірник кінця XVI ст. із зібрання Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 198) є цілком антилатинським, зміст його визначає пізній (XVIII ст.) заголовок: «Книга в богохулныхъ латинохъ». Книга містить 10 статей: «Сказаніа полезна в латинох. кѣгда ѿлоучишася ѿ грек» (арк. 1–13); «Сказание ѿ апостол в латинѣхъ в шпрѣсноцѣхъ» (арк. 13 зв.–57), «[Посланіе Михаила I Келуарія архієпископа] Костантина града еже посла патріарху Антишхийскому в ересех латинскихъ» (арк. 58–63), «Послание Доминика ... в шпресноцѣхъ» (арк. 63–75), відповідь Петра Антіохійського «Поученіе Германа патріарха ко жестоковым латиномъ» (арк. 81 зв.–83) та деякі ін. До них додається окремий текст із звинуваченням католиків у 26 ересях та із спростуванням 19 пунктів звинувачень Православної Церкви з боку католиків (арк. 93–129). Текст не має початку, починається лише з «артикулу 14». У кінці збірника (арк. 132–266 зв.) розміщені виписки зі слів Максима Грека («Святогорця» – в рукопису) (9 слів), серед них кілька викривально-полемічних: проти латинян – «Слово похвальне сватымъ апостолом Петру и Павлу на латинскіи ереси», з підзаголовком частини цієї статті «отселе на латинскоую ерес о опресноцехъ», проти новгородсько-московської ереси антитринітаріїв – ожидовілих: «В рожстве Господа нашего Исуса Христа», проти язичества «Слово на еллинскую прелесть» тощо.

Найбільша кількість полемічних статей (16), у тому числі на захист ікон, міститься в Збірнику з колекції Михайлівського монастиря (ф. 307, № 475), який, на думку М.І. Петрова, був укладений у Супрасльському монастирі¹. Кілька творів, як встановлено вченим, мають оригінальне походження і написані в XVI ст. В першій половині століття – Послання про Сходження Святого Духа від Отця, без початку, написано, за припущенням М. І. Петрова, для Олександра Ходкевича в Супрасльському монастирі у 1511 р. (арк. 1–21), дві статті, що розкривають полеміку католиків та лютеран між собою та православних проти тих та інших – Послання «Ануша крала угорского ... ко проту Сватыа горы Аѳонския» 1534 р. (арк. 26–27) та Послання «ѿ прота Сватыа горы Аѳонския Анушу кралю угорскому» (арк. 27 зв.– 35), а та-

¹ Петров Н.И. Западно-русские полемические сочинения // ТКДА. – 1894. – Т. 2. – С. 157–186; т. 3. – С. 343–349.

кож «Бєсѣда крєстианина з жидом ш вѣре христіанскої» (арк. 198–201), що базується на більш ранньому творі, проте включення в неї положення про захист ікон, на думку М.І. Петрова, свідчить про актуальну полеміку з протестантами про іконошанування.

У другій половині століття написані ще три твори збірника: «Послание до латын из ихъ же книгъ» 1581 р., спрямоване проти книги єзуїта Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви» (арк. 153–154, 157 зв.–158, 159–169), стаття «На богомерскую, на поганую латину», написана близько 1582 р. проти Скарги та введення Григоріанського календаря (арк. 205–208), а також «Новосложено сие поучение во Литвании» – з приводу переходу в католицизм родини Ходкевичів (арк. 90 зв.–96)¹. Рукопис містить також твори Максима Грека з різної тематики, виписки з Ліствиці, патериків, творів отців церкви, Євангелія тлумачного, історичну статтю з літопису 1141 р. про заснування Смоленська, хронологію євангельських та церковних подій, виписки про чернецтво та з чернечих правил, розрізнені виписки тощо².

Склад Збірника тлумачень на літургію з колекції Софійського собору (ф. 312, № 104), незважаючи на зазначений у заголовку жанр догматичних коментарів, характеризує напрям книги як полемічний. Більшість статей збірника присвячена таїнству Євхаристії, кілька догматичних творів, написаних візантійськими авторами, могли використовуватися в полеміці з протестантами, зокрема твір єпископа Николая Мефонського, візантійського богослова та філософа XII ст., «Тѣмъ же колеблются і глаголют освященныхъ хлѣб и вино...» (глава 10), або твір блаженного Самона Газського «Розмова з Ахметом сарацином» (глава 11). Обидва твори містять докази того, що в Євхаристії під виглядом хліба та вина надаються істинні Тіло та Кров Христові. Слід зауважити, що «Розмова з Ахметом сарацином» набула широкого використання саме в XVI ст., спочатку в полеміці католиків з протестантами³, а незабаром, як бачимо, і в догматичних суперечках з протестантами православних.

Слід зазначити, що в розглянутому рукопису є також найбільш ранній з відомих перекладів слов'янською мовою літургії апостола Петра⁴.

Полемічна література відіграла значну роль також і в Московській державі, де протягом XV і на початку XVI ст. з боку Католицької Церкви було здійснено кілька спроб розширити свій вплив і ввести унію; до того ж від кінця XV ст. для Православної Церкви набула актуальності проблема розповсюдження в Новгороді та Москві ересі

¹ Петров Н.И. Западно-русские полемические сочинения... – С. 349.

² Порівняльний аналіз складу рукописів ф. 303, № 119, ф. 307, № 475 і ф. 306, № 198 у числі інших полемічних збірників XVI–XVII ст., а також історію їхнього вивчення див.: Зема В.С. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // УІЖ. – К., 2001. – № 5. – С. 56–61.

³ Георгий Максимов. Блаженный Самон Газский и его «Разговор с Ахметом Сарацином» / Богослов : Научный богословский портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/1041531/>

⁴ Факт найбільш раннього перекладу був люб'язно підказаний протоієреєм Борисом Даниленком.

ожидовілих, ідейної течії, спричиненої реформаторськими тенденціями в суспільстві, – її представники не визнавали божественної природи Ісуса Христа та догмата про Святу Трійцю, заперечували християнські таїнства, молитви, шанування хреста, ікон, мощей святих та ін.¹

У російському збірнику-конволюті (ф. 302, № 40) в частину, датовану 60–80-ми роками XVI ст., включені три антилатинські полемічні статті: «Сказанія полезна в латинох. Когда ѿлоучишася ѿ грек», «Исповѣданіе въ кратцѣ, како и его же ради дѣла ѿлучишася от нас латина», «Сказание аї апостол в латинѣ в шпрѣсноцѣх» (арк. 41–71).

Крім переписування збірників авторів, перекладених у попередній період, книжність XVI ст. поповнюється й новими перекладами творів отців церкви, необхідність в яких добре розуміли сучасники, скаржачись, як князь Андрій Курбський, на те, що «святорусская земля голодом духовным тает».

У 20–50-х роках XVI ст. в Московській державі чималий внесок у перекладацьку справу здійснив Максим Грек, учений чернець, афонський інок, що мав не тільки духовну, але й світську освіту, яку отримав в Італії. На запрошення московського князя Василя III він виконував нові переклади книг Святого Письма і Тлумачення на них, отців та вчителів Церкви Василя Великого, Григорія Богослова й Іоана Златоуста, Симеона Метафраста, – всього ним перекладено близько 40 творів². Крім того, він виправляв колишні переклади богослужебних книг та творів святих отців, а також залишив власні, здебільшого публіцистичні, твори.

У науці встановлено, що самим Максимом було укладено два прижиттєвих зібрання вибраних творів: у 47 глав, яке отримало назву Іоасафовське (найбільш ранній рукопис: РДБ ф. 173, I, МДА 42), та в 73 глави – Хлудовське (дві частини найбільш ранніх рукописів: 1–25 глави, ДІМ, Хлуд № 73 і глави 26–73, РДБ, Большак., № 285)³.

Збірник з колекції Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 285) є одним з таких зібрань творів, яке датується 80-ми роками XVI ст. Рукопис без початку, містить глави 29 (кінець)–73, тобто входить до типу зібрань Максима Грека в 73 глави⁴. Невеличкі за обсягом глави охоплюють широке коло тем, зокрема догматичних – «Сказаніє котори оубо въ члѣском естствѣ пръвыи грѣх» (глава 35, арк. 21–22), полемічних – «Съвѣт к собороу православному на исака жидовина и влѣхва и чародѣа» (глава 31, арк. 6–7 зв.), моральних – слово «къ хотащим вставлати жены своа без вины законыа. и ити въ иночьское житіє» (глава 39, арк. 23–28 зв.), панегіричних – «Сложеніє вкратцѣ о бывшем пожарѣ тѣрскѣм. тако ж и похва-

¹ Жидовствующие / ПЭ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/182289.html>

² Буланін Д.М. Переводи и послания Максима Грека : неизданные тексты. – Ленинград, 1984. – С. 182–190.

³ Синицина Н.В. Максим Грек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=11321&pages=87>.

⁴ Она же. Рукописная традиция XVI–XVIII веков собраний сочинений Максима Грека (к постановке вопроса) // ТОДРЛ. – Т. 26. – С. 262.

ла в о́бновлені́ цр̑к̑вна́го оукраше́нн̑а б̑ывша́го о б̑голюбивы́м е̑п̑с̑пом т̑ф̑ерскы́м акакі́емъ» (глава 40, арк. 28 зв.–31 зв.), тлумачних – «Сказані́е о птици неяс̑ыти» (глава 33, арк. 18 зв.–19), «Послані́е ко н̑́ко́ему друо́у́го е̑го в не-м̑же толковані́е н̑́ко́их речені́и неоудоб̑ь разоум̑́ваеми́х в̑ б̑ж̑ственом̑ писані́и» (глава 59, арк. 65–75), публіцистично-викривальних – «Слово простран̑́ излагаю́ще с̑ жалості́ю нестроє́нн̑а и безчині́а ц̑реи и властителей посл̑́д̑ня́го в̑́ка сего» (глава 32, арк. 8–17), розповідних – «Похвална́а слова о б̑л̑женн̑и Оомаиди мечем оубит̑и ѿ свого свекра» (глава 48, арк. 41 зв.–42).

Твори письменника набули великої популярності, часто переписувалися, в тому числі і на українських і білоруських землях. Як зазначалося вище, дев'ять слів Максима Грека ввійшли в збірник антилатинських творів із зібрання Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 198), у збірник Михайлівського монастиря (ф. 307, № 475) тощо.

Створення нових перекладів стало також одним з важливих напрямів діяльності гуртка князя Андрія Курбського, який, перебуваючи в еміграції у Великому князівстві Литовському від 1564 р., перетворив маєток Міляновичі, отриманий від короля Сигізмунда II Августа, на своєрідний книжний центр, де серед іншої літературної роботи він займався перекладами. Князеві допомагали в перекладацькій справі знавець латини бакалавр шляхтич Амброжій, князь М.А. Оболенський, Станіслав Войшевський, а також старець Артемії – політичний емігрант з Московської Русі, як і князь Курбський¹.

Гуртком князя Курбського було перекладено компілятивний збірник «Новий Маргарет», «Богослов'я» та «Діалектику», а також деякі незначні за обсягом твори Іоанна Дамаскіна, «Діалог» Геннадія Схоларія, життя та слова Симеона Метафраста. У зібранні Києво-Софійського собору є кілька українських списків перекладу «Діалектики» Іоанна Дамаскіна Курбського, який Калутін визначає 1577–1579 рр., зокрема є рукопис XVI ст. (ф. 312, № 157), папір якого датується 80-ми роками XVI ст., – отож список був зроблений невдовзі після створення перекладу.

Крім збірників постійного змісту або конкретної тематики, широко розповсюдженими були також збірники змішаного змісту, склад яких визначав сам переписувач відповідно до своїх смаків та пристрасті, обираючи найбільш актуальні для того часу твори. Таким є збірник індивідуального складу з колекції ЦАМ КДА (ф. 301, № 516 п). Його жанрово-тематичну приналежність неможливо визначити через хаотично викладений зміст. Слова та життя на вибрані свята та пам'яті святих за Мінеєю та Прологом чергуються зі статтями різної жанрової характеристики: слова та повчання Іоанна Златоуста, Єфрема Сиріна, Василя Великого, Василя Нового, Афанасія Синаїта, апостольські послання, уривок з пророцтва Ісайї про останні дні, Слово про Тазіота, чудо Іраклія царя, Слово про хміль ченця Єфросина (скорочене); Слово Василя Великого про подяку,

¹ Див., напр.: Калутин В.В. Андрей Курбский и Иван Грозный. – М., 1998. – С. 32.

Слово Кирила філософа про хміль, стаття про чини ангельські та церковні – інтерпретація Діонісія Ареопагіта, молитва проти змії та деякі вислови зі святих отців, твір папи Іполита про Антихриста, повчання Григорія Богослова про Божественну Літургію, повчання на Страсну седмицю та ін.

Правові пам'ятки представлені чотирма Кормчими – збірниками церковно-юридичного характеру – та одним Номоканонем, збірником канонічним.

Кормчі книги як джерело права в церковно-політичній, судовій та адміністративній діяльності походять від візантійської писемності та болгарських перекладів IX – початку X ст. Вони були широко розповсюджені на Балканах, на Русі, в Молдавії та Валахії¹. Кормчі є збірниками компілятивними, але досить усталеного складу, містять апостольські правила, правила вселенських та помісних соборів Православної Церкви, відповіді та послання отців церкви, правила з тлумачення візантійського цивільного права, закони Мойсея тощо і мають різні редакції.

Уточнення атрибуції збірників правового змісту зумовлено, передусім, необхідністю термінологічного розділення двох назв, прийнятих у науковому обігу – Кормча книга та Номоканон: часто назва Кормча використовується для збірників правового змісту поряд з назвою Номоканон як синонім (Кормча, або Номоканон). І дійсно, історично номоканонами та синтагмами такі збірники називалися у візантійській традиції (грецьк. *νόμος* – закон), і ці назви часто змішуються. Хоча в самих рукописах назви, як правило, відрізняються: *Кормча*, або «правило закону», вміщує церковно-юридичні правила, а *Номоканон* – церковно-епитимійні².

У процесі вивчення РК XVI ст. цього жанру було встановлено редакції для всіх Кормчих книг, що зберігаються в ІР НБУВ.

На українських і білоруських землях була здебільшого розповсюджена Кормча сербської редакції, що сформувалася на Афоні наприкінці XII – на початку XIII ст.; списки її були поширені тут до XVIII ст.

Дві українські Кормчі, початку та третьої чверті XVI ст. (ф. 301, № 652 п та ф. 312, № 221), репрезентують сербську редакцію. Перша книга повного ступеня збереженості має характерний для цієї редакції заголовок: «Начинають книги сіа глѣмыа греческым ызыкwm. номоканонъ. сказаемыа нашимъ ызыкwm. закону правило». Другий рукопис зберігся не повністю – без початку та кінця, починається тлумаченням на 27 апостольське правило, закінчується Словом «О странноприимстве» Никона Черногорця і, як і перший, є класичною Кормчою півден-

¹ Шапов Я.Н. Некоторые юридические и канонические памятники в славянской письменности XII–XV вв. // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1873 – Вып. 1. – С. 216–273.

² Там же. – С. 268. Так, Л. Гнатенко було уточнено назву рукопису – Кормча, – у каталозі М.І. Петрова він уміщений під назвою «Слов'яно-руський Номоканон або законоправильник» (ф. 301, № 652 п).

нослов'янського типу, оскільки містить церковно-правові та юридичні статті ранньохристиянського та візантійського походження.

Сербський рукопис 20-х років XVI ст. (ф. 301, № 376 л) є однією з редакцій Кормчої – Синтагмою Матфея Властаря, складеною в 1335 р. фессалонікійським ченцем Матфеєм. У цьому типі правового збірника статті розміщено в порядку грецького алфавіту, який, однак, при перекладі церковнослов'янською мовою втрачає цю особливість. Після тексту Синтагми вміщено низку канонічних статей, доданих у слов'янському перекладі¹. Рукопис має назву: «Съчинение по съставѣхъ объетихъ вьсѣхъ выньъ щенныхъ и бжствьныхъ правилъ. По троужденно же въкоупѣ и сложенно, иже въ священно инокихъ послѣднімъ матѳеумъ». У пізнішому сербському записі власник називає рукопис *Законником*: «Сія кнга глголема законикъ гдна протопрезвитера Николае Давидовича» (арк. 15).

Найбільш повною є російська Кормча книга давньоруської редакції, що датується 70–80-ми роками XVI ст. (ф. 306, № 80) і має назву: «Книгы глмыа кормьчиа рекше правило законоу». Назва підтверджується недатованим власницьким записом: «си книга глемо правило святыхъ отецъ гсдарева спалніка Семена Михайловича Черкашеніна».

В основі її – сербська редакція візантійських збірників, до якої додані місцеві давньоруські пам'ятки – три статті, приписані до тексту Кормчої, що була затверджена на соборі 1274 р.: київське правило митрополита Іоанна, новгородські відповіді єпископа Нифонта та правило собору 1274 р., а також правило митрополита Максима про піст святих апостолів, «Сказание о черноризичестем чине» Кирила Туровського. Крім давньоруських канонічних додатків, рукопис містить світські статті: уривки з Мерила Праведного, устави князів Володимира та Ярослава, Руську Правду, а також історичну пам'ятку – «Лѣтописець вскорѣ» патріарха Никифора, що безпосередньо не має відношення до змісту Кормчої як збірника правового характеру, однак інколи міститься в складі деяких списків Кормчих². «Лѣтописець вскорѣ» представлений в одній з основних редакцій, а саме – в редакції з давньоруськими додатками, що включає події з історії Русі (арк. 700–707).

Номоканон – збірник суто канонічний, що містить єпитимійні та церковно-служебні правила на потреби священників в їхній повчальній, сповідальній та літургійній діяльності³. У фондах ІР він представлений однією РК, написаною на українських землях в останній чверті XVI ст. (ф. 312, № 233), яка має самоназву – «Иже во стѣхъ ѿца нашего Іоанна архиеппа Коньстантина града Постника, ѿ исповѣдехъ различныхъ». Додаткові статті давньоруського походження в цьому збірнику – суто канонічні: «Вопрошеніе Кирикове», Правило церковне митрополита Іоанна, Слово Кирила Туровського про поновлення воскресіння і про артос;

¹ Щапов Я.Н. Некоторые юридические и канонические памятники ... – С. 271.

² Див.: Каталог XVI ст. – С. 233–234.

³ Щапов Я.Н. Некоторые юридические и канонические памятники ... – С. 268.

статті світського характеру відсутні. У вкладному записі 1594 р. та у власницькому XVIII ст. рукопис названий Номоканон: «Лѣта з сотнаго году 1594 дал сию книгу намаканон игоумен селівестръ в дом мнѣстру по себе и по родителех своих», «Сиа книга Номоканонъ Богоявленскаго монастыря».

Юридичні та канонічні правила і постанови мали актуальне для свого часу значення та постійно поповнювалися. Так, російський список Кормчої (ф. 306, № 80) містить останню постанову собору єпископів 1572 р. про дозвіл четвертого шлюбу Іоанну Грозному (арк. 712–715). Ці правила були актуальними і для пізніших читачів, про що свідчать бічні поля української Кормчої (ф. 312, № 221), пописані численними нотатками полемічного характеру XVII ст. як антикатолицької, так і загальноантиклерикальної спрямованості.

Історична література.

Розглядаючи типи книг історичного жанру, слід відмітити, що для книжності XVI ст. ще не можна з упевненістю говорити про світський характер ані історичної літератури, ані інших творів, яким часто присвоюється характер світськості (Фізіолог, Християнська топографія Козьми Індикоплова та ін.): секуляризація культури взагалі і книжної культури зокрема починається лише в XVII ст. У розглянутий період література була повністю пов'язана з релігійним світоглядом, тому історичні твори можна віднести як до четьїх збірників, так і до світської літератури.

Варто зазначити, що в історії світської рукописної культури XVI ст. ані побутова повість, ані авантюрні сказання не отримують широкого розповсюдження, – в цей період значне місце посідають пам'ятки історіографічної літератури, яка зберегла історичні відомості про давнє минуле народу, творення його державності, духовний та суспільний розвиток протягом багатьох століть. Публіцистична думка, яка значно зростає в цей час, як і завжди в періоди національного відродження, багато в чому спирається також на історичні та історіографічні джерела. Протягом XVI ст. значного поширення набувають перекладні хронографи та хроніки, в яких подається систематичний виклад всесвітньої історії. В процесі ідентифікації пам'яток хронографічного змісту репертуару РК XVI ст. першим і найбільш складним етапом є визначення їхнього різновиду (хроніки, хронографічні компіляції, хронографи та хронографічні збірники). А у випадку хронографів, – їхньої редакції.

До хронік відносяться такі перекладені пам'ятки візантійської історіографії, як Хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, Костянтина Манасії, «Лѣтописець вскорѣ» патріарха Никона та деякі ін.

У XVI ст. виникає також переклад польської хроніки Мартіна Бельського, і створюються оригінальні редакції Руського Хронографа, одна з яких представлена в ІР НБУВ. Це – один із списків давньоруського Хронографа (ф. 268, № 68) західноруської редакції, написаний у 60–80-х роках XVI ст. білоруським скорописом. Він містить тра-

диційні для цієї редакції частини, зокрема: Александрія, повість про взяття Константинополя, витяг з Хроніки Мартіна Бельського, в якому викладається історія західноєвропейських і західнослов'янських країн. Список закінчується 1527 роком – оповіданням про обрання Фердинанда королем Чехії: «лѣта афкз чехове съехавшеса vybrati sobѣ за кроля фердинанда ... иже потом на кролевство римское коронован».

Хронографічний збірник другої чверті XVI ст. (ф. 301, № 157 п), написаний трьома писцями, має компілятивний характер, поєднуючи Сказання про війну Троянську, без початку і кінця, витяг з Хроніки Георгія Амартола, що починається заголовком, характерним для Хроніки: «Начало царству навходоносорв. Царствовавшв въ Вавилонѣ», одну з редакцій Александрії, витяг з Хроніки Іоанна Малали, або «Извлечения из Еллинскаго хронографа», як її називали давньоруські книжники¹, «Сказание о пленении Иерусалимском», витяг з Палеї «Начало Христианскаго царства»², юридичну пам'ятку законодавства імператора Юстиніана «ѿ градскаго закона црѣських заповѣдеи. При Жстининѣ при», в якій хронографічні частини закінчуються оповіданням про царювання Льва Премудрого. До власне хронографічного текстового блоку додається «Путешествие по Святым местам» Даниїла Паломника, письменника XII ст.

До перекладної візантійської хроніки належать і розглянутий вище «Лѣтописецъ вскорѣ» патріарха Никифора в складі давньоруської Кормчої (ф. 306, № 80), а також фрагменти хронографічного характеру 60–80-х років XVI ст. (сім аркушів), що містять уривок з церковної історії від Авраама до Мойсея (ф. 33, № 2).

У Збірнику слів та повчань, датованому писцем 1 січня 1561 р. (ф. 313, № 47), який здебільшого містить твори догматично-полемічного та аскетично-повчального характеру, вміщено кілька статей з різних літописів. Серед них – Короткий візантійський хронограф з оповіданнями від Адама до Вселенських Соборів та правителів Константинополя включно, який доводить оповідання до 1358 року («до zde 6866 лт»). Твір має заголовок «Сказаніе въкратцѣ лѣтомъ суоцимъ ѿ адама до ннѣшнего времени родомъ» і є в складі цього збірника своєрідним вступом або першою (загальною) частиною Сербського літопису, що охоплює історичні події від 1356 р. до 1490 р. включно і починається словами: «Въ таи же врѣмена, постиже смръть блочьстиваго господина сръблем стефана. в лѣто ѕѣѡд, дек, к̄».

Слід відзначити, що під час подальшого вивчення тексту рукопису вдалося уточнити деякі дані про статтю, розміщену в Каталогі XVI ст. під назвою Сербський хронограф із знаком питання (?)³. Текст статті є Болгарським літописом 1296–1413 рр., який починається зі слів: «в лѣтѡ сѡд. вѣста нѣкто ѡтаман ѿ вѣсточныхъ страны ѿ горы нарицаемыа ефары. ѿ рода измаилскаго». Після 1413 р. в тексті вказують-

¹ Творогов О.В. Описание хроник, хронографов и хронологических компиляций // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей. – Ленинград, 1975. – Вып. 1. – С 231.

² Там же. – С. 246.

³ Каталог XVI ст. – С. 210.

ся події 1414 і 1417 років, але, за висновками видавця фрагмента одного зі списків літопису румунського філолога-славіста Іона Богдана, датування цих подій – помилка переписувача¹. Літопис розкриває події болгарської та – дещо менше – сербської історії. На відміну від стислого переказу сербського літопису, Болгарський літопис має характер розгорнутої розповіді і нагадує цікаве оповідання.

Завершує хронографічний розділ збірника Путнянський літопис – найбільш ранній молдавський літопис, складений у другій половині XV – на початку XVI ст. церковнослов'янською мовою, названий так за місцем створення – монастирем Путна². Літопис починається від 1359 р. Коротким молдавським літописом – Списком молдавських господарів, який має заголовок: «Сказаніє вкратцѣ о молдавскихъ господарехъ»; поч.: «Въ лѣто шестотысячной осмосятное и шесть десятей седмое отъ създанія мира бжїимъ произволеніемъ начася молдавская земля». Далі літопис продовжується від 1457 р. до 1554 р. включно. Крім «Сказання про молдавських господарів», літопис включає Хроніку єпископа Романа Макарія, з'єднану з Хронікою ігумена Євфимія з 1503 р., яка починається словами: «В лѣт ѿцод іоунъ д. начат здати поутенскыи монастирь». Літопис був переписаний ченцем Ісайєю з молдавського монастиря Слатина, який залишив відомості про себе в записі (арк. 500 зв.).

Своєрідне продовження літопису є в записі одного з писців, датованому 1561 р., що розкриває подальші за хронологією події з історії Молдавії: «въ сіе лѣто прїидѣ патріархъ цароградскыи квр іwсафъ въ земли мѡлдавскои въ дни алеѡандра воеводи и при митрополитѣ григоріа и при єпископѣ анастасіа и єфиміа радовскіа. въ лѣто рѣ. и на девато текжше. мѣца генуаріа. а. Крвг слнцу вї. луны. ѿ. ендиктіонъ г. епакта а: злато число г»³.

Особливим жанром давньоруської історичної літератури є Палея – перекладна пам'ятка, яка викладала біблійну історію від Створення світу до царя Давида, поєднувала в своїх оповіданнях богословські знання і середньовічні уявлення про природу та людину і мала широке розповсюдження від XIII–XIV ст. (в залежності від різновиду). Палея представлена в двох РК у трьох своїх різновидах. Одна з них, української редакції (ф. 310, № 5), в каталозі В. Березіна має назву за самоназвою рукопису: «Книга бытія и земли»⁴. Хоча ця назва є атрибутом Палеї історичної, але у відповідності до змісту книга є Палеєю тлумачною за основною розпізнавальною ознакою, а саме: оповідання завершується «Словом про Соломона», в той час, як у Палеї історичній остання згадувана подія – гнів Бога на Давида, який задумав «исчести» свій народ⁵.

¹ Ioan Bogdan. Ein Beitrag zur bulgarisch. und serb. Geschichtschreibung. – Arch. f. Slav. Phil. 1891. V. XIII. Heft. IV, див.: История Сербии с половины XIV до конца XV в. Т. 1 : Критическое исследование источников / В.В. Качановский. – К., 1899. – С. 238.

² Ioan Bogdan. Vechile cronice Moldovenesci. – Bucur., 1891. – P. 143–148.

³ Детальніше про події, зазначені в записі, див. розділ *Записи: типологічний склад*.

⁴ Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. В. Березин. – К., 1881. – С. 2–3.

⁵ Творогов О.В. Описание хроник, хронографов ... – С. 242–243.

У другій Палеї, російської редакції (ф. 301, № 574 п), яка в каталозі Петрова атрибутована як Хронограф¹, поєднуються Історична Палея, що починається від створення світу і закінчується часом царя Давида, 47 глав Повної Палеї, уривки Палеї Тлумачної тощо. Серед додаткових статей, включених на розсуд писця до історичних текстів Палеї, – літописне оповідання про князя Ярослава Володимировича, коротка стаття про Стефана Пермського, утворення пермської абетки та походження грецького та слов'янського алфавітів.

Таким чином, незважаючи на порівняно невеликий обсяг історичних збірників, їхній різноманітний склад і власне вже сама наявність свідчать про зростаючий інтерес читачів до цього жанру.

Проте найпоширенішою літературою в XVI ст. залишається література релігійна, секуляризація ще не торкнулася книжної культури, а злободенні політичні та конфесійні питання сучасності вирішувалися через залучення авторитетних творів святих отців та інших відомих релігійних письменників при укладенні численних збірників різноманітного змісту.

¹ Петров Н.И. ЦАМ КДА. – С. 564.

ПАПІР ТА ФІЛІГРАНИ КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСІВ XVI СТ. ДАТУВАННЯ РУКОПИСІВ

ажливою складовою частиною в кодикологічному дослідженні РК є філігранознавчий аналіз. У сучасній науці філігранознавство (або філігранологія) визначається як джерелознавча дисципліна, що вивчає філіграні, або водяні знаки, дослідження яких складається з кількох етапів: виявлення всіх філіграней рукопису та їх розташування, пошук аналогів, порівняння з відповідними знаками з датованих рукописів, опублікованими в альбомах філіграней, та визначення ступеня схожості з ними. Розширений аналіз філіграней включає також вивчення їх як об'єкта паперознавства, що не може бути - окремісне від філігранознавства, оскільки вони поєднані між собою походженням матеріалу, з якого складається книжний блок. При вивченні філіграней враховується весь комплекс питань, пов'язаних із виробництвом паперу, його міграцією, купівлею та продажем, використанням паперу схожого типу в майстернях та скрипторіях, торговими та власницькими марками (філігранями, штампелями тощо). Аналіз водяних знаків, що зображують герби, потребує також і залучення матеріалів із геральдики.

Багатьма вченими-археографами вивчення філіграней завжди розглядалося як складова частина палеографічного аналізу паперу, переважно як засіб уточнення при датуванні рукопису, і тому публікації альбомів датованих філіграней, перш за все, мали на меті допомогти встановити час написання документа чи рукопису.

Величезне значення для історії вітчизняного філігранознавства має тритомне видання кінця XIX ст. М.П. Лихачова, російського вченого, спеціаліста в галузі джерелознавства, дипломатики та сфрагістики, – «Палеографическое значение бумажных водяных знаков» (СПб., 1899), а також альбом «Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском Государстве: Историко-археографический очерк» (СПб., 1891), в яких учений, розкриваючи історію найдавніших папірень Російської імперії, торкається, в тому числі, папірень на території України.

Починаючи з XX ст. видання більшості альбомів філіграней мають характер комплексних досліджень, котрі, поряд з метою уточнення дати рукопису, включають також папірознавчий аналіз, який розкриває загальні питання технології виготовлення паперу, динаміку його виробництва в окремих країнах, історію певних папірень та деяких водяних знаків тощо.

У 1923 р. значний внесок у вітчизняне філігранознавство здійснили І.М. Каманін та О.І. Вітвіцька, які видали альбом філіграней, скопійованих із судово-адміністративних книг Східної та Західної Волині, – «Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1566–1651)» (К., 1923). Як відомо, Археографічна комісія Української академії наук планувала в 20-х роках XX ст. здійснити публікацію понад 4000 зразків водяних знаків на папері українських документів, зібраних І.М. Каманіним та О.І. Вітвицькою за час їхньої роботи в Київському архіві давніх актів. На жаль, вони були видані тільки частково, доля решти зразків залишається невідомою.

Розвитку папірництва в українських землях присвячені фундаментальні роботи О.Я. Мацюка «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)» (К., 1974) та «Історія українського паперу» (К., 1994), в яких ґрунтовне дослідження з виникнення і розвитку українських папірень на матеріалах, зібраних у відділах рукописів бібліотек України, Польщі та Росії, доповнене зображеннями філіграней та штемпелів, вилучених із датованих рукописів цих бібліотек. Для вивчення рукописів XVI ст. в книзі Мацюка стають у нагоді відомості щодо папірень, які, на думку дослідника, існували на теренах України вже з цього часу: це папірні в Буську, Лівчицях, Новостві, Острозі, Брюховичах, Сушиці Малій та Крехові.

Діяльності цих папірень присвячені також роботи польських дослідників – В. Будки, який, піддаючи сумніву існування в XVI ст. папірень в Острозі та Крехові¹, надає фактографічний матеріал щодо папірень у Новому Стані, Радомишлі, Одриконі тощо², та Я. Сінярської-Чапліцької³, що в своєму альбомі філіграней опублікувала кілька водяних знаків з українських папірень.

Велику кількість водяних знаків XVI ст. та власне дослідження папірень на теренах Великого князівства Литовського вмістив у своїй фундаментальній праці знаний папірознавець Едмунд Лауцявичус⁴; ще одна його книга – «Бумага в Литве»⁵ – репрезентує детальні відомості про історію водяних знаків альбому.

¹ Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawniej Rzeczypospolitej. W związku z pracą // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1966. – Т. 11. – S. 131–138.

² Budka W. Papiernictwo w Nowym Stawie i Padomyślu // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1929. – Roczn. 3. – S. 520–524; Budka W. Papiernia w Odrzykoniu i Mniszku // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1931. – Roczn. 5. – S. 61–66.

³ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków. – 1969.

⁴ Laucevičius E. Popierus Lituvoje XV–XVIII a. : atlasas. – Vilnius, 1967. – 577 s.

⁵ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Мокслас, 1979. – 188 с.: ил.

Класичним виданням для вивчення філіграней рукописів, зокрема кириличних РК XVI ст., особливо його першої половини, є чотири томне видання швейцарського історика паперу Шарля Бріке¹.

Багатий матеріал для дослідження пізніх за датуванням аркушів у рукописах XVI ст., вставлених при реставрації кодексу або пізньому виготовленні нової оправы, містить фундаментальна серія «Monumenta Chartae Papiraceae Historiam illustrantia or Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper» (Amsterdam, 1950–1962), структурована за географічним принципом. Важливими для фахівців є також альбоми філіграней XVII ст. Т.В. Діанової та Л.М. Костюхіної, зокрема альбом «Филиграны XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы» (М., 1993), до якого були залучені, зокрема, матеріали українських стародруків Державного історичного музею в Москві та деякі інші видання.

Варто зауважити, що сучасний рівень розвитку інформаційних технологій надає нових можливостей для дослідження рукописів, у тому числі й при вивченні філіграней, а саме, – за допомогою он-лайн баз опублікованих відомих альбомів².

Напрацьована до теперішнього часу досить велика ілюстративно-довідкова інформація щодо філіграней за датованими рукописами забезпечує можливість віднайдення аналогів водяних знаків з тим чи іншим ступенем схожості для уточнення датування рукопису. Найбільш розповсюджені для певного періоду часу філіграні мають зазвичай кілька різновидів, що обумовлюється технологічними особливостями при ручному виготовленні паперу, яке існувало аж до XVII ст.

По-перше, форми для виготовлення паперу були недовговічними, служили, як відзначав ще Ш. Бріке, не більше двох років: за цей час проволочені лінії зміщувалися, отож філігрань вже необхідно було оновлювати. Відповідно, децю змінювалися малюнки водяних знаків – частіше вони ускладнювалися, рідше – спрощувалися, хоча основні типові елементи в будь-якому випадку залишалися.

По-друге, оскільки кожна папірня мала кілька майстрів, а кожний майстер мав свою форму, філіграні одного майстра могли не збігатися з філігранню іншого при одному типові знака. До того ж, у регіонах розвинутого виробництва паперу одночасно могли працювати кілька фабрик, які використовували один і той самий знак, але з варіантами.

Однак, якщо конкретна форма для водяного знака фізично і не могла використовуватися тривалий час, сама філігрань з видозміненнями існувала досить довго. Хрестоматійним є приклад водяного знака *гличик* на італійському, за первісним походженням, папе-

¹ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1907–1923. – Vol. 1–4.

² Piccard Online. URL: <http://www.piccard-online.de/sitemap.php?sprache=en>; Briquet Online. URL: http://www.ksbm.oecaw.ac.at/_scripts/php/BR.php; Голландська колекція водяних знаків. URL: <http://watermark.kb.nl/>.

рі, який із різноманітними варіантами використовувався з першої чверті XIV ст. до кінця XVII ст., причому з XV ст. – вже на французькому папері.

Вивчення філіграней достатньо значного обсягу рукописів ІР, що репрезентують країни кириличної писемності того часу, окрім встановлення більш-менш точного датування недатованих РК, дає змогу проаналізувати зміни у використанні паперу тієї чи іншої країни виробництва в різні періоди часу для написання рукописів.

Для цього доцільно розглянути типи філіграней паперу XVI ст., згрупувавши їх за певними водяними знаками та їхньою кількістю – від найбільш до найменш поширених.

Філігранню, яка найчастіше (142 рази) зустрічається в рукописах з фондів ІР, є *кабан*, вона переважає в більшості українських РК середини та третьої чверті XVI ст. Зображення кабана входило до герба сілезького¹ міста Швайдніце (у німецькій огласовці, м. Свідниця – в сучасній Польщі). Стверджувати, що всі рукописи із цим знаком написані на папері, виготовленому лише в Швайдніце, неможливо, оскільки до середини XVI ст. ареал побутування його значно розширюється: його використовують інші папірні – як у самій Сілезії, так і поза її межами. Так, на думку Е. Лауцявічуса, її виготовляли також і в Литві, а саме – у Вільнюсі².

Однак, оскільки виняткове право зображення цього знака було отримане папірнею в Швайдніце в 1543 р. і підтверджене в 1573 р., папір, якій містить цю філігрань, можна вважати переважно сілезьким. Саме цей папір починають використовувати на українських землях для написання РК у другій третині XVI ст. поряд із французьким та німецьким папером; так, у значній частині досліджених рукописів середини століття папір з філігранню *кабан* звичайно перемежовується з папером з філігранями *тіара* та *голова бика*. Крім зображення кабана як основного елемента герба Швайдніце, в рукописах зустрічається філігрань, що зображує повний герб міста – гербовий щит з чотирьох полів *із двома коронами по діагоналі та грифоном і кабаном по діагоналі*, – цей водяний знак зазвичай використовується починаючи від третьої чверті XVI ст.

Друга за кількістю філігрань XVI ст. – *гличик* – посідає особливе місце серед водяних знаків тому, що вона, як було зазначено вище, тривалий час використовувалася при виготовленні паперу, про що свідчать аркуші рукописів і друкованих видань. Загальна кількість різновидів філіграней типу *гличик* у розглянутих РК з фондів ІР НБУВ – 66.

Шарлю Бріке, який вказував на французьке походження цього знака в XV–XVI ст. (а папір з цим знаком виробляли в усіх регіонах

¹ Філіграні папірень історичної області Сілезія вважаємо за доцільне розглянути окремою групою, щоб запобігти необхідності віднесення сілезьких папірень до тієї чи іншої держави в зв'язку зі складною історичною долею цієї області, зокрема тимчасовою приналежністю до різних країн у різні часи.

² Лауцявичюс Э. Бумага в Литве ... – С. 142.

Франції), встановив різновиди цього типу глечиків для папірень різних французьких провінцій¹.

Більшість досліджених філіграней зазначеного типу, для яких є можливість встановити місце виробництва паперу, зустрічається в російських рукописах, написаних на папері, виробленому в Ельзасі та Лотарингії, дещо менше – в Нормандії та Шампані, однак зустрічаються й типи з північних регіонів. Згідно з альбомом-довідником Лауцявичуса, тип філіграні XVI ст. *ваза з квітами* є характерним для литовських земель, – у джерелах російського походження вони не зустрічаються. Однак філігрань такого типу французького виробництва міститься в рукописах, безсумнівно, російського походження – збірниках житійного змісту 50–60-х років XVI ст. (ф. 302, № 27, 28).

Найбільш поширена форма *глечика з однією ручкою, короною під розеткою*. Ця форма склалася до середини XVI ст., варіюються лише літерні сполучення на середині глечика. Знак *глечик з двома ручками* виник пізніше, ніж *глечик з однією ручкою*, і був розповсюджений у XVI та першій половині XVII ст. на французькому папері в різних формах та варіантах подібно до *глечика з однією ручкою*; до цих варіантів можна додати *глечик з квіткою, кількома півмісяцями, гроном* тощо. Форми з різновидом *глечик під півмісяцем* у другій половині XVI ст. зустрічаються доволі зрідка. Папірні Німеччини використовують цей знак лише в першій половині XVII ст.²

Протягом XVI ст. одні різновиди філіграні цього типу змінюються на інші, окремі набори різновидів є характерними для певних часових відрізків століття.

Так, до різновидів першої половини XVI ст. слід віднести, зокрема: *глечик із розеткою над ним і лілією на тулубі*, тип³ Лихачев № 1710 (ф. 301, № 21 п), *глечик з однією ручкою з літерами «JMB»*, под. Лихачев № 1522 (ф. I, № 166), *глечик з однією ручкою з літерами «LD»*, под. Briquet № 12613 (ф. 301, № 193 л), *глечик з однією ручкою з хрестом на кришці і двома смугами*, тип Briquet № 12484 (ф. I, № 7453), *глечик із двома ручками з двома смугами на тулубі*, тип Briquet № 12862 (ф. 301, № 193 л), *глечик з однією ручкою з літерами «LD»*, под. Briquet № 12613 (ф. 301, № 193 л).

Різновидами середини та третьої чверті XVI ст. є *глечик з однією ручкою з двома смугами на тулубі і квіткою*, тип Лихачев № 1833 (ф. 302, № 4), *глечик з однією ручкою з літерою «R»*, тип Лихачев № 1743 (ф. 302, № 13), *глечик з однією ручкою з літерами «RE» або «BR»*, тип

¹ Briquet С.-М., № 12476–12915.

² Лауцявичюс Э. Бумага в Литве ... – С. 90.

³ При посиланні на аналог філіграні в альбомі, крім назви альбому (скорочено) та номера аналога, вказується ступінь ідентичності, а саме: тотожність (повний збіг контурів знака і розташування філіграні), близькість (збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів), подібність (подібність у загальній композиції малюнків і деталях), тип (подібність у загальній композиції малюнків). Слід зазначити, що визначення ступеня ідентичності, крім тотожних аналогів, є до певної міри суб'єктивним.

Briquet № 12808 (ф. 302, № 13), глечик із двома ручками з квіткою і листям (у різних варіантах), под. Лихачев № 2852, 2900, тип Лихачев № 2851 (ф. 302, № 37, 38), под. Лихачев № 2854 (ф. I, № 7458).

Багато різновидів глечика датуються останньою чвертю XVI ст. – глечик з однією рукою з літерами «ВО», глечик із подвійним овальним візерунком, аналог не визначений (ф. 302, № 27), глечик з однією рукою з літерами «IV», под. Лихачев № 4067 (ф. 302, № 27), глечик з однією рукою з літерами «IR», квіткою над розеткою, тип Briquet № 12757 (ф. 302, № 18), глечик з однією рукою з малюнком, тип Лихачев № 4102 (ф. 302, № 18), глечик з однією рукою з літерами «SP[?]» на тулубі, тип Briquet № 12813 (ф. 302, № 18), глечик з однією рукою з літерами «PO», розеткою і півмісяцем, под. Briquet № 12804 (ф. 302, № 19), глечик із двома ручками з чотирилисником і літерами «АС» або «АG», под. Лихачев № 4126 (ф. 302, № 19), глечик з однією рукою з розеткою і чотирилисником та літерами «ІВ», под. Briquet № 12742 (ф. 302, № 20), глечик з однією рукою і літерою «О» у верхній частині, літерою «М» під рукою і півмісяцем над ним, тип Briquet № 12817 (ф. 302, № 20), глечик з однією рукою і літерами «VH», под. Briquet № 12781 (ф. 301, № 380 п), глечик із двома ручками з чотирилисником угорі, на тулубі дата «1596» (ф. I, № 3982), глечик з однією рукою і літерами «JD», тип Лихачев № 1955 (ф. 312, № 233), глечик з однією рукою з двома смугами на тулубі, розеткою і чотирилисником, тип Briquet № 12638 (ф. I, № 7456), глечик із двома ручками з літерами «PM», под. Лихачев № 4098 (ф. 301, № 380 п), глечик з однією рукою і літерами «DB», под. Лихачев № 4099 (ф. 301, № 380 п).

Деякі водяні знаки – спочатку французького або італійського походження – згодом стали використовуватися на папірнях Німеччини. До цих типів відносяться голова бика та тіара, широко розповсюджені на німецькому папері XVI ст.

У різних варіантах на папері РК з фондів ІР міститься філігрань голова бика (загальна кількість – 41). У рукописах першої половини століття – голова бика, тип Briquet № 15169, 15174 (ф. 301, № 30 л), под. Briquet № 15337 і под. Лихачев № 1847 (ф. 312, № 149), голова бика з хрестом, переповитим змією, под. Piccard. Ochsenkopf № 234 (ф. 307, № 485 п), под. Briquet № 15402 (ф. 303, № 117), под. Briquet № 15394 (ф. 308, № 553 п), под. Briquet № 15351 (ф. 306, № 236 п), тип Piccard. Ochsenkopf XVI, № 64 (ф. 301, № 32 л), голова бика із зіркою над нею, под. Лихачев № 1277 (ф. 306, № 236 п), голова бика з квіткою та змією, аналог не встановлений (ф. 302, № 43), голова бика з короною над нею, тип Briquet № 14591, 14594 (ф. 311, № 575), голова бика з хрестом, переповитим змією з гербом і короною над нею, под. Laucevičius № 1490 (ф. 308, № 533); тип Briquet № 1185 (ф. 306, № 236 п), голова бика з літерою «S» між рогами, под. Briquet № 14479 (ф. 301, № 14 п). У рукописах середини і другої половини століття цей тип філіграні не зустрічається.

Більшість згаданих різновидів міститься в українських рукописах, один – у сербському (ф. 301, № 376 л), три – в російських, написаних на рубежі XV–XVI ст.

Філігрань *голова бика*, виникнувши в Італії, набула значного поширення в XV–XVI ст. в Німеччині. Над головою частіше за все розташовані *хрест*, *зірка*, *квітка* або *корона*, інколи вони переповиті *змією*. При розгляді цих філіграней мають велике значення інші філіграні рукопису, їхнє сполучення в тих випадках, коли зошити складені з аркушів різного паперу (якщо кодекс не є конволютом). Типи філіграней, що належать до першої чверті XVI ст. за альбомами Бріке, мають як німецькі, так і італійські аналоги. Отож певний тип філіграні – з *товстими рогами* – характерний для італійських папірень (ф. 306, № 236 п), саме він міститься на папері російських рукописів рубежу XV–XVI та початку XVI ст. Проте в одному з рукописів початку XVI ст. (ф. 311, № 575, ч. 7) поряд із *головою бика* зустрічається філігрань *гори*, що є суто німецькою. В Хронографі (ф. 301, № 157 п) *голова бика*, *переповита змійою*, *голова бика з хрестом* зустрічаються поряд з філігранню *літера «W» під короною*, що є гербом Бреслау. Можливо, це, до певної міри, дає нам право говорити про німецьке походження цієї філіграні в першій третині XVI ст. в українських рукописах. У тих випадках, коли *голова бика* зустрічається в рукопису сербського письма (ф. 301, № 376 л) поряд з трьома венеційськими філігранями (*якір у колі із зіркою над ним*, *капельюх*, *капельюх із чотирисником над ним* тощо), папір є, очевидно, італійським.

Тип філіграні *тіара* (42 рази) є різновидом загального типу *корона* і використовується від 1474 р. до кінця XVI ст.¹ Будучи італійським за первісним походженням, уже з перших десятиліть XVI ст. варіант цього типу – високої, вузької форми – імітується на папірнях Німеччини, проте одночасно продовжується побутування цього знака також і в Італії². Згідно з роботою Лихачова, переважно в російських, рідше – в білоруських і українських рукописах *тіара* зустрічається до межі третьої чверті XVI ст. У досліджених рукописах XVI ст. з фондів ІР на папері з філігранню *тіара* написані лише українські або білоруські книги.

Рукописи першої половини XVI ст. мають такі різновиди філіграні *тіара*: *тіара з хрестом*, под. Лихачев № 1387 (ф. 301, № 73 л), под. Piccard. Kronen IX, № 21 та под. Briquet № 5046 (ф. 30, № 2), *тіара з хрестом і зірочкою над ним*, аналог не встановлений (ф. 303, № 110), тип Piccard. Kronen VII, № 26 (ф. 301, № 32 л), *корона*, тип Piccard. Kronen VI, № 4 (ф. 301, № 30 л), *тіара з хрестом*, тип Piccard. Kronen VI, № 29 (ф. 301, № 32л), под. Briquet № 4959 (ф. 301, № 157 п), *тіара з розширеним верхом і хрестом*, под. Briquet № 5067 (ф. 301,

¹ Briquet С.-М. – V. 2. – P. 295.

² Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 2. – С. 374–380; Briquet С.-М. – V. 2. – P. 295–296.

№ 157 п). У рукописах середини та третьої чверті XVI ст. спостерігаються: *тіара з хрестом і зірочкою над нею*, под. Лихачев № 1773 (ф. I, № 166), *тіара з ріжком під нею*, под. Piccard. Kronen X, № 41 (ф. 306, № 235 п).

Наступна за кількістю філігрань, переважно французька і частково італійська за походженням, – *рука* зустрічається (37 разів) на папері російських рукописів, датованих початком – третьою чвертю XVI ст. в різноманітних варіантах. Папірні, що виготовляли папір з цією філігранню, розташовувалися в центрі та на півдні Франції, у П'ємонті та Генуї.

Основний різновид даної філіграні – *рука з короною* – походить із папірень південно-західної Франції, які експортували папір із Бордо, і тому вона трапляється в рукописах, написаних у портових місцевостях Нормандії, Бретані, Рейн-Вестфалії, в містах Гамбург, Бремен та Любек¹. Корона в даному випадку не означає приналежність ані до конкретного власника, ані до конкретного регіону, вона використовувалася скрізь, можливо, лише для того, щоб підкреслити високу якість паперу. На думку Лауцявічюса, цей знак поступово почали імітувати папірні інших країн². Однак у нашому випадку навряд чи можна припустити якийсь інше походження паперу з цим знаком, окрім французького, оскільки в розглянутих рукописах із фондів IP він міститься поряд з іншими французькими водяними знаками.

У рукописах, датованих початком та першою половиною XVI ст., філігрань *рука* має такі різновиди: *рука з чотирилисником над нею*, тип Лихачев № 1329 (ф. I, № 7453), тип Лихачев № 1573 (ф. I, № 5524), *рука з квіткою над нею*, под. Тромонін № 318 (ф. I, № 1059), под. Лихачев № 1444 (ф. 307, № 531 п), *рука в манжеті з трилисником над нею*, под. Briquet № 11465 (ф. 160, № 408).

Рукописи середини та третьої чверті XVI ст. написані на папері з філігранню *рука* таких різновидів: *рука з короною над нею*, под. Лихачев № 1714 і № 1749 (ф. 301, № 174 л), тип Briquet № 10982 (ф. I, № 7458), тип Лихачев № 1874 (ф. I, № 7495), тип Briquet № 10958 (ф. I, № 7496), тип Лихачев № 1746 (ф. 310, № 29), *рука з літерами «RV» та короною над нею*, под. Briquet № 11071 (ф. 302, № 20), *рука з шестикутною зіркою над нею*, под. Briquet № 10788 (ф. 302, № 20), *рука в манжеті*, тип Briquet № 11405 (ф. 301, № 10 л), *рука в манжеті з п'ятикутною зіркою та короною над нею*, тип Laucevičius № 3583 (ф. I, № 7496), *рука в манжеті з малою літерою «d»*, тип Лихачев № 1770 (ф. 301, № 29), *рука в манжеті з короною над нею, на долоні фігура у вигляді ріжка*, под. Лихачев № 4339 (ф. I, № 7495), *рука з квіткою над середнім пальцем*, под. Briquet № 11431 (ф. 301, № 46 л).

Інша філігрань на папері французького виготовлення XVI ст. – *сфера* (19 разів) – частіше зустрічається в різновиді *сфера із зірочкою*

¹ Briquet С.-М. – V. 3. – P. 550.

² Лауцявичюс Э. Бумага в Литве ... – С. 141.

вгорі в російських рукописах переважно другої половини XVI ст. (три рукописи – 30-х років) (ф. 301, № 40 а; ф. 302, № 20; ф. I, № 7492; ф. 301, № 41 а; ф. 33, № 2; ф. I, № 7457; ф. I, № 7458).

Водяний знак *рукавичка* (12 разів), італійський за походженням, у рукописах XVI ст. переважно зустрічається на французькому папері, іноді на італійському, виробництва фабрик тих самих провінцій, що й папір з філігранню *рука* (центр та південь Франції, П'ємонт та Генуя). Цей знак має також багато різновидів, більшість із відомих репрезентована в РК XVI ст. з фондів ІР початку та першої половини XVI ст.: *рукавичка з квіткою*, под. Lausevicius № 3581 (ф. 302, № 16), *рукавичка з хрестом і п'ятилисником над нею*, под. Briquet № 10846 (ф. I, № 3952), *рукавичка з хрестом і чотирилисником*, под. Briquet № 11428 (ф. I, № 3952), *рукавичка з фестонами та короною*, тип Briquet № 10911 (ф. I, № 7483).

У рукописах середини та третьої чверті XVI ст.: *рукавичка з фестонами, літерою «О» та короною*, тип Лихачев № 1770 (ф. 310, № 28), *рукавичка з короною*, тип Лихачев № 1746 та 1749 (ф. 310, № 28), *рукавичка з серцем і зіркою над нею*, тип Лихачев № 1880 (ф. I, № 7457), *рукавичка з фестонами і короною над нею*, тип Лихачев № 1875 (ф. I, № 7457).

Невелика група РК написана на папері з філігранню *якір* (10). Філігрань винятково італійська, і різновид *якір у колі*, що зустрічається в розглянутих РК, майже в усіх випадках є венеційським¹; він використовувався вже від початку XV ст., а рукописи, за винятком одного, – сербські (один – македонський), різного часу написання – від початку століття до останнього десятиріччя.

Крім кількох основних філіграней, що зустрічаються на папері РК XVI ст. у великій кількості та багатьох різновидах, є чимало знаків, які трапляються лише в одному-двох, рідше – в трьох випадках. Через доволі епізодичне використання паперу з такими філігранями їхній перелік доцільно навести не за окремими типами, а у відповідності до країн або регіонів виробництва паперу.

Філіграні італійського паперу. Орел у колі. Орел – досить розповсюджений в Європі геральдичний знак різноманітних типів, орел простого малюнка в колі, без знаків влади та корони (ф. 301, № 177 п, тип Briquet № 11990) – ранній італійський водяний знак паперу, виготовленого в Тоскані, який використовувався в цій місцевості аж до XVIII ст.²

Терези з шестилисником над ними – філігрань використовувалася на папірнях Італії (*терези в колі* – ф. 303, № 113, тотож. Лихачев № 1673) та Франції (у фондах ІР такий папір не зустрівся); різновид *терези в колі із зіркою над ними* (ф. 312, № 89, тип Лихачев № 3413) особливо часто використовувався на венеційському папері,

¹ Briquet C.-M. – V. 1. – P. 40–41.

² Briquet C.-M. – V. 1. – P. 29.

М.П. Лихачов називає його «спеціально венеційським знаком», який зустрічається протягом двох століть і майже зникає від другої половини XVI ст.

Вузол – водяний знак кінця XV – початку XVI ст., можливо, п'ємонтський (ф. 308, № 550, тип Briquet № 11990).

Водяний знак *хрест з двома поперечками*, або лотаринзький хрест, (ф. 301, № 21 п, тип Briquet № 5755) використовувався в першій третині XVI ст. на папірнях міста Тревизо (Венеція, Armoiries de Treviso) або Німеччини.

Філіграні французького паперу. Герб із літерою «В» на щиті і з підписом NICOLAS LEBE (ф. 301, № 301, № 365-4, под. Briquet № 8079; ф. 312, № 233, под. Briquet № 8080; ф. 310, № 13, под. Лихачев № 1957) – філігрань паперу, виготовленого на фабриці родини французького фабриканта Ніколя Лебе з Труа, столиці Шампані. До паперу фабрик цієї родини, вірогідно, належить також філігрань *літера «В» під короною* (ф. 312, № 281, под. Лихачев № 1587); *сонце на гербовому щиті з чотирилисником над ним, під ним – літера «В»* (ф. 307, № 531 п, под. Лихачев № 2957), *сонце* ф. 312, № 281, под. Briquet № 13908) – філіграні папірень Шампані; *герб із трьома ліліями* (ф. 302, № 16, 43, под. Briquet № 1718) – державний герб Франції; *готична літера «Р» з квіткою над нею* (ф. 310, № 5, под. Briquet № 8719) – знак використовувався на французькому папері провінцій Ельзас і Лотарингія, Бретань і, можливо, Беррі; *літера «F»* (ф. I, № 7483, под. Лихачев № 1598) та *герб з літерою «F» під короною* (ф. I, № 2786, тип Briquet № 8158) – за припущенням Лихачова, літера означає вензель короля Франциска I¹.

До філіграней на папері французького виробництва відносяться також такі водяні знаки: *герб із лілією і короною над ним* (ф. 309, № 567 п, под. Лихачев № 2884), *дві перехрещені стріли* (ф. 312, № 221, тип Лихачев № 3058; ф. I, № 7458, тип Лихачев № 3353), *зірка* (ф. 301, № 46 л, под. Briquet № 6059), *корабель* (ф. 312, № 221, тип Лихачев № 3058; ф. I, № 7458, тип Лихачев № 3353), *гербовий щит із трьома перекресленими хрестиками та трьома смугами, під щитом – мала літера «d»* (ф. I, № 3952, под. Briquet № 1482); *коло св. Катерини* (ф. 160, № 408, тип Лихачев № 1511); *єдиноріг* (ф. 302, № 17, тип Лихачев № 1525; ф. 160, № 408, тип Briquet № 10023).

Як підтверджує філігранознавчий аналіз, на папері німецького та австрійського виробництва з характерними для нього філігранями написані кілька рукописів, датованих другою половиною – останньою чвертю XVI ст.

Папір із водяним знаком, що зображує *герб із коронованою головою на верхньому полі* (ф. 301, № 365–4, тип Briquet № 2238) – герб баварського міста Шробенгаузена (Schrobenhausen), був широко розповсюджений усією територією Німеччини, а також Австрії.

¹ Н.П. Лихачев. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб., 1891. – С. 58.

Філігрань *герб Башта* має кілька різновидів, які зустрічаються на папері виробництва різних країн. Згідно з Бріке, *три башти з куполами* (ф. 306, № 80 п, под. Briquet № 2335) – герб Фрайбурга (Саксонія), *дві башти, одна вища за іншу, з орлом над ними*, – герб Фрибурга (Швейцарія), *три цегляні зубчасті башти* – герб Праги (в ній папірні існували від 1517 р.). Зображення башт міститься також на польському шляхетському гербі *Гжимала*: три башти з відчиненими воротами та лицарем у них, у надвершші – п'ять страусових пір'їн.

Філігрань *риба в колі* має два різновиди і, відповідно, різні місця виробництва: *риба в колі, над нею літери «GC»* (ф. 312, № 32, под. Briquet № 12430) – папір з такою філігранню виготовлявся в містах Глаубіц або Копніц (Бріке), папір з різновидом *риба в колі без літер* (ф. 301, № 41 л, под. Briquet № 12429) – на фабриках міст Кенігсберг та Бромберг (Західна Пруссія).

До інших німецьких та австрійських водяних знаків, що зустрічаються на папері РК епізодично, – *двоглавий орел* (ф. 306, № 13 п, тип Briquet № 235), *поштовий ріжок на гербовому щиті* (ф. 303, № 112, тип Lausevičius № 2978), *герб з чотирьох полів по діагоналі – два орли та два гроти* (ф. I, № 166, под. Лихачев № 1773).

Окремо слід розглянути водяний знак *ведмідь*, який містить зображення герба столиці Швейцарії Берна і в XVI ст., як правило, розміщується на папері, виготовленому на швейцарських папірнях. Проте цей знак використовується також на продукції папірень Лотарингії, однієї з папірень Женеви та Австрії (у Відні), а також – із середини XVI ст. – південної Німеччини. Папір одного з двох рукописів IP третьої чверті XVI ст. з таким водяним знаком (ф. I, № 7492, тип Briquet № 12325) є, згідно з Бріке, лотаринзьким¹, іншого (ф. 306, № 80, под. Lausevičius № 2505) – вірогідно, швейцарським. Варто зауважити, що К. Яблонскіс припускав, що папір із цим знаком міг бути виготовленим також і на одній із папірень Вільнюса, оскільки першим виробником паперу в Литві був швейцарець².

Неоднозначним є походження паперу з водяним знаком *лілія*, досить поширеним в Європі: він виник в Італії, потім як різновид подвійної лілії потрапив до Франції і вже в такому вигляді повернувся в Італію. *Подвійна лілія* не завжди вказує на герб, тому що поширення цього знака призвело до виробництва паперу певного ґатунку (у Франції), що називався «fleur de Lis», тобто лілія могла позначати лише його ґатунок. У XVI ст. папір з лілією виготовлявся в Німеччині, Австрії, Польщі.

Численну групу серед кириличних рукописів XVI ст. з фондів IP складають рукописи на папері польського та литовського виробництва, що містить водяні знаки – польські та литовські герби, наявні починаючи від другої половини – третьої чверті XVI ст. в рукопи-

¹ Briquet С.-М. – V. 3. – P. 615.

² Лауцявичюс Э. Бумага в Литве ... – С. 126.

сах, створених на теренах України та Білорусі, які входили до Королівства Польського і Великого князівства Литовського, згодом Речі Посполитої.

Найпоширенішими філігранями в рукописах третьої чверті – кінця XVI ст. з фондів ІР є герби *Сокира*, *Гоздава*, *Єліта* та *Габданк*. Герб *Гоздава* (8 ркп) у Польщі належав до родів Бонарів, Корфів, Паців, Подберезьких та ін. Папір з цією філігранню (як на гербовому щиті, так і без нього) вироблявся в Малій Польщі, але дослідники паперу виявили використання цієї філіграні також і на папірні в Нісі (Сілезія), звідки продукція вивозилася в Краків, Вільнюс та Львів. На нашу думку, використання паперу з цим знаком в українських та білоруських рукописах у середині XVI ст. ще важко визначити беззастережно, більш того, в багатьох випадках доцільно віднести цю філігрань скоріше до сілезького паперу, особливо в тих рукописах, де поряд з ним наявні інші філіграні паперу сілезького виробництва. Так, у Часослові з Уставом (ф. 301, № 74 л) папір містить поряд з поширеною в той період сілезькою філігранню *кабан* філігрань з польським гербом *Гоздава*, яка датується за альбомом Бріке 1554 р. (№ 7150), причому філігрань *кабан* Лихачов ідентифікує тим самим роком (№ 1755). У цьому випадку можна впевнено стверджувати сілезьке походження паперу з водяним знаком *Гоздава*. Проте в другій половині і, тим більше, наприкінці століття впевнено говоримо про його польське походження.

Папір із філігранню *Єліта* (всього 21 філігрань) – три перехрещених шаблі – мали близько 200 польських родів і 8 литовських¹, його виготовляли в XVI ст. папірні Малої Польщі та кілька папірень Вільнюса. На думку О. Мацюка, папір з цією філігранню наприкінці XVI ст. виготовлявся і на папірні в Лівчицях поблизу Львова²; власник цієї фабрики Станіслав Коритка мав такий самий герб. Дослідник припускає, що деякі аркуші «Апостола» 1575 р. Івана Федорова надруковані на лівчицькому папері з гербом *Єліта*.

Папір із філігранню *Сокира* (26) вироблявся під Краковом, в Кшешовіці, маєтку Тенчинських, які мали родовий герб із зображенням сокири (пол. *Torot*). Різновиди цього герба (без орла) були поширені в XVI ст. і в Литві.

Широко розповсюдженим є водяний знак, що зображає герб *Габданк* – *двоконтурна літера «W» на щиті* (16) – і зустрічається в рукописах останньої чверті XVI ст. Сам герб, німецький за походженням, з XV ст. потрапив спочатку в Польщу, а згодом – у Литву. Папір з цією філігранню виготовлявся на папірні с. Могила поблизу Кракова³. Крім того, такий папір міг вироблятися й на вільнюських млинах Петра Гарабурди, який мав своїм гербом *Габданк*⁴.

¹ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве ... – С. 109.

² Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – С. 42–44, 48, 258, 295.

³ Там само. – С. 40–41.

⁴ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве ... – С. 99.

Чимало польських і литовських родів мали герби, одним із елементів яких була підкова. Герби з підковою побутували в двох основних різновидах: *Яструбок* (пол. *Jastrzębec*), в якому підкова з хрестом у середині направлена вгору (5 різновидів), і *Туна підкова* (пол. *Тера Podkowa*), в якому підкова з хрестом у середині направлена вниз (2 різновиди). Папір із цією філігранню вироблявся в Кракові. Ще один різновид – герб *міста Любич* (11) – містить два хрести – над підковою і під нею.

Польський герб *Свенциц* – подвійний хрест із двома поперечками в колі (лотаринзький хрест) – наявний на папері двох рукописів; у першій третині XVI ст. використовувався на папірнях міста Тревизо (Венеція, *Armoiries de Treviso*), проте майже в той самий час – у першій половині XVI ст. – цей водяний знак міг належати папірням Німеччини, адже ще від часів хрестових походів його мали в своїх гербах деякі роди та міста Німеччини. Проте починаючи від другої половини XVI ст. філігрань використовується на папірні монастиря Св. Духа в Прондниці (Прудниці) під Краковом і отримує назву *Свенциц*¹.

Водяні знаки польського або литовського паперу, що трапляються в рукописах XVI ст. з фондів ІР в поодиноких випадках, – герб *Сліповрон* (*Ślepowron*) (7) – зображення птиці над хрестом на підкові, герб *Леліва* (1) – шестикутна зірка над півмісяцем, герб *Новіна* (*Nowina*) (2) – хрест на півмісяці.

Незважаючи на відносно велику кількість філіграней кожного з цих гербів, що містяться на папері в порівняно короткий період часу (75–90-ті роки XVI ст.) та мають досить обмежену локалізацію виробництва, тотожні рисунки цих філіграней у розглянутих українських та білоруських рукописах майже не спостерігаються, – лише два різновиди з них збігаються в різних рукописах: *Габданк*, Каманін № 196 (ф. 313, № 9 та ф. 312, № 96) та *Єліта*, Каманін № 156 (ф. 312, № 79, № 82).

Зошити численних збірників, що переписувалися найчастіше в кінці XVI ст., складені, як правило, з паперу різного виробництва і тому, відповідно, містять філіграні з різними польсько-литовськими гербами в одному рукопису. Так, у *Бесідах* Іоанна Златоуста останньої чверті XVI ст. (ф. 303, № 112) присутні філіграні *Сліповрон*, аналог не встановлений; *Яструбок*, тип Каманін № 36–38; *Єліта*, под. Мацюк № 34; *Сокира*, под. Каманін № 227; у *Тлумачних псалмах* (ф. 313, № 6) – *Єліта*, под. Каманін № 155; *Габданк*, под. Каманін № 179; *Сокира*, под. Каманін № 284; у *Збірнику повчань* (ф. 313, № 16) – *Габданк*, под. Каманін № 183; *Яструбок*, под. Каманін № 87; *Лебідь*, тип Каманін № 344.

Польсько-литовські герби шляхетських родів та міст використовувалися як водяні знаки і на папірнях, що були засновані на території України протягом XVI ст. Галицькі та волинські папірники позначали папір свого виробництва гербами шляхетських родів та міст-

¹ Мацюк О. Папір та філіграні ... – С. 35–39.

власників підприємств з вироблення паперу. Такі водяні знаки мали найдавніші українські папірні – Буська (1541–1714 рр.), яка виготовляла папір з гербами *Леліва* та гербом із зображенням двох хрестів над і під підковою, що був запозичений для герба міста Буськ з польського герба *Любич*, а також Лівчицька папірня (1549–1612 рр.), що виготовляла папір з гербом *Єліта*. Діяльність цих двох папірень набула бурхливого розвитку з 80–90-х років XVI ст., їхня продукція користувалася великим попитом на львівському ринку, на цьому папері писалися гродські книги Львова, Буська, Галича, Белза, Тереховлі¹.

Вірогідно, на папері цих двох папірень створені Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна (ф. 303, № 112). Рукопис написаний на папері двох сортів: з філігранями *два хрести над і під підковою* (герб *Любич*), под. Каманін № 42 та под. Мацюк № 267 (Буськ), а також *Єліта*, под. Мацюк № 134. Запис замовника в РК свідчить про те, що рукопис виконано у Львові: «накладмъ недостойнаго діакона игнатія савича. Бывшъ ми въ то время въ градъ лвовъ». Швидше за все, цей рукопис створений на папері, виготовленому на Лівчицькій або Буській папірнях. Звичайно, неможливо стверджувати приналежність паперу з тими чи іншими філігранями до конкретної папірні, тому що вони мали значне поширення на польських та литовських землях: один і той самий герб дуже часто застосовувався різними шляхетськими родами, і, якщо герб не супроводжується літерами, які є ініціалами власника, визначити приналежність деяких сортів паперу, маркованих широковживаними гербами, досить важко.

Різноманітні філіграні польського та литовського паперу, які зустрічаються в рукописах рідше за вищезгадані, можуть бути згруповані за хронологією. В першій половині XVI ст. – герб *Одворонж*, тип Laucevičius № 1078 (ф. I, № 7484). У середині XVI ст. – *козел на трьох пагорбах на гербовому щиті*, под. Laucevičius № 3604 (ф. 313, № 12 та ф. 312, № 87); *орел над двома перехрещеними ключами на гербовому щиті*, под. Laucevičius № 3559 (ф. 312, № 78); *герб Краківського капітулу*, тип Laucevičius № 1614 (ф. 301, № 54 л) та под. Каманін № 353 (ф. 301, № 556 п). В останній чверті XVI ст. спостерігається найбільша розмаїтість наявних на папері гербів – *одноголовий орел*, под. Каманін № 360 (ф. 312, № 6); *герб із головою бика, короною і хрестом на щиті*, тип Каманін № 385 (ф. 306, № 254 п); *герб Краківського капітулу*, под. Каманін № 353 (ф. 301, № 556 п); *герб Гжимала* (у колі фортечна стіна і єпископська шапка над нею), тип Laucevičius № 667 (ф. 301, № 143 л), *герб Лис*, тип Laucevičius № 1904 (ф. I, № 7462), *герб Леліва*, под. Laucevičius № 2206 (ф. I, № 2813), *Лебідь*, тип Каманін № 344 (ф. 313, № 16); *герб Остоя*, под. Laucevičius № 2554 (ф. 306, № 27); *герб із головою бика, короною і хрестом на щиті*, тип Каманін № 385 (ф. 306, № 254 п); герб, що є сполученням двох гербів – *Леліва* та *Лис* (ф. 301, № 143 л) тощо.

¹ Мацюк О. Папір та філіграні ... – С. 30, 48.

Таким чином, вивчення філіграней рукописів ІР XVI ст. щодо країн виробництва паперу та країн створення рукописів підтверджує основні закономірності динаміки використання паперу тієї чи іншої країни виробництва.

В українських рукописах початку та третьої чверті XVI ст. використовується переважно німецький папір, інколи – італійський, який надходив через Німеччину, де, незважаючи на власне виробництво паперу, італійський папір все ще мав великий попит¹.

Для рукописів середини – третьої чверті XVI ст. є характерною, як правило, наявність в одному рукопису сілезького паперу з філігранню *кабан* та польського або литовського паперу з будь-якими або кількома філігранями-гербами, що дає змогу говорити про широке використання привозного паперу високого ґатунку, незважаючи на наявність паперового виробництва в Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському. Так, в Апостоли (ф. 301, № 54 л) поряд з філігранню *кабан* (Лихачев № 1754) зустрічається філігрань з гербом *Сокира* (Laucevičius № 1670) – обидві філіграні датуються 1554 р. – та герб *Краківського капітулу* 1564 р. (Laucevičius № 1614). Окремі випадки свідчать про його використання на українських землях уже з середини XVI ст. (Тріюдь цвітна, ф. 306, № 26 п) і навіть з першої третини XVI ст. (Тлумачний псалтир, ф. 313, № 7 та Збірник, ф. 308, № 553). В останній чверті та наприкінці XVI ст. в українських рукописах використовується вже лише польський папір.

Усе зазначене вище також властиве і для білоруських рукописів: на папері середини та третьої чверті XVI ст. наявна сілезька філігрань *кабан*, на папері останньої чверті та кінця століття – філіграні з польськими та литовськими гербами. Лише один білоруський рукопис із тих, що зберігаються в ІР, написаний на папері італійського виробництва – Євангеліє тлумачне (ф. 303, № 113). Слід відмітити, що тотожний аналог філіграні за альбомом датованих рукописів Лихачова дає можливість простежити додаткові відомості стосовно його створення. Книга написана на папері в 2° з філігранню *терези* (тотож. Лихачев № 1673, 1539 р.). На арк. 310 рукопис містить запис писця, Устина Яковича Чечерянина, в якому згадується також замовник: «Написана бысть книга сіа повеленієм благовѣрнаго и христоролюбиваго князя юрья семеновича слѣцкого ...». Та ж сама філігрань, ідентичного малюнка², є в напрестольному Євангелії, написаному в монастирі свт. Миколая на Морочі, що зберігається в РГБ (ф. 205, № 27). Євангеліє в записі писця містить відомості про того самого замовника: «написано и исправлено бысть сие евангеліе, накладом блговѣрнаго князя юрья семеновича слѣцкого». Очевидно, що ці два рукописи написані на папері однієї партії.

Рукописи російського походження, на відміну від українських та білоруських, починаючи від другої чверті XVI ст. здебільшого писа-

¹ Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы ... – С. 44.

² Лихачев Н.П. Палеографическое значение ... Ч. 1. – С. 158.

лися на французькому папері протягом усього століття, хоча в середині століття епізодично зустрічаються випадки використання для рукописів сілезького паперу з філігранню *кабан* (ф. 310, № 99, ф. 302, № 33, 34, 35). За словами Лихачова, «французький папір панує в Голландії та всім узбережжям Німецького та Балтійського морів як кращий сорт, з яким не витримує конкуренції місцеве виробництво»¹. Навіть англійські купці, які утворюють у XVI ст. компанію для торгівлі з Московською державою, ввозять винятково французький папір. До того ж варто додати, що з середини XVI ст. Московська держава вела безперервні війни з Німеччиною та Польщею і тому будь-які широкі торговельні стосунки з цими країнами були неможливими, торгівля – здебільшого з англійцями, а також з голландцями – здійснювалася в другій половині XVI ст. через Архангельськ.

Російські рукописи вже початку XVI ст. з фондів ІР свідчать про широке використання французького паперу протягом усього століття. Євангеліє апракос рубежу XV–XVI ст. (ф. I, № 7453) містить кілька французьких філіграней: *рука з чотирилишником над нею, глечик з однією рукою з двома смугами й хрестиком на кришці, агнець*. Стоглав (ф. 302, № 13) з колекції митрополита Макарія написаний у середині XVI ст. (1550–1560 рр.) на французькому папері з філігранями *глечик із літерами «RE» і глечик із літерою «R»*. Кінець століття не є винятком. Так, Устав церковний, датований писцем 1590 р. (ф. 302, № 18), написаний на папері з філігранню *глечик з однією рукою із літерами «IR» і глечик з однією рукою з малюнком*; папір у Збірнику богослужінь кінця XVI ст. (ф. 301, № 380 п) містить низку різноманітних *глечиків*, датованих за Бріке 1598–1600 рр. (*глечик з двома ручками з літерами «PM», з однією рукою з літерами «VN» та глечик з літерами «DB»*). В одному з Євангелій тетр (ф. I, № 3982) – *глечик з двома ручками з датою «1596»*.

Майже всі сербські рукописи з фондів ІР, створені в різні періоди XVI ст., написані на папері венеційського виробництва з філігранями *якір, терези* та ін. Це підтверджується РК, що репрезентують кожне десятиріччя XVI ст., як і у випадку з російськими рукописами, незважаючи на меншу їх кількість. Так, Псалтир слідуваний, датований початком XVI ст. (ф. 301, № 2 п), містить італійські філіграні *голова бика / 1489 р., ножиці кількох варіантів, рука з косим хрестиком над нею, рука з п'ятилишником над нею*, венеційську філігрань *терези* кількох варіантів. Папір Трипіснеця 1519 р. (ф. 301, № 369 п) має філіграні *рукавичка з п'ятилишником над нею, капелюх з п'ятилишником, терези в колі з шестикутною зіркою над ними, ножиці*. Тріюдь пісна (ф. 301, № 133а), датована писцем 1522 р., написана також на папері з венеційськими філігранями – *якір у колі, над ним шестикутна зірка, терези в колі з шестикутною зіркою та дві схрещені стріли*. Синтагма Матфія Властаря (ф. 301, № 376 л)

¹ Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы ... – С. 75.

середини XVI ст. має низку італійських філіграней: *якір у колі із зіркою над ним, капелюх, капелюх з чотирилисником над ним*. Євангеліє третьої чверті XVI ст. (ф. 301, № 12 п) та Псалтир (ф. 301, 4 п) мають ту саму філігрань *якір у колі*. Псалтир останньої чверті XVI ст. (ф. 301, № 4п), з якого зберігся лише фрагмент, і Мінея службова на липень 1571 р. (ф. 310, № 8) так само написані на папері з філігранню *якір у колі з шестикутною зіркою*. Сербський рукопис кінця XVI ст. Тріюдь цвітна (ф. 301, № 144л), датований 1593 р., виконаний також на венеційському папері з філігранню *якір у колі з трилисником над ним*, Трипіснець кінця XVI ст. (ф. 301, № 368 п) має чотири італійські філіграні: *раковина, зірка і півмісяць, три півмісяці та три капелюхи* тощо.

Дослідники сербських рукописів¹, визначаючи домінуючим водяним знаком для більшості рукописів XVI ст. *якір у різних варіантах*, стверджують, що для виготовлення сербських кодексів у середині XVI ст., так само, як і для книг, створених на українських і білоруських землях, широко використовувався сілезький папір з філігранню *кабан*. Проте дані рукописного матеріалу з фондів IP не підтверджують цей факт, можливо, через їхню порівняно обмежену кількість.

Щодо паперу молдавських кириличних рукописів цього часу, – ми не маємо прямих згадок у наших рукописах, написаних на папері, про створення їх в Молдавії. Проте вважаємо за доцільне навести дані дослідження румунського історика паперу А. Мареша про використання паперу в Молдавії у XVI ст. В першій половині століття в Молдавії використовується італійський папір (філіграні *якір, арбалет, терези, голова бика, корона, корабель*), німецький (*тіара, кабан*), польський тощо. В імпорті паперу протягом усього століття домінує сілезький папір зі знаком *кабан*, а наприкінці століття – польський, імпортований через Львів. З третьої чверті століття Молдавія починає спорадично ввозити трансільванський (румунський) папір з міст Брашов та Клуж².

Крім беззаперечного значення вивчення водяних знаків для дослідження історії виготовлення паперу та торгівлі ним, а також їхнього використання в тій чи іншій країні при створенні рукописів, головною метою вивчення філіграней залишається датування тих рукописів, в яких відсутня пряма вказівка на час написання. Адже традиційна анонімність творців кириличної рукописної книги обумовлює відсутність у більшості пам'яток прямого датування. Лише 33 з 264 рукописів містять записи писців, з них у 24-х згадується дата створення або пряма дата, яка в більшості випадків супроводжується відомостями про місце створення або церкву, до якої книга була пожертвована. Так, в Євангелії тетр 1595 р. (ф. I, № 2789), у

¹ Новаков Драган. Водени знаци хиландарских српских рукописа XVI века. – Београд : Народна библиотека Србије, 2010. – С. 546.

² Al. Mareş. Filigranele hîrtiei întrebuintate în ţările române în secolul al XVI-lea. – Bucureşti, 1987. – С. XXXIV.

записі писця Георгія диякона, згадується місце створення – Яворів: «Извольніемъ ꙗѡца и поспѣшеніемъ сѣа и съвршеніемъ стѣа дѣа. исписана бысть сѣа книга зовемаа тетро евагеліе въ градѣ ѡворовѣ многогрѣшнымъ рабомъ геургіемъ діакономъ в лѣто ѡ сѣзданіа миру по 3 тисача и рѣд ѡ въплощеніа га іс хѣ року а ѣ ѣ че». В Уставі церковному з колекції митрополита Макарія (ф. 302, № 18) пишець Іван, Ананій син, Шапкін залишив поаркушний вкладний запис у церкву вмч. Георгія і мч. Парасковії, датований 3 квітня 1590 р.: «Се ѡз иван ананіевъ сынъ шапкинъ продалъ есми сѣю книгоу оуставъ в домъ стѣмоу мученикоу Геургію и святои мученце парасковіи нареченной патнице, а книга моя роука, а подписалъ сѣю книгоу самъ своею роукою, а писана сѣа книга, лѣта 5чи мѣсяца, априла, въ, г, днь».

Пряме датування обох рукописів підтверджується філігранями, що містяться в них: у першому випадку – це польські герби *Сокира* та *Гоздава*, що датуються за альбомами філіграней 1592 р., у другому – кілька *гличиків*, що датуються 1583–1590 рр.

Більшість рукописів не містить прямої вказівки на час їхнього створення, отож потребує вивчення філіграней, що передбачає поаркушне виявлення і зіставлення водяних знаків рукопису з аналогами в друкованих альбомах філіграней.

Водяні знаки використовувалися протягом певного періоду часу і з різною інтенсивністю, отож містять палеографічні дати різної цінності: деякі філіграні вживалися дуже довго, тому датують рукопис лише приблизно; інші знаки, навпаки, побутували незначний час чи швидше змінювалися, відповідно, вони точніше датують невеликий період часу і є більш доказовими. Так, сербська Тріодь пісна (ф. 301, № 133 л) дає можливість переконатися в тому, що певний тип філіграней протягом довгого часу існував без помітних змін. Рукопис, датований 1522 р., написаний на папері з трьома філігранями, дві з яких значно відстоять за часом як від дати створення, так і між собою: *якір з шестикутною зіркою* (1530 р.), *терези з шестикутною зіркою* (1524 р.), *дві перехрещених стріли* (1516 р.).

Найточнішу дату містить водяний знак з цифрами року виготовлення паперу. Так, на французькому папері, на якому написаний один з Церковних уставів (ф. 306, № 20), міститься філігрань літери «IP» під короною, під літерами – дата «1568»; вкладний запис датований 1569 р., що дозволяє припустити, що й книга написана в 1568–1569 р., а скоріше за все, саме в 1569 р.

Точність палеографічного аналізу збільшується через наявність у рукописах не однієї, а кількох філіграней, у цих випадках РК можна датувати в межах десятиріччя. На папері Бесід Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна (ф. 303, № 112) містяться чотири філіграні, три з них датуються за альбомами: *герб Любич* (1585 р.), той же герб *під короною* (1582–1586 рр.), *герб Сокира* (1588 р.). Для водяного знака *Єліта* не знайшлося близьких аналогів, але за типом він відноситься до філіграней 80–90-х років XVI ст., згідно з альбомом І.М. Каманіна.

Отже, за цими кількома філігранями можна датувати рукопис між 1580 та 1590 рр. Це ж стосується Псалтиря (ф. 302, № 20), в якому наявні п'ять датованих філіграней: *гличик із літерами «ІВ»* (1550 р.), *гличик із літерою «М» під ручкою та півмісяцем* (1545 р.), *тіара* (1553 р.), *рука з літерами «RV»* (1547 р.), *рука з шестикутною зіркою над нею* (1548 р.), *сфера* тощо (1555 р.). Ці п'ять водяних знаків свідчать про те, що рукопис створений між 1545 та 1556 рр.

Оскільки при датуванні за альбомами філіграней існує фактор залежування паперу – проміжок між часом виготовлення паперу та часом створення рукопису, актуальним є питання визначення такого проміжку для певних часових періодів. У XVI ст. папір рідко використовували в рік виготовлення, здебільшого – пізніше. До країн споживання його доставляли досить швидко, і там папір міг використовуватися негайно, і, навпаки, в деяких випадках міг споживатися папір, що залишився ще з попередніх поставок. Крім того, папір з тим чи іншим водяним знаком міг вироблятися протягом тривалого часу, тому не можна зафіксувати точний час його виготовлення за аналогом одного датованого рукопису в альбомі філіграней. Встановлення залежування паперу як вірогідно максимального періоду між часом його виготовлення та часом створення рукопису сприяє використанню деякої середньої постійної поправки до дат філіграней, представлених в альбомах-довідниках.

Для РК періоду XVI ст. Ш. Бріке визначав таку максимальну поправку в 15 років, хоча й зауважував, що для більшості рукописів звичайного формату другої половини XVI ст. (1545–1598 рр.) цей період не перевищує п'яти років: це він підтверджував статистичними даними, отриманими в процесі вивчення тотожних філіграней на датованому папері. Бріке основою для датування обирає максимум, але цей максимум не містить середини, оскільки охоплює незначний обсяг тих виняткових випадків, коли термін перевищує 11 років. М.П. Лихачов зазначав, що десятиріччя при датуванні є максимально точною датою, та й то у випадку, коли в рукопису є кілька знаків. В.М. Щепкін та К.Я. Тромонін підтримували (кожний свого часу) М.П. Лихачова, стверджуючи, що «претендувати практично на точність, більшу за десятилітню, взагалі не треба»¹.

Для вирішення питання залежування паперу та терміну його використання слід враховувати також умови збуту на дальніх та ближніх ринках паперу. Для кожного водяного знака залежування збільшується із заходу на схід – від місць виробництва до місць використання. Однак, встановивши кілька виняткових випадків одночасної появи тотожного знака на місцевому і на дальньому ринках, Лихачов пропонує датувати рукопис умовно – за датою тотожної філіграні в альбомі.

¹ Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1999. – С. 208.

Розглядаючи питання залежування паперу, слід враховувати також відмінності в терміні використання в різних регіонах кириличної писемності. На думку Щепкіна, в Росії кінця XVI – початку XVII ст. середнє залежування закордонного паперу було 12,5 років¹. Згідно зі спостереженнями за РК XVI ст., слід визначити умовно термін такої поправки для написання рукописів за філігранями з точністю до десяти років для першої половини сторіччя і до п'яти – для останньої чверті. Цілком зрозуміло, що цей термін коливатиметься в значних межах залежно від наближеності до регіонів виготовлення паперу, і тим більше слід враховувати різні періоди XVI ст.: для рукописів, створених на українських та білоруських землях, термін залежування може бути значно скорочений для рукописів кінця століття, що пов'язано з розвитком паперового виробництва на територіях України та Білорусі, які були на той час частинами Речі Посполитої.

У сучасному філігранознавстві для кириличних рукописів XVI ст. термін залежування паперу визначається в межах 6–7 років.

Час між виготовленням та використанням паперу може бути простежений за датованими рукописами. Нижче наведено хронологічну таблицю з переліком рукописів XVI ст., що мають пряме датування в записах писців, з фондів ІР НБУВ та відповідні тотожні та подібні аналоги філіграней за альбомами датованих рукописів (наявні на папері рукописів філіграні зі ступенем схожості «тип» не розглядалися).

1515 р. ф. 301, № 193 л	
<i>гличик з однією ручкою</i>	под. Briquet № 112613 (1504 р., 1514 р.)
<i>кабан</i>	под. Briquet № 13574 (1505 р.)
1519 р. ф. 301, № 369 п	
<i>рукавичка з п'ятилисником над нею</i>	под. Briquet № 10715 (1515 р.)
<i>капельюх з п'ятилисником над ним</i>	под. Briquet № 3409 (1519 р.)
<i>ножиці</i>	под. Briquet № 3739 (1518 р.)
1522 р. ф. 301, № 133 л	
<i>якір у колі з шестикутною зіркою над ним</i>	под. Briquet № 484 (1530 р.)
<i>терези в колі з шестикутною зіркою над ними</i>	под. Briquet № 2518 (1524 р.)
<i>дві схрещені стріли</i>	под. Briquet № 6281 (1516 р.)
1534 р. ф. 302, № 16	
<i>герб із трьома ліліями</i>	под. Briquet № 1718 (1519–1526 pp.)

¹ Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1999. – С. 212.

<i>літера «Р»</i>	под. Briquet № 8636 (1518–1528 pp.)
<i>рукавичка з квіткою</i>	под. Laucevičius № 3581 (1524 p.)
<i>долоня</i>	под. Лихачев № 1573 (1530 p.)
1539 p. ф. 160, № 408	
<i>рука в манжеті з трилисником над нею</i>	под. Тромонин № 1750 (1530 p.), Briquet № 11465 (1530–1536 pp.)
1546 p. ф. 312, № 28	
<i>кабан</i>	под. Лихачев № 1701 (1542 p.)
<i>кабан</i>	под. Лихачев № 2378 (XVI ст.)
<i>тіара</i>	под. Лихачев № 1675 (1542 p.)
1553–1554 pp. ф. 306, № 386 п	
<i>кабан</i>	под. Laucevičius № 3657 (1551 p., 1554 p.)
<i>кабан</i>	под. Laucevičius № 3659 (1558 p.)
1559 p. ф. I, № 7495	
<i>рука в манжеті під короною, на долоні фігура у вигляді ріжка</i>	под. Лихачев № 3449 (1564 p.), Тромонин XXII, № 349 (1564 p.)
<i>сфера</i>	под. Briquet № 14007 (1559–1562 pp.)
1562 p. ф. 307, № 419	
<i>сфера з контрамаркою, літерою «М»</i>	под. Лихачев № 1896 (1567 p.)
<i>рука в манжеті під короною</i>	под. Briquet № 10919 (1564 p.), под. Briquet № 10936 (1568 p.)
1568 p. ф. XXVIII, № 766	
<i>кабан</i>	под. Лихачев № 1775 (1556 p.)
1568–1569 pp. ф. 306, № 20	
<i>герб Остоя / літери «МК»</i>	под. Laucevičius № 2557 (1579 p.)
<i>літери «IP» під короною, під літерами дата «1568»</i>	
<i>кабан</i>	под. Лихачев № 1775 (1556 p.)
<i>гличик із розеткою, квіткою та літерами «IV»</i>	под. Briquet № 12742 (1550 p., 1556–1557 pp., 1583 p.)
<i>гличик із розеткою, квіткою та літерами «SB»</i>	под. Briquet № 12701 (1573 p.)
<i>гличик із розеткою, півмісяцем та літерами «BR» (?)</i>	под. Briquet № 12804 (1588 p., 1596 p., 1598 p.)
1570 p. ф. 301, № 39 л	
<i>кабан</i>	под. Лихачев № 2988 (1562 p.)
<i>лев із гербом у лапах</i>	под. Laucevičius № 2305 (1568 p.)

Папір та філіграні кириличних рукописів XVI ст.

1571 р. ф. 310, № 15, ф. 310, № 8 (ост.)	
<i>сфера</i>	под. Briquet № 14013 (1570 р.)
<i>рука з короною</i>	под. Briquet № 10919 (1564 р.)
<i>якір у колі з шестикутною зіркою над ним</i>	под. Лихачев № 1935 (1571 р.)
1573 р. ф. 310, № 5	
<i>літера «Р» із квіткою над нею</i>	под. Briquet № 8719 (1575 р.), Briquet № 8893 (1575–1576 pp.)
1579 р. ф. 312, № 32	
<i>риба в колі, над нею літери «GC»</i>	под. Briquet № 12430 (1574–1579 pp.)
1581 р. ф. 307, № 421	
<i>герб Єліта</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 137 (1578–1583 pp.), под. Laucevičius № 1522 (1581 р., 1582 р.)
<i>герб Габданк</i>	под. Laucevičius № 1040 (1589 р., 1590 р.)
<i>підкова</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 18 (1581 р.)
<i>хрест із літерою «W»</i>	под. Briquet № 5603 (1575 р.)
1587 р. ф. 303, № 112	
<i>герб Любич</i>	под. Мацюк № 267 (1585–1586 pp., м. Буськ)
1590–1591 pp. ф. 307, № 427	
<i>герб Любича</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 52 (1590 р.)
<i>герб Любича</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 102 (1589–1591 pp.)
<i>герб Любича</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 82, 83 (1586–1588 pp.)
<i>герб Сокира</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 237 (1590 р.)
<i>лілія на щиті, над ним корона</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 288 (1580–1583 pp.)
1593 р. ф. 301, № 144 л	
<i>якір у колі</i>	под. Briquet № 567 (1588 р.)
1595 р. ф. I, № 2789, ф. 313, № 6	
<i>герб Сокира</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 259 (1592 р.)
<i>герб Гоздава</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 58 (1592 р.)
<i>герб Єліта</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 155 (1593 р.)

<i>герб Габданк</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 179 (1590 р.)
<i>герб Сокира</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 284 (1593 р.)
<i>орел на гербовому щиті під короною</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 360 (1594 р.)
1596–1601 рр. ф. I, № 5391	
<i>герб м. Рейнерса (апостол Петро)</i>	тотож. Nostitz, № 312 (1594 р.)
1599–1600 рр. ф. 310, № 19	
<i>гличик із літерами «PIG»</i>	под. Briquet № 12740 (1588 р.), № 12741 (1589 р.)
1600 р. ф. 312, № 41, ф. 307, № 425	
<i>герб Габданк</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 189 (1598 р.)
<i>орел на круглому щиті</i>	под. Laucevičius № 170 (1642 р.)
<i>герб Сліповрон</i>	под. Каманін, Вітвіцька № 396 (1600 р.)

Перевірка залежування паперу на матеріалі датованих кодексів XVI ст. виявила певні індивідуальні особливості деяких рукописів. Серед РК XVI ст. є 25 датованих: їхнє датування засвідчене самими писцями. Майже всі вони належать до другої половини сторіччя. Лише два рукописи – сербські за походженням – датуються першою половиною XVI ст. – Трипіснець 1519 р. (ф. 301, № 369 п) та Тріюдь пісна 1522 р. (ф. 301, № 133 л). Ці рукописи містять філіграні, які є характерними для папірень північної Франції (*рукавичка*) та Італії, а саме – Венеції (*капелюх із п'ятилисником; якір з шестикутною зіркою; терези в колі з шестикутною зіркою; дві перехрещені стріли*). Датування самих РК та датування філіграней в альбомах відрізняється відповідно на 6 та 8 років. Цей невеликий для першої половини XVI ст. термін залежування пояснюється близьким розташуванням країн вироблення паперу та його використання. Вивчення рукописів періоду першої половини та третьої чверті XVI ст. дає можливість встановити період залежування в 8–10 років. Це стосується різних за походженням рукописів – і українських та білоруських, і російських та сербських.

Так, Мінея на жовтень, датована в рукопису 1559 р. (ф. I, № 7492), створена на папері з філігранями, які датуються за альбомами 1559–1564 рр. (*рука в манжеті під короною; рука з рижком під короною; сфера*). Папір українського Апостола 1568 р. (ф. 28, № 766) містить філігрань, яка за альбомом має аналог 1556 р. (*кабан*).

Однак зафіксовано кілька випадків, коли термін залежування є дуже невеликим. Так, Четвероевангеліє 1579 р. (ф. 312, № 32) російського письма з філігранню *риба в колі з літерами GC* датується тим самим роком, що й відповідна філігрань за альбомом Бріке. Для ро-

сійських рукописів 79-80-х років XVI ст. період залежування є значно більшим, і цей випадок є винятковим, що пояснюється, вірогідно, близькістю міста вироблення паперу: рукопис був створений на острові Готланд і в Копенгагені, подібні філіграні також зафіксовані Бріке на папері рукописів, створених на пруських землях Польщі – в Кенігсберзі та Бромберзі. В українському Євангелії 1562 р. (ф. 301, № 38 л) папір містить філігрань *кабан* у двох варіантах: Лихачев, № 2988 (1562 р.) та Лауцявічюс, № 3684 (1560 р.), і термін залежування, таким чином, наближається до двох років.

Більшість українських датованих рукописів XVI ст. належить до останньої чверті сторіччя або до початку XVII ст. У цей час для створення РК на території України користуються папером польських або українських папірень, тому термін залежування паперу значно зменшується: як правило, він не перевищує п'яти років. Так, у Тлумаченні на псалтир Василя Великого (ф. 313, № 6) українського письма, датованому 1595 р., папір польського виробництва містить чотири філіграні – герби *Єліта*, *Габданк*, *Сокира* та *орел на гербовому щиті*, які за альбомом філіграней Каманіна датуються 1590–1595 рр.

У Новому Завіті в перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (ф. 307, № 421) містяться також філіграні із зображеннями польських гербів – *Підкови* та *Єліти*, які за альбомом Каманіна датуються 1581–1582 рр. В Євангелії (ф. I, № 2789), написаному в Яворові в 1595 р., філіграні з гербами *Сокира* та *Гоздава* датуються за тим самим альбомом 1592 р.

Подібний невеликий термін залежування паперу характерний для цього періоду і для білоруських рукописів, які написані також на папері польського виробництва, і для сербських рукописів, написаних на венеційському папері. Так, в Апостолі 1597 р. (ф. I, № 7462) філіграні *Сокира* та *Яструбок* за альбомами Каманіна та Лауцявічюса датуються 1596–1598 рр.; в сербській Мінеї 1571 р. (ф. 310, № 8) філігрань *якір у колі з п'ятикутною зіркою* датується за альбомом Лихачова роком написання самого рукопису.

Для російських рукописів, що протягом усього століття створювалися на папері французького виробництва, термін залежування паперу і для останньої чверті XVI ст. складає близько восьми–десяти років. Так, в Уставі церковному 1590 р. (ф. 302, № 18) французькі філіграні *гличик* та *гличик із квіткою та розеткою* датуються за альбомом Бріке 1582–1590 рр.

Слід зазначити, що, коли в певних умовах датування рукописів за філігранями здійснити неможливо, то доцільним видається групування таких рукописів за характерними особливостями.

Насамперед слід звернути увагу на розрізнені аркуші – фрагменти рукописних книг, на які не випадають філіграні. В цих випадках фрагмент датується винятково за непрямыми ознаками – за типом паперу, а саме за розмірами вержерів і понтюзо (вертикальних та

горизонтальних ліній, що відповідають формі виготовлення паперу), а також за типом аркуша, почерку, наявності виносних літер, лігатур та ін. Фрагментами зі Службеника (ф. I, № 2823) є п'ять розрізаних обірваних та обрізаних аркушів. Аркуші значно пошкоджені, чорнило змита, затерте в багатьох місцях. Можна припустити, що формат рукопису був 2°. Розміри аркушів відповідно: 65 x 170, 100 x 170, 65 x 145, 45 x 175, 100 x 170¹. Філіграні не проглядаються зовсім. Датування рукопису можливо лише за письмом, – а це болгарський півустав другої половини XVI ст.

Наступну групу складають рукописи, в яких філіграні проглядаються незадовільно. В першу чергу, це відноситься до книг формату 8°. Аркуші таких книг є четвертою часткою аркуша, зігнутого вдвічі. І, отже, філігрань, розділена на чотири частини, міститься в корінці книги, вгорі, і, зрідка, внизу. Якщо філігрань невелика, наприклад, типу *гличик*, вона може складатися з двох фрагментів; якщо вона більшого розміру, скажімо, герб, – вона, як правило, розділена на чотири частини. Але навіть за умови ретельного з'єднання на кальці усіх фрагментів філіграні загальна картина залишається неповною, а датування ускладненим. Серед досліджених кодексів і уривків XVI ст. з фондів ІР НБУВ рукописів такого рідкісного формату не виявлено, але й у рукописах формату 4° визначення філіграней часто також утруднене.

Середня частина філіграні на аркуші формату 4° є заштою в корінець книги і, як правило, записаною текстом. Філігрань може не проглядатися крізь текст рукопису, що її закриває, а також через товщину паперу та його незадовільну збереженість. Так, у Збірнику житій (ф. 302, № 43) одна з філіграней на папері, зігнутому в 4°, проглядається лише частково (*тіара*), для іншої було знайдено аналог (тип) з великим припущенням, хоча цей знак – найбільш розповсюджений для першої половини XVI ст. – *гличик (із виноградним гроном та літерою «D», з літерами та виноградним гроном)*. До того ж рукопис неодноразово реставрувався, і аркуші при тому були підклеєні більш пізнім папером.

У деяких випадках унаслідок уживання переписувачами кислого чорнила аркуші рукописів зруйновані по рядках, здебільшого – в центральній їхній частині. Так, у трьох Євангеліях (ф. 301, № 12 л; ф. I, № 3936; ф. I, № 7456) значна кількість аркушів пошкоджена через кисле чорнило, філіграні не проглядаються. Якщо такий рукопис має формат 2°, то філігрань у ньому знаходиться в самій середині аркуша, і незадовільна збереженість перешкоджає дослідженню усіх філіграней рукопису, внаслідок чого в цих РК точне датування утруднюється.

Проте більшість рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ містить філіграні чіткого рисунка, який у кількох випадках через ідентичність

¹ Див. також Каталог XVI ст. – С. 352.

філіграней у двох-трьох рукописах та визначення в них почерку дав змогу віднести згадані рукописи до одного комплекту книг. Так, філігрань *кабан*, ідентична в трьох рукописних уривках (ф. I, № 3879, 4057 і 4058) і тотожна № 1775 в альбомі Лихачова, датованому 1556 р., при наявності однакового почерку в усіх трьох уривках, дозволяє віднести їх до одного комплекту міней – за записом О.І. Левицького на одному з рукописних уривків – тих, що були знайдені в селі Іваничі на Волині (див. розділ *Записи: типологічний склад*).

Так само філігрань *кабан*, тотожна № 3677 в альбомі Лауцявічуся, датована 1548 р., міститься в двох Торжественниках – мінейному та тріодному (ф. 303, № 115 і 116), що свідчить про їхнє створення в один час.

При написанні трьох збірників житій (ф. 302, № 33, 34, 35) з колекції митрополита Макарія також використовувався один папір: у них повністю збігаються рисунки філіграней – дві філіграні *кабан*, тотожні № 1731 (1552 р.), № 1775 за альбомом Лихачова (1556 р.) тощо, та тіара – № 1882 за альбомом Лихачова (1558 р.); один з почерків також повторюється в трьох кодексах.

Два інші збірники житій (ф. 302, № 31 та 32) також виготовлені частково на одному папері: одна з філіграней – *башта* – ідентична в обох рукописах; почерки обох рукописів тотожні.

Крім паперу, з якого виготовлялися зошити власне рукописів, привертає увагу більш пізній папір вставних аркушів, що його використовували при поновленні або реставрації аркушів та виготовленні нових оправ і реставрації старих, – здебільшого новий папір використаний для аркушів форзаців та при укріпленні пошкоджених зошитів¹.

Розглядаючи деякі питання реставрації, слід відзначити, що серед РК XVI ст. на 23-х книгах лишилася первинна оправа з тим чи іншим ступенем збереженості: більшість книг має значні втрати і самого блоку оправи, і шкіряного покриття, як, наприклад, Євангеліє кінця XVI ст., написане на Волині (ф. I, № 4048), в якому покриття збереглося від обох кришок, а від власне кришок лишилася тільки верхня дошка.

У семи РК (ф. I, № 4048, ф. 313, № 47, ф. 308, № 551, ф. I, № 7495, ф. 310, № 8, ф. 312, № 88, ф. 301, № 66 л. ф. I, № 5570) форзаців не було взагалі, що є характерним для більш раннього періоду кирилично-писемності – до XV ст., і звороти кришок пізніше не були виклеєні, лише в одному з таких рукописів форзацні аркуші приклеєні при поновленні в XIX ст. (ф. I, № 5570). У решті цих первинних оправ наявні форзаці пришивні або для них використовуються аркуші із зошитів блока книги – перші два для верхнього або останні два для нижнього форзаців, як, наприклад, у Бесідах Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна (ф. 303, № 112).

¹ При аналізі реставрації аркушів РК XVI ст. частково використані деякі описання їх оправ, здійснені О.М. Гальченко, див. Каталог XVI ст.

Сліди реставрації мають лише чотири РК, що зберегли первинні оправи: дві були реставровані в XIX ст. (ф. I, № 5570; ф. 310, № 29), дві – на початку XVIII ст. (ф. 310, № 5; ф. 302, № 18), в одній з них форзацний аркуш має філігрань *ріжок* на гербовому щиті (под. Лихачев, 1891, № 695, 1718 р.). При реставрації цих оправ були вставлені аркуші, при укріпленні деяких оправ використовувався первісний папір, а нові елементи поновлювалися лише ззовні: так, у російському Збірнику богослужінь (ф. 312, № 29) при поновленні в XIX ст. звороті кришок були виклеєні за допомогою першого та останнього аркушів блока, первинні шпенькові застібки в XIX ст. були замінені на застібки на пробій, від яких лишилися два накладні пробої та один ремінь з гачком.

Більшість книг XVII ст. має ті чи інші сліди реставрації, з них у 63-х рукописах використані аркуші пізнього паперу, які разом із новими оправами можуть свідчити про кількість реставрацій кожного з цих кодексів, як було зазначено вище при аналізі РК з первісною оправою. Поновлення значної частини РК торкнулося виклеювання аркушів форзаців, на яких неможливо визначити філіграні, до того ж часто це папір другої половини XIX ст., тобто папір без філіграней.

Частина з цих рукописів була реставрована за період свого бутування один раз. Найменша кількість з них (4 ркп.), створена на початку XVI ст., була реставрована вже наприкінці XVI – на початку XVII ст.: в усіх чотирьох РК, з урахуванням даних за альбомами філіграней, період між створенням та першою реставрацією складає близько 70–80-ти років. Так, в Апостолі 20-х років (ф. 310, № 154) при реставрації використаний папір з філігранню *Сокира* (под. Каманін, Вітвицька № 68–71, 1592 р.), в Ліствиці кінця XV – початку XVI ст. (ф. 306, № 236) – сілезький папір з гербом м. Свідниці (*дві корони, грифон і кабан*) (тип Briquet № 1185, 1551–1574 рр.). Філігрань на вставних аркушах Требника кінця XV ст. проглядається нечітко, але за типом її можна віднести до № 3345 за альбомом Лихачова (1572 р.).

Десять РК, створені в середині-третьій чверті та наприкінці XVI ст., були реставровані і знову оправлені в XVII ст., майже всі через 50–80 років після створення. Вставлені та підклеєні аркуші в цих книгах – польського та німецького виробництва: вони містять філіграні з гербами німецьких міст та польських шляхетних родин. При реставрації та оправленні сербської Тріоди пісної в другій чверті – середині XVII ст., написаної наприкінці XVI ст. на італійському папері, використовувався папір також італійський: від двох подвійних аркушів, підшитих на початку та в кінці книги, залишився один – з філігранню *три капелюхи* (под. Лихачев № 3539, 1641 р.). За припущенням О.М. Гальченко, рукопис міг зберігатися і реставруватися на Афоні¹, можна слідом також припустити, що в такому випадку, вірогідно, – в сербському монастирі Хіландар.

¹ Каталог XVI ст. – С. 387.

Рукописи, вперше реставровані через великий проміжок часу (100–200 років), у XVIII та XIX ст., крім виготовлення нових оправ вже потребували значнішої реставрації: не тільки підклеювалися кути, поля аркушів, іноді навіть подекуди дірки на аркушах, нарощувалися поля з усіх боків, – часто перешивалися й самі зошити, внаслідок чого нерідко зошити та аркуші в таких РК були переплутані (ф. 301, № 125 л).

Значна частина РК XVI ст. має сліди неодноразової реставрації з використанням пізнього паперу, причому здебільшого при першій реставрації папером підклеювалися розірвані аркуші – біля корінця і на кутах, вставлялися на місці втрат, при пізнішій реставрації рукописи отримували нову оправу та форзацні аркуші, як було зазначено, в багатьох книгах зошити були перешиті тощо.

З 70-х років XVIII ст. на територіях, що входили до складу Російської імперії, включно з українськими землями, замість польського та німецького паперу починає масово використовуватися папір з російських папірень, зокрема при реставрації книг. Широким попитом користувався папір фабрики Гончарових, саме з нього виготовлені форзаці на більшості відреставрованих на початку та в першій половині XIX ст. РК XVI ст.; він містить герб Гончарових (іноді – вензель) та контрамарку – літери «МФАГ» (Мединська фабрика Афанасія Гончарова). Сполучення ініціалів власника «АГ» та голландської за походженням філіграні *Pro Patria* на форзацних аркушах 70-х років XVIII ст. в Шестодневі кінця XVI ст. (ф. 313, № 4) відбиває початковий етап у розвитку паперового виробництва в Росії в середині XVIII ст., коли перші зображення філіграней були запозичені з іноземних зразків, здебільшого – найбільш популярної у XVIII ст. філіграні *Pro Patria*. Більшість фабрикантів використовувала її, при цьому змінювала або додавала деякі «свої» елементи.

Серед інших папірень XIX ст., чия продукція присутня в якості реставраційних форзацних аркушів у рукописах XVI ст., – «Ярославская мануфактура господина Яковлева» – літери «ЯМГЯ» (ф. 307, № 424), «Вологодская мануфактура Мартьяновых и Белозеровых» – літери «МиБ ВМ» (ф. 310, № 99), «Угличская фабрика Максима Переяславцева» – літери «УФМР» (ф. 307, № 483), «Фабрика Александра Ольхина» – герб із рогом (ф. 307, № 485), «Вологодская фабрика содержателя Торунтаевского» – літери «ВФ» у хвилястій рамці (ф. 301, № 40 л) тощо.

Аналізуючи основні характеристики та закономірності використаного для написання РК XVI ст. паперу з тими чи іншими філігранями, не можна не зупинитися на більш давньому матеріалі письма, розповсюдженому в середньовічній Європі до поширення паперу, – пергамені, який епізодично зустрічається в якості матеріалу письма рукописів цього періоду. Папір починає витісняти його в XIII ст., а в XVI ст. вже посідає панівне місце як матеріал письма для створення рукописних книг та документів. У східнослов'янській писемності

пергамен найдовше тримається в літургійних пам'ятках Пскова та Новгороду, але й там він уже не використовується в третій чверті XV ст. Пергамен в XVI ст. – вже досить рідкісне явище, – як правило, на ньому створюються розкішні книги, написані на замовлення знатних осіб, королівські та царські грамоти тощо.

В ІР зберігаються чотири рукописи XVI ст., написані на пергамені. Серед них – одна українська пам'ятка – Пересопницьке Євангеліє (ф. I, № 15512). Як відомо, цей шедевр європейського книжного мистецтва середини XVI ст. (482 пергаменних аркуші in folio) був створений коштом однієї з представниць давнього руського (українського) роду Анастасією (Параскевою) Заславською (Жеславською). Рукопис написаний на білому пергамені високої якості.

Решта три пергаменних рукописи – молдавського походження: два датованих на престольних євангелія 1547 та 1576 рр. (ф. 301, № 36 л, ф. 301, № 43 л) та уривки з Тріоди пісної третьої чверті XVI ст. (ф. I, № 3937). Всі ці рукописи мають багате оздоблення, різнокольорові прикраси з використанням золота, а євангелія – ще й золоті обрізи; в Євангелії 1576 р. наявні мініатюри євангелістів. Останнє містить вкладний запис зі згадуванням про вкладника і, скоріше за все, замовника Іоана («Іонгола» в рукопису – в молдавській огласовці), великого логофета, глави канцелярії господаря Молдавії і хранителя державної печатки.

Слід зазначити, що в молдавських землях пергамен у книжковій справі використовувався набагато довше, ніж у решті країн кириличної писемності. Так, румунський дослідник А. Мареш наводить приклад використання паперу в різні періоди XVI ст. в порівняльній таблиці¹ застосування паперу і пергамену в Молдавії та Румунських землях, яка демонструє, що, незважаючи на швидке збільшення частки паперу як матеріалу письма протягом сторіччя, навіть наприкінці його зберігається досить значний відсоток пергамену.

Використання паперу і пергамену в Молдавії в XVI ст.

Матеріал письма	Періоди XVI ст.		
	1501–1510	1551–1560	1595–1600
пергамен	97,23	67,42	18,32
папір	2,77	32,58	81,68

Ці статистичні дані відображають характерну рису молдавського господарства, яка домінує в ньому аж до XIX ст., – основою економіки князівства тривалий час було тваринництво. У XVI ст. Молдавське князівство експортувало здебільшого продукти сільського господарства: власне скот та продукти тваринництва, зокрема шкіру, шерсть, сало, масло і тому подібне, а також вино, рибу, мед, віск, сіль, тютюн,

¹ Mareş Al. Filigranele ... – С. XXXIV (Переклад. – О.І.).

що засвідчують мемуаристи того часу. Так, польський хроніст XVI ст. М. Крьомер писав: «Молдовани менше займаються землеробством, а переважно живуть за рахунок стад скота, тому що їхня країна повна дуже добрими биками та коровами»¹. Один з європейських мандрівників Блез де Віженер зазначав: «Молдовани посилають свій скот не тільки в Угорщину і Росію, але й у Польщу, Пруссію, Сілезію, Німеччину, Італію, Турцію»², – і пергамен, можна додати, – як продукт тваринництва. На терени України молдавський пергамен експортувався через Львів – широко відомий з попередніх століть центр на торговому шляху з Польщі від Кракова та Львова через Сучаву до Чорного моря³. В Московську Русь пергамен завозили із західноєвропейських країн через великі торгові центри – Новгород і Псков, а згодом, у другій половині XVI ст., коли через Лівонську війну (1558–1583 рр.) торгівля через ці два центри і німецькі ганзейські міста стала неможливою, вона велася через північний порт Архангельськ і далі – через Вологду.

Звичайно, в цих країнах існувала і своя вичинка пергамену, але в палеографії вважається, що на відміну від продукції місцевого виробництва – товстого, грубого, добре вилощеного та жорсткого – м'який, рівний, білий пергамен розкішних замовних кодексів, скоріше за все, є імпортованим продуктом⁴. На привозному пергамені досить високого ґатунку написано Пересопницьке Євангеліє (ф. I, № 15512) та три молдавські рукописи.

Три пергаменні напрестольні євангелія містять на своїх аркушах прямі вказівки на дату створення. Так, серед численних записів Пересопниці є й запис про закінчення роботи над пам'яткою: «[книги] соуть доконаны, в лето тисачное. фѣа. [1561] на память усѣкновеніа, Сватога и славнаго прорка и предитечи крестителя Господна Іванна. мѣсаца авгоуста, [29-го] дня». В одному молдавському Євангелії 1547 р. дата написання є в записі писця: «Михаил діакон писал. вк з [7] день в лѣтѣ зѣне [7055 р.]», а в іншому – датування «у лѣтѣ зпд [7084] мѣсаца вк [3]» – міститься у вкладному записі. 16 аркушів уривків з Тріоди пісної в теперішньому вигляді не містять записів з датами, хоча й можна припустити, що якісь записи знаходилися на вирізаних нижніх полях арк. 5, 6, 13, 16. Цей рукопис можна датувати третьою чвертю – другою половиною XVI ст. лише за почерком.

Отже, за винятком цих чотирьох пергаменних рукописів, решта написаних на папері книг XVI ст. з фондів ІР завдяки можливості проведення філігранознавчого аналізу в них дає змогу встановити дати написання РК, виявити основні характеристики щодо країн виготовлення паперу, торгових шляхів його отримання в тій чи іншій місцевості, визначити динаміку використання водяних знаків протягом певного часу, особливості реставрації кодексів тощо.

¹ Moldovenii : Энциклопедия от А до Я [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://moldovenii.md/ru/section/228/content/792>

² История народного хозяйства Молдавской ССР : с древнейших времен до 1812 г. – Штиинца, 1976. – С. 223.

³ Лава Н. Валашское и Молдавское княжества и Трансильвания в XI–XV ст. – С. 318.

⁴ Чаев Н.С., Черепнин Л.В. Русская палеография. – М., 1946. – С. 98.

СТРУКТУРА РУКОПИСНОЇ КНИГИ ТА ЇЇ ОФОРМЛЕННЯ. РУБРИКАЦІЯ ТА ОЗДОБЛЕННЯ

структура та стиль книжного мистецтва кириличної рукописної книги, багато в чому успадковані від візантійської писемної традиції, цілком сформувалися до середини XVI ст. – часу виникнення друкованої книги на територіях кириличної писемності. Це формування відбувалося на основі старослов'янської книжності, взаємовпливів та творчої переробки кращих зразків кириличної рукописної книги та зразків західноєвропейської книжної культури. Основні досягнення рукописання мали вирішальне значення для перших друкованих кириличних книг, які з'явилися в другій половині XVI ст.:

в рукописних скрипторіях були вироблені головні прийоми конструювання та оформлення книги. Перші друковані книжки мали зовнішній вигляд і внутрішню архітекtonіку східнослов'янської РК: форма книги, організація сторінки, шрифт, мистецьке оздоблення – усе це було успадковане від РК.

Оформлення РК, організація її сторінки є одними з важливих аспектів вивчення РК. Саме через організацію сторінки РК здійснюється сприйняття її тексту. Організація сторінки включає в себе такі складові елементи, як поле тексту, нумерація, рубрикація тощо.

Поле тексту в більшості розглянутих РК є єдиним, але наявні декілька рукописів та рукописних уривків формату 2°, що належать до різних типів книг, в яких текст розташований у два стовпці (ф. I, № 4057 та 4058, ф. 302, № 4, ф. 310, № 5, ф. 307, № 416, ф. 307, № 531), що є вже архаїзмом для XVI ст. Слід відзначити, що в архітектоніці тексту взагалі варто розглядати не окремі аркуші або сторінки книги, а розворот: текст розміщується не посередині сторінки, а зміщений до центру, причому верхні, нижні та бічні поля (зовнішні ширші за внутрішні), що в композиційному плані розміщені симетрично до лінії згину книги, в розвороті служать рамою, яка оформлює текст у просторі. Поля як функціональна частина аркуша зберігають текст від зношеності, забезпечують відпочинок для ока при переході від одного рядка до іншого. Співвідношення розмірів поля

тексту із розмірами бічних полів вказує на наявність або відсутність реставрації (поновлення) рукопису, адже при поновленні аркуші, як правило, обрізувалися.

РК XVI ст. укладені із зошитів, які складаються здебільшого з 8-ми, рідше з 6-ти, 10-ти, 12-ти аркушів. **Нумерація зошитів (сигнатура)** проставлялася цифір'ю кіновар'ю або чорнилом у зовнішньому куті нижнього поля першого аркуша та на звороті останнього аркуша кожного зошита, рідше – посередині аркуша. Маючи суто функціональне значення – рахунок зошитів, сигнатура композиційно, так само, як і поля, розміщувалася симетрично до лінії розвороту. В тих виняткових для XVI ст. випадках, коли в кодексі наявна фоліація, проставлена під час створення РК, спостерігається таке ж сприйняття розвороту: в Полемічному збірнику з колекції Мілецького монастиря (ф. 303, № 119) фоліація позначена скороченим словом «лист» у куті верхнього поля лівого аркуша розвороту, а номер аркуша цифір'ю – в куті верхнього поля правого аркуша. Однак зазвичай пагінація і фоліація в РК XVI ст. здебільшого мають пізніше походження: аркуші та сторінки, як правило, нумерувалися при реставрації кодексів.

Важливим елементом композиційної будови книги є розділення її на окремі підпорядковані частини, яке має одночасно і змістовне, і формально-структурне значення. Структурне виокремлення тексту РК відбувається в **системі рубрикаційного оформлення**, яка забезпечує орієнтацію в тексті та його ефективне сприйняття читачем. При написанні РК писець за допомогою особливого прийому або засобу рубрикації відображає логічні зв'язки та підпорядкованість частин тексту, перехід від одного ієрархічного ступеня на інший або на наступну частину того же рівня.

Основні засоби рубрикації РК акцентують увагу читача на головному, уточнюють окремі моменти тексту, виокремлюють додаткові і допоміжні частини, серед яких можна виділити такі: початок тексту з нового аркуша, заголовки, колонтитули, нумераційні позначки на бічних полях, позначки допоміжного характеру.

До засобів рубрикації доцільно віднести також і елементи оздоблення рукопису, які, окрім функції художнього оформлення, несуть також і рубрикаційне навантаження.

Основною функцією РК є передання писемної інформації. Сюжети, мотиви, розміри прикрас, їхнє розміщення на сторінці, співвідношення з полем тексту, форми прикрашення рубрикацій, – все це є складовими елементами кодексу. Оздоблення має на меті не лише художнє оформлення окремих частин аркушів або всього рукопису, але й, здебільшого, чіткий показ початку нового за змістом фрагмента або виділення окремої частини тексту за призначенням. Художній елемент в оздобленні пов'язаний зі змістом самого тексту, який він у такий чи інший спосіб виділяє, демонструючи тим самим межу

тексту, що має певний закінчений зміст і несе певну функцію (наприклад, даний фрагмент тексту є читанням певного дня тижня, а за ним слідує вже наступний).

Заставки як сюжетні або графічні зображення, розміщені перед текстом на першій сторінці книги, розділу, глави і т.д., поділяють текст на великі за обсягом складові частини. На початку великих розділів або всього тексту може використовуватися велика заставка. На початку глави, підрозділу або довідкової частини – мала. Велика заставка іноді обрамляється рамкою, як правило, двоконтурною, зафарбованою або прикрашеною. Рамка малих заставок зазвичай не виражена, має вигляд вузької прямокутної смужки, здебільшого неприкрашеної, або прикрашеної мінімально.

Заголовки в РК відкривають тексти двох ієрархічних рівнів і тому можуть бути оформлені двояко: заголовки до всього тексту або до його головних складових частин (до кожного Євангелія, розділу Апостола та ін.) виконані кіноварною в'яззю. Заголовки, що починають невеликий фрагмент у складі розділу, розташовані в тому самому рядку, що й початок тексту (в поліграфічній практиці такі заголовки мають назву «заголовки у підбір»); вони написані тим самим типом письма, що й основний текст, але для розрізнення з текстом – кіновар'ю.

Ініціал як перша заголовна літера, що починає текст книги, її розділу, підрозділу, абзацу, так само, як і заголовок, у залежності від ієрархічного ступеня тексту, може бути виконаний шрифтом – чи крупнішим за букви, чи кіновар'ю, або ж може бути орнаментований у тому чи іншому стилі.

Отож початок частини тексту з нового аркуша, заставка, заголовок, виконаний в'яззю, та орнаментований ініціал складають своєрідний заголовковий комплекс.

Кількість та розташування великих і малих заставок, як і малих та великих ініціалів, визначається їхнім функціональним призначенням. Великі заставки та заголовні ініціали можуть зустрічатися лише на початку рукопису (в разі, якщо весь рукопис є однорідним за змістом текстом – Устав, Октоїх тощо) або на початку частини рукопису, самостійної за змістом. Так, у мінеях великі ініціали відкривають початок кожного місяця. У четвероевангеліях великі заставки починають кожне з чотирьох євангелій. Малі заставки, малі та середні ініціали зустрічаються в середині читання та при переході до іншого фрагмента, який відноситься до читання в той самий день, що й попередній уривок. Вони можуть розміщуватися також на початку додаткових статей, довідкових за змістом, таких, наприклад, як покажчики читань, що йдуть після основного тексту Євангелія або Апостола.

Слід зазначити, що виділення нової або наступної частини того чи іншого ієрархічного рівня виділяє тим самим і кінець попередньої частини, який оформлюється **кінцівкою**: або як закінчення тексту у вигляді симетрично скорочених з обох боків рядків (колофоном) чи

будь-яких фігур (наприклад, хреста, чаші), або невеликими графічними зображеннями на кінцевому рядку тексту або під ним (крапки, коми, хрестики та ін.).

Увесь цей багатий арсенал засобів рубрикації сприяє вичлененню частин, розділів, підрозділів, дрібних складових фрагментів тексту, кожний з яких визначається відповідно до певних типів книг.

Для встановлення основних характеристик стрункої системи рубрикації кириличної РК доцільно розглянути масив рукописів з точки зору місця та способу використання певних типів книг (домашнє або келійне читання та користування на богослужіннях). Саме на такий аспект функціонального призначення РК XVI ст. спирається можливість поділу їх на дві великі групи: богослужбні та небогослужбні. Відповідно до функціонального призначення використовуються й різні системи рубрикаційного поділу.

Варто відзначити, що в цілому для XVI ст. ще неправомірно розглядати відмінності в способі самого читання – вголос чи «про себе», оскільки в цей час, коли книжна культура була підпорядкована богослужінню, читання – здійснювалося воно в келії чи в церкві – залишалося здебільшого богослужбним та уставним, а тому домінуючим способом було саме усне читання. Розділення суцільного тексту на пробіли, що виникає наприкінці XVI ст., може свідчити про поступовий перехід від читання вголос до читання «про себе». Таке явище зафіксоване, хоча й нечітко, в багатьох книгах, але природно, що здебільшого воно наявне в четьох збірниках. Так, у тексті Збірника полемічного з колекції Мілецького монастиря (ф. 302, № 119), написаному кількома писцями, в деяких почерках (№ 3 та № 7 за описом у Каталогі XVI ст.¹) наявні вже значні пробіли між словами.

Богослужіння має розгорнуту ієрархічну структуру, в якій невеликі фрагменти тексту кількох книг ритмічно чергуються протягом однієї служби, і тому для адекватного орієнтування в текстах богослужбних книг необхідна детальна навігаційна система, більш розгалужена в порівнянні з небогослужбними книгами. Групу богослужбних книг за способом використання та характером відповідних структурних елементів тексту можна поділити на два різновиди: *для читання* (евангелія, апостоли, псалтирі) і *для співу* (мінеї, тріоди, октоїхи, ірмологіони). Два типи книг – Часослов та Псалтир Слідуваний (який включає в себе, в тому числі, Часослов) мають змішаний характер: молитви, возгласи та псалми в них читають, стихири та тропарі, іноді псалми – співають.

Більшість текстів має ступінчасту структуру, отож рубрикація в них відображає кілька рівнів: головні частини, розділи, складові елементи всередині розділів, допоміжні позначки та рубрикаційні елементи – у довідкових частинах.

¹ Каталог XVI ст. – С. 203.

У головних частинах переважної більшості богослужбних книг для читання присутній повний заголовковий комплекс: вони починаються з нового аркуша, є заставка, або для неї залишене місце, заголовок написаний в'яззю, текст відкриває орнаментований барвистий ініціал. В євангеліях такими головними частинами можна вважати чотири євангелія, в апостолах – Діяння та Послання (в Радивіловському апостолі, ф. 28, № 766, заставки розміщені над кожним посланням), в Псалтирі – самий Псалтир та канони, в Псалтирі слідуваному – Псалтир, Часослов, богослужіння за Мінеєю та за Тріоддю, в Уставі церковному – самий Устав, Місяцеслов, Маркові глави, в Службнику – чинопослідування богослужінь та треб. Лише в євангеліях та апостолах заголовок головних частин стабільно дублюється на кожному аркуші або на розвороті в колонтитулі: в Євангелії – у колонтитулі з іменем євангеліста в зовнішньому верхньому куті або в середині верхнього поля, в Апостолі – у колонтитулі з назвою частини Апостола (Діяння, Послання до ...).

Всередині головних частин рубрикуються відповідні для кожного типу книг розділи, а всередині них – підрозділи або дрібні складові елементи. Найбільш усталено рубрикація цих рівнів зустрічається в апостолах та євангеліях.

Оскільки тексти апостолів та євангелій використовувались і як богослужбні читання, і поза богослужінням, цей подвійний характер відбивається в подвійній же рубрикації: на бічних полях нумеруються як глави (чорнилом), які умовно відбивають структуру тексту власне для читання, так і зачала (кіновар'ю), що поділяють текст на уривки, призначені для того чи іншого богослужбного читання (напр., ф. 301, № 54 л; ф. 301, № 30 л та ін.). До кожного читання в євангеліях і в апостолах на верхнє або нижнє поле виноситься колонтитул з інципітом читання.

В інших типах книг цієї групи спостерігається певна варіативність. Так, відповідно до цього рівня рубрикації заголовки в богослужбних книгах можуть бути виконані простою в'яззю, в такому випадку вони супроводжуються більш-менш орнаментованим заголовним ініціалом (напр., ф. 301, № 75 л), або тим самим письмом, що й самий текст, у рядок (для виокремлення заголовки виконані кіновар'ю), тоді ініціал, який відкриває відповідний фрагмент тексту, – простий кіноварний, лише трохи збільшений (напр., ф. 301, № 10 л).

В основній частині Псалтиря – власне в Псалтирі (ф. 301, № 10 л) – кафізми як розділи рубрикуються або в колонтитулі, або на бічному полі (ф. 301, № 10 л), псалми як підрозділи рубрикуються на бічному полі, заголовки псалмів виконуються тим самим письмом, що й власне текст. Щодо рубрикації дрібних елементів всередині підрозділів, то на бічному полі рубрикуються *слави*, які поділяють кожну кафізму на три частини, по кілька псалмів у кожній *славі* (ф. 301, № 10 л, ф. 160, № 421).

У головних частинах Уставу наявна рубрикація, відповідна характерові кожного розділу. Так, заголовки глав або місяців в Місяцеслові виконуються простою в'яззю або кіноварним півуставом всередині тексту; вони можуть бути рубриковані в правому куті верхнього поля (ф. 302, № 19), можуть взагалі не бути винесені в колонтитули. Дні рубрикуються на бічному полі чорнилом, при деяких днях наявні позначки свят. У частині Тріоді в колонтитулі іноді (ф. 302, № 19) рубрикується назва розділу («40-ца», «50-ца») – в правому куті верхнього поля, з доданням назв особливих днів (Страсна седмиця). В Маркових главах на бічних полях наявна позначка допоміжного характеру «зри», «смотри».

У двох повних службениках (два інших дійшли до нашого часу в уривках), що зберігаються в ІР НБУВ, головні частини з чинами трьох літургій – Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Двоєслова (Літургія Передосвячених Дарів) – починаються з нових аркушів, заголовки виконані в'яззю, залишено місце для заставок, колонтитул відсутній (можливо, він зрізаний при реставрації рукопису). Молитви виокремлено заголовним ініціалом; у частині Місяцеслова в одному з рукописів (ф. 306, № 22), в якому містяться тропарі та кондаки свят, є звичайна для місяцесловів рубрикація днів місяців на бічному полі.

Не усталений у цей час склад Требника відбився і в його рубрикації, яка тоді ще не отримала стабільну структуру. Так, головні частини цієї богослужбової книги не завжди починаються з нового аркуша, наприклад, у Требнику з колекції митрополита Макарія (ф. 302, № 21) таке виділення є, а в Требнику з колекції ЦАМ КДА (№ 174 л) частини йдуть одна за іншою на тих самих сторінках. Заголовки розділів можуть бути написані в'яззю або оформлятися простим виділенням кіновар'ю. Колонтитули є не по всьому тексту: іноді вони бувають всередині підрозділу з позначенням чинів та таїнств при відсутності колонтитула самого розділу (ф. 301, № 174 л). На бічному полі можуть рубрикуватися глави, кожна з яких відповідає тому чи іншому чинові (ф. 302, № 21). З дрібних складових елементів рубрикуються піснеспіви канонів, що входять до різних чинів, – на бічному полі, наприклад, в чинопослідуванні соборування («чин святого масла»); спорадично рубрикуються *мо(л)*, *псало(м)*, *сти(х)*, якщо вони читаються на тому чи іншому чині; навпроти тексту канонів на бічному полі – рубрикація *слави*, *і нын* (ф. 312, № 96).

Такі богослужбові книги, як Часослов та Псалтир слідуваний, мають змішану природу щодо способу виконання – частина текстів на богослужіннях читається, частина співається. Тому в цих типах книг наявна подвійна рубрикація: в частинах для читання – заголовковий комплекс, рубрикація чисел – на бічних полях у Місяцеслові, кафізм – у колонтитулі тощо; в частинах для співу (в мінейних та тріодних богослужіннях) рубрикація піснеспівів – на бічному полі: *сла(в)*, *і н(н)*, *мо(л)*, *бо(г)* (напр., ф. 301, № 73 л).

Богослужбні книги для співу завдяки їхньому конкретному цільовому призначенню є досить однорідними за складом і тому не потребують поділу на великі частини. Зміст розподіляється на розділи та складові елементи, що відповідають тим чи іншим структурним особливостям церковного співу на богослужінні, отож у таких книгах рубрикуються здебільшого назви служб у колонтитулі та назви піснеспівів на бічних полях. Так, богослужіння в тріодях розміщуються за тижнями (седмицями), заголовки до седмиць написані в'яззю або в рядок. На бічному полі позначаються назви піснеспівів (троїчни, богородични, мученични) із скороченням під титлом (ф. 302, № 16; ф. 306, № 26; ф. I, № 3937). У кількох тріодях, здебільшого південнослов'янського походження, троїчни часто позначаються на бічному полі малюнком – «рибкою» (ф. 301, № 133 л), виконаною кіновар'ю (болгарський Октоїх, ф. 301, № 340, молдавська Тріодь пісна, ф. I, № 3937), або кіновар'ю та чорнилом (сербська Тріодь пісна, ф. 301, № 133 л).

У Тріоді цвітній (ф. 301, № 143 л) у колонтитулі на верхньому полі на розвороті міститься рубрикація седмиці та дня. Початок читання на богослужінні виділений заголовним ініціалом. Епізодично трапляється рубрикація стихів та гласів.

У мінеях місячних та святкових (ф. 308, № 551; ф. I, № 4056 б; ф. 306, № 27) розподіл текстів здійснюється по місяцях, їхні назви, як правило, подаються в'яззю та дублюються в колонтитулі на верхньому полі, на бічному полі рубрикуються дні місяця, богородични та гласи тощо.

В октоїхах у колонтитулі розміщені позначення гласів та іноді до них додаються назви свята, в такому випадку весь колонтитул читається на розвороті. Позначення окремих піснеспівів (богородичнів, троїчнів, мученичнів, іноді – троїчнів, слав і нині) містяться на бічному полі (ф. 312, № 87). В одному з октоїхів початок кожного з гласів відкриває заставка (ф. I, № 4065).

Варто відмітити, що кілька богослужбних книг крім основного тексту мають допоміжні тексти – довідкову частину (покажчики та календар – місяцеслов). Ця частина також усередині структурована і має виділений в'яззю заголовков, відповідну рубрикацію, в деяких книгах – заставку; в місяцеслові, наявному в євангеліях, апостолах та службниках, рубрикуються дні місяця на бічному полі.

Крім того, слід згадати також позначки довідкового характеру: оскільки за ступенем величини свята служби поділяються на шість розрядів, які регулюють кількість піснеспівів у тій чи іншій службі, позначки цих свят іноді зустрічаються на бічних полях РК. Великі свята відзначаються «червоним хрестом у колі»; середні свята першого розряду – «червоним хрестом у півколі»; середні другого розряду – «червоним хрестом»; малі свята позначаються знаками «три крапки в півколі» червоного кольору – для першого розряду й той са-

мий знак чорного кольору для другого. Шостий розряд днів не є святковим і не має знака. Значки свят винесені на бічне поле в Церковному уставі (ф. 302, № 18) та в Псалтирі слідуваному (ф. 302, № 20).

До групи *небогослужебних книг* доцільно віднести релігійні четьї книги – такі, що їхнє використання регламентується церковним уставом, а також книги для келійного читання – твори житійної літератури (житія, патерики, прологи), патристика (твори отців церкви), навчальна та полемічна література тощо. Зрозуміло, що небогослужебними ці твори можна вважати лише умовно – оскільки більшість з них є уставними збірниками, вони могли використовуватися і використовувалися в богослужіннях, але не входили до літургійного канону, і використання їх у богослужінні було лише «прикладним». До групи небогослужебних книг слід додати також невелику групу книг жанрів світської літератури, – у фондах ІР з таких книг XVI ст. наявні два хронографи, один з них в уривках, та дві палеї, – представники історичного жанру давньоруської літератури.

Тематично обумовлені книги цієї групи не поділяються на великі частини, – лише на розділи, тому майже в усіх урочисто оформлено тільки початок тексту, здебільшого в'яззю та орнаментованим ініціалом. З нового аркуша починається основний текст Ліствиці (ф. 160, № 480) та кожна з шести бесід у Шестодневі (ф. 313, № 4). Заставкою оформлений лише початок тексту Псалтиря тлумачного Афанасія Александрійського (ф. 313, № 7), у Псалтирі тлумачному Василя Великого (ф. 313, № 6) перед початком тексту залишене місце для заставки.

У збірниках бесід, слів, повчань, тлумачень, житій тощо основною структурною одиницею є *глава* або *слово*. Заголовки виконуються кіноварною в'яззю і супроводжуються ініціалом або півустановом у рядок. У деяких рукописах для виділення заголовку всередині поля тексту писець залишає по пустому рядку над та під ним (напр., ф. 312, № 221). Закінчення тексту розділу оформляється кінцівкою – колофоном (поступовим скороченням рядків з обох боків тексту) або невеликими розчерками, хвилястими лініями, крапками, комами та дрібними орнаментами з них наприкінці тексту.

Назви глав та слів, а також позначення псалмів рубрикуються в колонтитулах на верхньому полі, як у Збірнику слів та повчань (ф. 306, № 219), або на двох полях на розвороті – у Псалтирі тлумачному (ф. 313, № 6); позначення бесіди (її номер) писець часто дублює на бічному полі, як у Бесідах Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна (ф. 303, № 112), на Євангеліє від Матфея (ф. 306, № 13) та багато ін.

Нумерація глав, виконана чорнилом, за відсутності колонтитула також виносить на бічне поле, як у Збірнику повчань святих отців середини XVI ст. (ф. 303, № 116), Збірнику житійного змісту третьої чверті XVI ст. (ф. 303, № 118), Пандектах Антіоха другої третини XVI ст. (ф. 307, № 483) та ін.

У творах дидактичного характеру та в тлумачній літературі поряд з вичлененням глав та слів є необхідність виділення дрібних структурних елементів тексту, що складають розділи, тому з'являються додаткові рубрики на бічному полі: єв(г)ліє (євангеліє) і тл(к) (толкованіє) – у Збірнику повчань (ф. 303, № 113), пс(алом) і тол(ваніє) – у Псалтирі тлумачному (ф. 313, № 7), рубрики вѣпрос – ѡтвет – у катехізисній частині «Слів послицьких» Ісака Сиріна (ф. 302, № 3), рубрикація правил та тлумачень – у Номоканоні (ф. 312, № 80), віршів та тлумачень – у Творах Діонісія Ареопажита (ф. 31, № 8), «ересей латинських» – в одному з розділів «Къ тѣмъ же латиномъ в дшепагѣбной ереси их глаголющим» Полемічного збірника (ф. 312, № 198).

У Хронографі (ф. 268, № 68) рубрикуються деякі глави, без нумерації; в Хронографічному збірнику (ф. 301, № 157 п) та в частині Хронографа – назви царств. Рубрикація структурних частин – читань відсутня здебільшого в прологах, як у фрагменті Прологу на грудень першої чверті XVI ст. (ф. 301, № 177 п) або у Прологу на грудень–січень першої третини XVI ст. (ф. I, № 3952), а також у патериках (ф. 307, № 485) і, епізодично, у богословській літературі, як у «Викладі віри» та «Діалектиці» Іоанна Дамаскіна 70–80-х років XVI ст. (ф. 312, № 157).

Відмінну від небогослужебних книг рубрикаційну систему має Кормча книга з її більш ускладненим змістом, який відобразився і у багатоступінчастому рубрикаційному оформленні: кожна частина починається з нового аркуша, на деяких залишене місце для заставок (ф. 301, № 652 п, арк. 1, 30), заголовки до частин виконані в'яззю, іноді дещо орнаментованою. Розділи всередині частин виокремлюються так само, як і в інших книгах, – заголовком у рядок або із пропуском рядків вище та нижче заголовка, ініціалом на початку глави; назва глави рубрикується на верхньому полі, номер – на бічному. Дрібним півуставом кіновар'ю рубрикуються всередині розділів на бічному полі деякі правила та постанови Соборів, напр., правила: «в щени(ч)ско(м) оученіи», «в щенных брацехъ» у розділі «Правило 6-го Собор иже въ Трѣлѣ полагнѣмъ», або законів – у розділі «Закон градский» в Кормчій давньоруської редакції (ф. 306, № 80). У Кормчій сербської редакції (ф. 312, № 221) у катехізисному розділі «Ѡвѣти правилни Тимофеа александрьскаго» у фрагменті діалогічної форми епізодично рубрикуються: Ѡвѣтъ, тол(к), вѣпрв(с).

Майже в усіх типах книг на бічних полях трапляється необов'язкова позначка допоміжного характеру зри або смотри (скорочене, під титлом) на бічному полі (ф. 312, № 82; ф. 303, № 116). Позначка *зри* іноді супроводжується маленьким малюнком руки, що вказує, як у українській Мінеї святковій (ф. 312, № 89); малюнок може використовуватися і самостійно, як у Патерику скитському (ф. 307, № 485).

Система рубрикації в кириличних РК XVI ст. для головних та підпорядкованих структурних елементів наведена в двох таблицях:

Рубрикація головних структурних елементів тексту

Структурні елементи	Тип (типи) книги	Основні елементи рубрикації	Додаткові елементи рубрикації	Елементи оздоблення (необов'язкові)
Євангеліє	Євангеліє тетр	Початок з нового аркуша, заголовок, колонтитул посередині верхнього поля	Колонтитул у куті верхнього поля	Заставка, місце для заставки, в'язь у заголовку, ініціал, кінцівка
Діяння та кожне Послання	Апостол	Початок з нового аркуша, заголовок	Колонтитул з назвою	В'язь у заголовку, ініціал, (можливі малі заставки), кінцівка
Кафізма	Псалтир	Заголовок, колонтитул з позначенням кафізми	Нумерація на бічному полі	Ініціал
Слово Глава	Небогослужбні книги	Колонтитул з назвою	Нумерація на бічному полі	В'язь у заголовку, ініціал, кінцівка
Місяць	Мінея	Заголовок	Колонтитул з назвою місяця	В'язь у заголовку, кінцівка
Тиждень	Триодь	Заголовок	Колонтитул з назвою тижня	В'язь у заголовку, ініціал, кінцівка
Богослужіння	Часослов Псалтир салдуваний Службник Требник	Колонтитул з назвою богослужіння		В'язь у заголовку, ініціал кінцівка
День	Євангеліє апракос Апостол апракос	Колонтитул з днем та ініціпітом читання		Ініціал, кінцівка
Глас	Октоїх Ірмологіон	Колонтитул з позначенням гласу		
Зміст (перелік глав)	Євангеліє тетр Апостол Ліствиця Кормча			Мала заставка, кінцівка Малюнок східців

Рубрикація підпорядкованих структурних елементів

Структурні елементи	Тип (типи) книги	Основні елементи рубрикації	Додаткові елементи рубрикації	Елементи оздоблення (необов'язкові)
Зачало	Євангеліє тетр Апостола	Нумерація кіновар'ю на бічному полі	Інціпіт читання на верхньому або нижньому полі	
Глава	Євангеліє тетр Апостола	Нумерація чорнилом на бічному полі		
Тлумачення	Псалтир тлумачний Євангеліє тетр Мінея четья	<i>Толкованіє, євангеліє або псалом</i> (скорочено під титлом) на бічному полі		
Уривок з євангелія або псалтиря	Псалтир тлумачний Євангеліє тетр	<i>Євангеліє або псалом</i> (скорочено під титлом) на бічному полі		
Псалом	Псалтир Псалтир слідуваний	Нумерація на бічному полі		
День	Мінея Тріодь Октоїх	Нумерація на бічному полі	Нумерація у колонититулі	Ініціал
Піснеспів (гроїчен, богородичен, мученичен)	Мінея Тріодь Октоїх	Скорочені назви піснеспіву під титлом на бічному полі		Зображення рибки для позначення тріоїчна
Кафізма	Часослов	Нумерація на бічному полі		
Правила та постанови у правових та церковно-правових книгах	Устав Кормча Номоканон Стоглав	Нумерація на бічному полі		
Слава (кілька псалмів)	Псалтир Псалтир слідуваний	<i>Слава</i> (скорочено) на бічному полі		
Розряд свята	Псалтир слідуваний Мінея Устав		Значки свят на бічному полі	
Молитва	Требник Часослов		<i>Молитва</i> (скорочено під титлом) на бічному полі	

Рубрикаційна роль видів та елементів оздоблення обумовлює їх традиційний набір у тому чи іншому типі книг, їх наявність слідує певному канону, а співвідношення оздоблення та організації сторінки, з одного боку, та змісту, з іншого, відображає взаємозв'язок змісту та форми кодексу.

Слід додати, що на оформлення рукопису, крім його функціонального призначення, мав можливість впливати також і зовнішній фактор: рукопис міг бути створеним на замовлення чи на продаж, міг передаватися як дар, вклад, що також обумовлює просте чи вишукане художнє оздоблення того чи іншого кодексу.

Мають мінімальний набір прикрас або зовсім не прикрашені небогослужбні книги для читання та пам'ятки церковного канонічного права (Номоканон), а також більшість богослужбних книг щоденного призначення, – для кліросу – мінеї, тріоді, октоїхи, для священнослужителів – служебники, требники, які використовувалися не для урочистого читання вголос для всієї церкви, а для виконання треб або для ведення служби. Мінімальною є кількість прикрас і в деяких книгах просвітницького та дидактичного характеру, які, можливо, монастирські писці переписували для келійного читання.

Заставки, найяскравіша прикраса в РК, в цих рукописах, як правило, відсутні; ініціали зрідка прикрашені одним або двома невеликими елементами, здебільшого крапками або завитками; в'язь проста кіноварна, без прикрас; кінцівки трапляються дуже рідко, у вигляді скороченого рядка.

Так, у фрагментах з Хронографа (ф. 33, № 2) та в Хронографічному збірнику (ф. 301, № 157 п) відсутні будь-які прикраси. В іншому Хронографі (ф. 268, № 68) є лише кінцівки – у вигляді скороченого рядка посередині аркуша (арк. 62) та у вигляді чотирьох таких рядків (арк. 72 зв., 73, 118, 118 зв.).

У Номоканоні (ф. 312, № 221) заголовки виконані простою в'яззю без оздоблень.

У Мінеях місячних (ф. 308, № 551) заставки відсутні, заголовки виконані в'яззю, заголовні ініціали кіноварні, іноді прикрашені рисочками, крапками та стилізованими завитками (ф. 301, № 125 л), зрідка трапляються контурні ініціали, в яких внутрішній простір заповнений елементами рослинного орнаменту (ф. 311, № 575), кінцівки здебільшого відсутні, іноді текст розташований у вигляді скорочених рядків (ф. 301, № 125 л).

Такі прикраси властиві, за деякими винятками, також більшості тріодей, в котрих заставки відсутні взагалі, кінцівки трапляються вкрай рідко, заголовні ініціали орнаментовані дрібними рисочками і завитками.

У двох Октоїхах (ф. 312, № 87, ф. VIII, № 545) прикраси взагалі відсутні. В двох інших (ф. 309, № 566, ф. 307, № 434) – заголовки написані простою в'яззю, дещо прикрашені кіноварні ініціали.

З подібною ж простотою оформлені требники (ф. 312, № 96; ф. I, № 3983; ф. 301, №334 п; ф. 301, № 174 л; ф. 307, № 439; ф. 301, № 333 п) – заставки в них відсутні, в кінцівках текст часто розташований колофоном, заголовки виконані в'язю.

У Паренезисі Єфрема Сиріна (ф. 303, № 111), Збірнику повчань святих отців (ф. 303, № 115), у Пандектах Антіоха (ф. 307, № 483) та інших збірниках творів повчань відсутні заставки та кінцівки; лише кіноварні ініціали іноді прикрашені невеликими елементами рослинного орнаменту; заголовки виконані простою в'язю.

Більш різноманітне художнє оформлення представлене в невеликій кількості міней (6 з 22-х), у деяких апостолах (6 з 16-ти), у більшості з наявних Ліствиць XVI ст. (4 з 6-ти), в трьох тріодях, церковних уставах та в кількох творах проповідницького й просвітницького характеру (слова та повчання святих отців, житія, бесіди на євангелія та тлумачні псалтирі), – книгах, які, враховуючи багатство прикрас у них, очевидно, були створені на кошти заможних замовників – духовних або світських осіб.

В оформленні цих рукописів використовується майже весь спектр прикрас, виконаних, як правило, з великою художньою майстерністю; в оздобленні застосовуються фарби. В них наявна принаймні одна заставка, виконана кіновар'ю або кіновар'ю та фарбами; заголовні ініціали плетені або прикрашені елементами рослинного стилю; в'язь у заголовках часто прикрашена рослинними елементами. Наприкінці розділів та інших структурних елементів використовуються різноманітні форми кінцівок: скорочені рядки, орнаментальні смужки, прикрашення «ручкою» та ін.

Так, у сербській Тріоді пісній (ф. 301, № 368 п) оздоблення виконане з великою художньою майстерністю, надзвичайно каліграфічно та строго симетрично. В ній містяться дві заставки в стилі двоконтурної балканської плетінки, розфарбованої червоною, зеленою та блакитною фарбами та прикрашеної елементами рослинного орнаменту. У написанні двоконтурного ініціалу та в'язі в заголовку використовується, крім кіноварі, зелена фарба – ознака, характерна для сербських рукописів.

У Ліствиці з колекції Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 235) представлене оздоблення всіх можливих видів: дві заставки у нововізантійському стилі з квітами та султанами в надвершші та з країв, розфарбовані золотом, червоною, блакитною, зеленою фарбами; в кінцівці текст розташований у вигляді чаші з підніжжям (вірогідно, потиру), прикрашений з країв рядків кіноварними рисочками і галочками; заголовні кіноварні ініціали прикрашені великою кількістю елементів рослинного орнаменту, крапками та завитками. Навіть рубрикація читань на бічному полі обрамлена в рамки неправильної геометричної форми, іноді доповнена малюнком у вигляді кіноварної стилізованої «руки». Перелік слів (арк. 19 зв.) традиційно розташований у вигляді східців, виконаний чорнилом, кіновар'ю, фарбами.

Найбільш багаті за кількістю прикрас, їх різноманітністю та виконавчою складністю рукописні євангелія тетр. Євангеліє є центральною книгою християнського життя взагалі і літургійної служби зокрема. Навколо нього групуються основні моменти служби; у церкві Євангеліє зберігається в олтарі на Престолі. Рукописні євангелія мають повний спектр видів та елементів прикрас. Саме за євангеліями у заставках – центральному виді оздоблення – можна простежити розвиток певного стилю, зміну його на інший, їхню взаємодію.

Оздоблення євангелій тетр характеризується наявністю практично всіх розглянутих різновидів оздоблення, в тому числі таких рідкісних, як мініатюри та малюнки, та здебільшого різноманітною кольоровою гамою (три та більше кольорів) у заставках та ініціалах, що виконуються, як правило, в єдиному стилі та складають одне ціле. У кінцівках текст розміщується у вигляді скорочених рядків, хрестів, чаш тощо, які часто прикрашаються орнаментальними елементами.

З 54-х євангелій тетр, що зберігаються у фондах ІР НБУВ, в 43-х у заголовковому комплексі наявні заставки – або до всіх чотирьох євангелій, або до частини з них, а для решти – залишене місце (заставки з невідомих причин не були виконані під час створення кодексу). В пізніші часи таке залишене місце часто заповнювалося при поновленні книг. Так, в одному з Євангелій тетр (ф. 301, № 45 л) з чотирьох наявних заставок дві були додані при реставрації XVIII ст.

Пишно оздоблені євангелія тетр часто містять заставки різної форми та конфігурації, що, поряд із відповідними заголовками та ініціалами, не тільки відображає структурне вичленення головних частин, підкреслює їхню особливість, але й виокремлює підпорядковані довідкові частини тощо.

Так, в одному з українських Євангелій (ф. 301, № 14 п), крім великих заставок-плетінок до чотирьох євангелістів, частково заповнених зелено-блакитною фарбою, містяться кіноварні малі плетінки-смужки до покажчиків глав до двох євангелій – Матфея та Луки, до Місяцеслова тощо.

У багато оздобленому Пересопницькому Євангелії ілюмінатор, крім заставок до покажчиків та самих євангелій, виконав також заставки до передмови «про число євангельське», до передмов до кожного Євангелія, до покажчика до окремих євангельських читань та покажчика читань на рік.

Слід зауважити, що випадки збоїв у співвідношенні великих та малих заставок хоч зрідка, але зустрічаються. Так, в одному з російських євангелій (ф. 310, № 2) за відсутності заставок до текстів чотирьох євангелій (для них залишене місце) міститься маленька заставка – зигзагоподібна смужка з крапками – на нетрадиційному місці: між заголовком та початком тексту. Вірогідно, вона була намальована самим писцем, а залишені місця передбачалися для роботи ілюмінатора, яку він чомусь не виконав.

У п'яти євангеліях (ф. I, № 2403; ф. 310, № 1; ф. 30, № 142; ф. 301, № 39 А; ф. I, № 15512) заголовковий комплекс розширений бордюрами на бічних полях; у трьох містяться мініатюри із зображеннями євангелістів, які, будучи розміщеними на звороті попереднього по відношенню до заголовкового комплексу аркуша, утворюють з ним єдиний композиційний простір.

Серед євангелій апракос XVI ст., які зберігаються в ІР НБУВ, лише одне містить заставку на початку всього тексту, в трьох – для заставки залишене місце.

Природно, що види та елементи оформлення сторінок кодексу несуть на собі не лише формально-структурне, а й художньо-естетичне навантаження.

Прикраси рукописів – мініатюри, заставки, ініціали, орнаменти, їхній зовнішній вигляд, стиль та техніка виконання є невід'ємною частиною художнього образу РК; в них відбиваються традиції дотримання усталеного канону кириличної книжності, взаємозв'язки із західноєвропейською культурою, вплив національного декоративно-прикладного мистецтва, творча індивідуальність того чи іншого ілюмінатора в оформленні кодексів тощо.

Кириличні рукописи XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ, репрезентують широкий спектр стильового розмаїття та кольорових рішень в оздобленні, в них представлені майже всі відомі стилі художнього оформлення кодексів: балканська плетінка, тонкотравний орнамент нововізантійського стилю, рослинний, стародрукований стиль, геометричний, тератологічний тощо.

Часом ці стилі поєднувались, але найчастіше хоча б один з них був домінуючим у конкретному регіоні кириличної книжності в певний час. Тому в аналізі оздоблення XVI ст. доцільно розглянути його стилістичні особливості у відповідності до країн створення того чи іншого рукопису¹.

Через переважаючу кількість українських рукописів в ІР НБУВ їхнє оздоблення репрезентоване найширше.

Першими, хто вивчав питання книжних прикрас в Україні, були Д.І. Щербаківський та І.С. Свенціцький². Вагомі роботи з дослідження прикрас та оздоблення українських рукописів і стародруків написали П.М. Жолтовський, Д.В. Степовик, Я.Д. Ісаєвич та ін³. Особливе значення для українського орнаментального оздоблення РК мають праці Я.П. Запаска, який присвятив своє життя мистецтвознавчому студіюванню орнаментального оформлення українських РК XI–XVIII ст., зокрема ним було описано та частково опубліковано художнє оформлення кількох РК з фондів ІР НБУВ. Праці цього дослід-

¹ Детальний опис елементів оздоблення кожної РК з фондів Інституту рукопису НБУВ див. Каталог XVI ст.

² Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві // Зб. секції мистецтва. – К., 1921. – С. 315.

³ Жолтовський П.М. Українська рукописна книга та її оздоблення. – Харків, 1926. – 214 с.; Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1966; Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. – К., 1982.

ника вважаються основоположними для загального кодикологічного уявлення про орнаментику українських кодексів¹.

В оздобленні РК першої половини XVI ст., створених на території України, спостерігається більш інтенсивний, аніж раніше, розвиток **плетінки балканського стилю**. Балканський стиль зародився в XIV ст. в східній Болгарії, поширився переважно в болгарських провінційних скрипторіях, розповсюдився в молдавських, українських, білоруських і російських рукописах від XV ст. разом зі значним впливом у цей час південнослов'янської писемності на давньоруську². Орнамент цього стилю – джугути, плетіння, плетені смуги, плетіння з кіл, вісімок тощо – здебільшого представлений у заставці – головному засобі оформлення РК, частково – в орнаментованих заголовних ініціалах.

У XVI ст. в українських РК з'являються ще різноманітніші, більш вигадливі форми плетіння. Плетінка стає більш заповненою та різнокольоровою, нагадуючи вишиванку або візерунки народних килимів. У простих рукописах плетіння складається з двоконтурних кіноварних візерунків, у більш оздоблених – ці візерунки розмальовуються фарбами різних кольорів. У розкішних рукописах, написаних на замовлення, плетіння є більш вишуканим, часто розміщується на золотому тлі.

Найчастіше декоративні візерунки плетінки складаються з концентричних кіл та інших різноманітних фігур, зокрема: з трьох кіл, півкіл і хрестів, з фігур у вигляді вісімок (ф. 301, № 30 л), з хвилеподібного трикутного орнаменту, орнаменту з косих хрестів (ф. 301, № 32 л), вузлів різноманітної форми (ф. 301, № 34 л), з кіл і ромбів (ф. 306, № 19), з хрестів, ромбів, трикутників, з подвійних кіл, півкіл, хрестів та прямокутників (ф. 308, № 550), з переплетених зигзагоподібних двоконтурних ліній (ф. 303, № 112), з плетеної доріжки (ф. 301, № 14 п) та ін.

¹ Запаско Я.П. Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI – першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1956. Вип. II. – С. 46–79; Він же. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960; Він же. Українська рукописна книга ... Дослідник розглянув прикраси таких РК XVI ст. з фондів ІР НБУВ: ф. 301, № 44л; ф. 311, № 574; ф. 301, 30 л; ф. 301, № 14 п; ф. 301, № 35 л; ф. I, № 15512; ф. 307, № 421; ф. I, № 2789, ф. 311.

² Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. Речь, читанная на годичном акте Археологического института 8 мая 1894 года. – СПб., 1984; також: Передняя литература Московской Руси XIV–XVII вв. – СПб., 1903. – С. 4–14.

Рисунок кількох плетінок в одному рукопису, як правило, не повторюється. Так, у Збірнику тлумачень на літургію (ф. 312, № 104) одна заставка складається з двох рядів двоконтурних кіл у вигляді вісімок, друга – з триконтурних, розташованих у два ряди, кіл та ромбів, третя – з потрійних двоконтурних кіл. В одному з Євангелій (ф. I, № 4048) з трьох заставок-плетінок – одна з потрійних двоконтурних кіл, друга – з двоконтурних витягнутих овалів, третя – широка плетена смуга.

Плетінки в переважній більшості рукописів уписані в двоконтурні прямокутні рамки; в одному з рукописів рамка подвоюється і стає четверною (ф. 301, № 30 л). В рукописах, які мають багато прикрас, поряд із головними частинами тексту прикрашаються також допоміжні, додаткові, частини, зокрема Місяцеслови та покажчики читань, – здебільшого, невеликими плетеними смужками.

Заставки-плетінки, що передують текстові тієї чи іншої частини або всього рукопису, найчастіше супроводжуються ініціалом, виконаним у такому самому стилі та в тих же кольорах, що й заставка: разом із незафарбованою заставкою розміщується незафарбований ініціал (ф. 302, № 119) або ініціал, розфарбований тими самими кольорами, що й заставка (ф. 302, № 110 та ін.).

Широко розповсюдженим в оформленні української РК XVI ст. є також **рослинний стиль**. Як основний у великих заставках до головних частин, у порівнянні з плетінками, він зустрічається епізодично, причому, як правило, в тих РК, де наявні також заставки, виконані в іншому стилі (ф. 301, № 44 л; ф. 312, № 32; ф. V, № 748): так, в Євангелії № 44 л з колекції ЦАМ КДА одна із заставок – плетінка, інша – рослинного орнаменту, подібні ж сполучення стилів у заставках до головних частин містяться в Євангелії № 32 з Софійської збірки тощо (ф. 312, № 32).

Найчастіше рослинний стиль має допоміжний характер, який виявляється в елементах, що прикрашають плетінки ззовні – з боків та зверху (ф. 301, № 44 л, ф. V, № 748, ф. 312, № 32) в дрібних орнаментальних елементах в ініціалах тощо; мотивами такого орнаменту є листя, квіти, бруньки. Іноді з боків заставок і в надвершші розміщуються крупніші гілки або цілісна стилізована рослина. Так, балканська двоконтурна плетінка з кіл та вузлів у Збірнику повчань з колекції Мілецького монастиря (№ 117), крім класичних рослинних елементів на кутах та в надвершші (листя та трилисники), з правого боку продовжена стилізованим деревом із гілками і квітами, на одній з гілок – фрагмент малюнка, що зображає птаха.

Такі орнаментальні елементи (зокрема паростки) в оздобленні заставок настільки розвиваються і збільшуються (подовжуються), що перетворюються в середині XVI ст. на своєрідне обрамлення тексту, так звані *бордюри*, розміщені на бічних полях книги. В рослинну орнаментику зрідка вписуються зображення тварин та птахів. Цей оригінальний елемент прикрас зовсім не зустрічається в російських рукописах, але, за словами Є.А. Немировського, «широко побутує в білоруській рукописній книжності»¹. На жаль, невелика кількість білоруських рукописів у фондах ІР не дозволяє підтвердити цю тезу за матеріалами РК XVI ст. повною мірою. Першоджерелом є, без сумніву, західноєвропейська традиція, однак вона зазнає значних стилістичних змін у процесі творчої переробки місцевими майстрами.

Так, в Євангелії другої половини XVI ст. (ф. I, № 2403) на бічних полях бордюри рослинного стилю виконані коричневою, синьою, рожевою фарбами, а також золотом; в Євангелії тетр 1570 р. (ф. 301, № 39 л) поряд з кожною заставкою на бічному полі розміщені подібні бордюри в рослинному стилі, виконані червоною, зеленою та жовтою фарбами.

У Пересопницькому Євангелії (ф. I, № 15512) – вершині художнього оформлення української книги XVI ст., написаної на Волині, – рослинний стиль обрамлення в оздобленні поєднується з кращими зразками плетінки в заставках та ініціалах та тератології в ініціалах. Художник творчо переробив вплив рослинної орнаментики ренесансного стилю західноєвропейського мистецтва і, спираючись на досягнення українського народного мистецтва, залишив нам високохудожній зразок книжного оформлення². Створення такого розкішного кодексу, як Пересопницьке Євангеліє, безсумнівно стало можливим завдяки тонкому сприйняттю сучасних тенденцій замовниками – волинськими православними магнатами, які захотіли реалізувати нові віяння, обумовлені західноєвропейським культурним впливом.

¹ Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. – М., 1974. – С. 19.

² Про художнє оздоблення Пересопницького Євангелія див.: Бодянский І.М. Донесение г. Министру народного просвещения магистра Московского университета Йосифа Бодянского из Праги от 23 марта 1838 г., Журнал Министерства народного просвещения, 1838, кн. 5, с. 392–400; Грузинский О.С. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства Возрождения в Южной России в XVI веке. – К. : Искусство, 1911. – № 1; Павлуцкий Г. Орнамент «Пересопницкого Евангелия». – К. : Искусство, 1911. – № 2; Запаско Я.П.; Запаско 1995; Він же. Орнаментальне оформлення ... С. 78–83.

Плетінчасті заставка та заголовний ініціал «З» з рослинним бордюром з українського Євангелія тетр (ф. 301, № 39).

Заставка в нововізантійському стилі з рамкою з російського Євангелія тетр (ф. 310, № 1).

Плетінчастий
заголовний ініціал «З»
з українського Євангелія тетр
(ф. 301, № 30 л).

Плетінчасті заголовні ініціали «П» та «В»
з молдавського Євангелія тетр
(ф. 301, № 43 л).

Тератологічні заголовні ініціали «З» (Євангеліє тетр, ф. 5, № 747)
та «Б» (Євангеліє тетр, ф. I, № 3952).

Заголовний ініціал в стародрукованому стилі
з російського Євангелія тетр (ф. I, № 3982).

Основним стилем у заставках та ініціалах Пересопниці залишається плетінка. Класична плетінчаста орнаментика присутня здебільшого в малих зафарбованих та незафарбованих заставках та ініціалах, що відкривають зачала, глави, передмови та довідкові частини. Орнаментом великих заставок до чотирьох євангелій є також плетінки, проте, оскільки композиційно вони розміщуються всередині розвороту разом з мініатюрами в рамці з рослинним орнаментом зліва та широкою смугою рослинного орнаменту бордюру справа, складається враження домінування на розвороті саме рослинного стилю, основним мотивом якого є ренесансний декоративний акантовий завиток у різноманітних комбінаціях. Це враження підсилюється обрисами заголовних ініціалів, що відкривають початок євангельських текстів, які не утворюються традиційною рівною двоконтурною лінією, але складаються з рослинних елементів. Отож плетінка дещо губиться в пануючому ренесансному декорі. Цьому враженню сприяє характерний мотив так званих «посічених стрічок»¹, схожих на дрібні рослинні елементи, в кількох прикрасах – заставках до євангелій від Матфея, Луки та Іоанна, ініціалах до всіх чотирьох євангелій тощо.

До значного впливу мистецтва Відродження варто віднести такий незвичний елемент прикраси мініатюри до Євангелія від Матфея, як фігури двох ангелів, виконаних в ренесансному стилі, у верхніх кутах рамки.

Мотив ренесансного акантового завитка, який панує в орнаментіці бордюрів Пересопницького Євангелія, прикрашає плетінку в рамці, що відкриває текст Києво-Печерського патерика 1553–1554 рр., на що звернув увагу Я.П. Запаско; дослідник пов'язує використання стилю, характерного для волинських рукописів, з походженням писця та замовника Патерика: судячи із записів, обидва – «дьячок Нестерец с Сокаля» та «Алексій Вольнець» – були родом з Волині².

¹ Назву цього елемента див.: Запаско Я.П. Українська рукописна книга ... – С. 84.

² Там само. – С. 80.

Схожість культурно-історичних процесів взагалі та головних тенденцій і впливів у розвитку кириличної книжності зокрема обумовлює й схожість у стилістиці художнього оформлення РК, створених на теренах Білорусі: в оздоблених кодексах здебільшого також панує балканська плетінка, тобто можна говорити про спільну українсько-білоруську книжну ілюмінацію. Серед вивчених білоруських РК XVI ст. з фондів ІР НБУВ переважають кодекси, оздоблені незафарбованою кіноварною плетінкою та двоконтурні плетінчасті ініціали, частково зафарбовані кіновар'ю. Слід зазначити, що, порівняно з наявними в ІР оздобленими українськими рукописами, білоруські складають невелику кількість, тому зазначені характеристики навряд чи можна вважати загальними для білоруської писемності цього періоду.

Так, у Євангелії тлумачному, написаному при дворі князя Юрія Слуцького дяком Устином Яцковичем Чечеряниним (ф. 303, № 113), текст прикрашають дві кіноварні незафарбовані балканські заставки-плетінки: частину Повчань недільних за богослужіннями Тріоді пісної та цвітної відкриває плетінка з трьох кіл, а орнамент заставки повчань на Господські свята і пам'яті святих складають переплетені петлі, що утворюють рамку, всередині прикрашену чотирилисниками. Три ініціали в такому самому стилі, з рослинними елементами, частково зафарбовані кіновар'ю, частково заштриховані крапками.

Так само, як і в українських, у білоруських рукописах рослинний орнамент має підпорядковане у відношенні до плетінки значення; елементами такого стилю заставки прикрашені з боків та зверху. В Ліствиці, написаній Андреем Єрмейовичем з Вітебська (ф. 313, № 12), заставки-плетінки різної конфігурації прикрашені стилізованими квітами, трилисниками та вузлами. Великі заголовні двоконтурні плетінчасті кіноварні ініціали, подібно до ініціалів Євангелія тлумачного, частково заштриховані кіновар'ю або зафарбовані.

Другорядна рослинна орнаментика в білоруських РК, яка прикрашає плетінки ззовні рамок, так само, як і в українських, також іноді виходить на бічне поле, утворюючи більш самостійний орнаментальний мотив. У Євангелії тетр (ф. V, № 748) незафарбована заставка-плетінка до першого з чотирьох євангелій несиметрично продовжується рослинно-плетеним орнаментом, виконаним чорнилом, на зовнішньому бічному полі. Плетінчасті ініціали до чотирьох євангелій, так само, як і в інших розглянутих білоруських рукописах, частково зафарбовані кіновар'ю.

Традиція використання балканської плетінки зберігається навіть у рукопису, написаному на рубежі XVI–XVII ст., – у Супрасльському Ірмологіоні: з п'ятнадцяти заставок, що прикрашають текст рукопису, чотирнадцять виконані в стилі балканської плетінки і лише одна, в кінці збірника, іншим майстром, – у рослинному стилі в традиції народного живопису з квітковим орнаментом, заповнена зеленою, рожевою та жовтою фарбами.

У південнослов'янській писемності від самого її зародження панує орнаментальна плетінка з рослинними мотивами (гілками, в'юнками та багатолісниками)¹.

В оздобленні сербських рукописів XVI ст. з фондів ІР представлено винятково балканська плетінка різної конфігурації. В Євангелії з колекції ЦАМ КДА (ф. 301, № 12 п) містяться кілька плетінок, заповнених жовтогарячою та зеленою фарбами й кіновар'ю: прості смужки, плетінки з трьох потрійних кіл, із дрібних вісімок та дрібних ромбів. У сербській Тріоді цвітній 1593 р. (ф. 301, № 144 л) тексту передує заставка – проста двоконтурна плетінка, виконана чорнилом, кіновар'ю, темно-синьою фарбою та золотом. Подібна орнаментика є і в інших сербських рукописах: Златоусті (ф. 301, № 139 п) – плетінки з п'яти кіл, замальовані темно-жовтою, сірою, зеленою фарбами і кіновар'ю; Тріоді пісній (ф. 301, № 368 п) – плетінки з трьох подвійних кіл, п'яти кіл, замальовані кіновар'ю, червоною, зеленою і блакитною фарбами; Псалтирі слідуваному (ф. 301, № 2 п) – плетінка-смужка з рослинними елементами з боків тощо. Ініціали, також плетінчасті, композиційно співвідносяться із заставками та мають таку саму кольорову гамму. Варто зазначити, що однією з характерних особливостей оформлення сербських рукописів є використання яскравої темно-синьої фарби поряд з кіновар'ю в написанні монохромних ініціалів (ф. 301, № 144 л), а також синьо-зеленої фарби в написанні літер у в'язі: кіноварні та зелено-сині літери чергуються в одному заголовку.

У молдавських РК так само, як і в південнослов'янських, у XVI ст. в орнаментиці панує балканський стиль. У розфарбуванні заставок-плетінок від другої половини XVI ст. часто використовується золото – і в якості тла, і замість кіноварі для накреслення літер у заголовках та ліній, що вибудовують орнамент.

Серед шести оздоблених РК з фондів ІР НБУВ особливу увагу звертають на себе два розкішних Євангелія, написаних на пергамені, що зберігалися на дзвіниці церкви архангела Михаїла в Ніжині, яка належала грецькій громаді міста. Рукописи були вивезені з Ніжина в 1884 р. О.А. Дмитрієвським, представлені на засіданні Церковно-археологічного товариства та описані² (див. розділ *Записи: типологічний склад*). Обидва рукописи створені з неабиякою витонченістю і, в той же час, у строго витриманій єдності стилю.

В Євангелії, написаному в 1547 р. Михаїлом дяконом, замість кіноварі у всіх прикрасах використовується золото. Кожне з чотирьох євангелій відкривають заставки, виконані золотом, три перших – з різної кількості кіл: суцільна – з дрібних кіл, з шести потрійних кіл та з дванадцяти кіл, перед Євангелієм від Іоанна розміщена золота пле-

¹ Ухова Т.Б. Каталог миниатюр, орнамента и гравюр собрания Троице-Сергиевой лавры и Московской духовной академии. – Записки отдела рукописей ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 14–21.

² Дмитриевский А.А. Описание рукописей и книг, поступивших в церковно-археологический музей при КДА из греческой нежинской Михаило-Архангельской церкви // Труды КДА. Приложение. – К., 1885. – Т. 2, № 5. – С. 41–48.

тінка з багатокутників, замальованих зеленою, жовтою та червоною фарбами. Всі плетінки розташовані піврамкою та прикрашені з боків та знизу рослинними елементами, в надвершші кожної – золотий хрестик та літери *IC XC NK*. Малі заставки до покажчика читань на рік, покажчиків глав та передмов до кожного Євангелія є маленькими прямокутними смужками рослинно-геометричного орнаменту, замальованими синьою, червоною, малиною, зеленою фарбами та золотом. Двоконтурні плетінчасті заголовні ініціали виписані в єдиному стилі із заставками золотом та відповідними фарбами; елементи рослинного орнаменту кіноварні. Інші ініціали – після малих заставок – тонкі золоті, прикрашені тонкими рослинними елементами, частково розфарбованими. В'язь у заголовках складають також тонкі золоті літери.

Друге молдавське Євангеліє, датоване в записі писця 1575 р. (ф. 301, № 43 л), також написане на пергамені, оздоблене подібно до першого, зокрема: заставки до чотирьох євангелістів є великими плетінками з п'яти, трьох або чотирьох подвійних кіл; вони виконані золотом, замальовані синьою, зеленою, коричневою, бордовою, жовтою фарбами. Малі заставки до довідкових частин та передмов дещо відрізняються від таких самих за функціональним призначенням заставок першого євангелія: вони також є смужками, але більш різноманітної конфігурації – з вузлів, овалів. Вони більш барвисто розмальовані яскравими синьою, зеленою, жовтою, коричневою фарбами, в них частіше використовуються рослинні мотиви. Ініціали схожі до ініціалів першого Євангелія 1547 р.: до євангелій – двоконтурні плетінчасті, виконані золотом, замальовані синьою та жовтою фарбами з дрібними рослинними елементами, до допоміжних частин – тонкі золоті або кіноварні, прикрашені елементами рослинного орнаменту, виписаними чорнилом. На звороті попереднього листа перед кожним євангелієм розміщені мініатюри із зображенням євангелістів.

У наведеному вище оздобленні молдавських та південнослов'янських кодексів, як і в рукописах XVI ст. цієї локалізації взагалі, зразки **тератологічного стилю** зі своєю головною ознакою – сполученням плетіння та фантастичних образів живих істот, навіть в якості другорядних елементів, як правило, відсутні. Лише в одній із заставок Євангелія 1575 р. на верхівках двох стилізованих рослинно-плетених гілок з боків заставки до Євангелія від Марка ілюмінатором додані невеличкі пташки.

У більшості східнослов'янських рукописів тератологічний стиль, витіснений балканським стилем в українсько-білоруській книжності та нововізантійським – у російській, майже зникає до XVI ст., проте зовсім зрідка його можна зустріти навіть у рукописах, створених наприкінці цього століття. На думку Я.П. Запаса, українські майстри звертаються до тератологічної орнаментики з другої половини XVI ст., але здається, що ця орнаментика все ж залишається у порівнянні з «чистою» плетінкою рідкісним явищем.

У вже згаданому Пересопницькому Євангелії тричі зустрічається один тератологічний мотив – голова фантастичної істоти; він вбудований всередині основної двоконтурної щогли плетінчастого ініціала «Т» в слові *тогда* (варіант – *тогда*), яким починаються зачала 7, 93 та глава 15 Євангелія від Матфея.

Початок тексту українського Апостола середини XVI ст. (ф. 301, № 56 л) прикрашає проста незафарбована заставка з тератологічними мотивами у вигляді двох змій.

В Уставі кінця XVI ст. з колекції Києво-Печерської лаври (№ 19) на верхніх елементах заставки з п'яти кіл, що симетрично трохи виступають за плетінку, розміщені два птахи, вони зафарбовані в кольори плетінки.

У двох українських кодексах – Євангелії початку XVI ст. (ф. 301, № 30 л) та Збірнику піснеспівів 60-х років (ф. 160, № 614) – містяться дві заставки зі схожим стильовим та композиційним рішенням, деякими елементами вони відрізняються одна від іншої. Простір рамок цих заставок заповнений плетінкою, що має вигляд вузла з кількох петель, за конфігурацією схожого до перевернутого трикутника. Справа та зліва від вузла розміщені фігури птахів, що тримають у роті кінці ремнів плетінки. Обидві рамки зверху мають неправильну форму: верхня лінія є дещо довшою за нижню і трохи прогинається всередині – але по-різному в кожній. Не збігаються кольори заставки та деякі елементи, перша рамка має на нижній лінії невелику напівкруглу нішу. До того ж угорі заставки по-різному ускладнені – двома головами змій у першій та трилисником у другій, проте основа композиції безперечно єдина.

Подібну схему заставок в українських рукописах XVI ст., судячи з описання, згадує А.А. Турилов у статті «К истории украинско-болгарских художественных связей XVI в.»¹, в якій він розглядає цей сюжет у кількох болгарських рукописах і зіставляє їх з подібним у Черепишському євангелії першої третини – другої чверті XVI ст., що зберігається в митрополичій церкві в м. Враца (Болгарія). Вчений переконливо доводить приналежність розкішно ілюмінованого Євангелія до українсько-білоруської книжної культури та робить висновок про її вплив на балканську рукописну книжність: у художніх традиціях відбувалися взаємні впливи, а не тільки загальновідомий вплив балканської книжності на східнослов'янську.

Прикраси в тератологічному стилі або з його елементами містяться ще в кількох українських рукописах: в Євангелії, датованому 30–50-ми роками (ф. V, № 747), під заставкою-плетінкою до Євангелія від Марка розміщується великий плетінчастий ініціал з маленькими голівками змій, він займає десять рядків, заходить по діагоналі всередину тексту і виходить на нижнє поле; в Пролозі 20–40-х років (ф. I, № 3952) є два ініціали із зображенням схожих один до іншого птахів; зображення птаха на стилізованому дереві, розташованому збоку від заставки, має місце в Збірнику 20–30-х років (ф. 303, № 117).

Серед образів живих істот, які використовуються в елементах, що прикрашають заставки та ініціали, здебільшого зустрічаються зображення змій та птахів, і лише в Супрасльському Ірмологіоні (ф. I, № 5391), з його різноманітними рішеннями в оздобленні, серед малих контурних ініціалів трапляється зображення людського обличчя.

Тератологічні елементи в бордюрах бічних полів на початку євангелій зустрічаються лише в одному кодексі – українському Євангелії, датованому 20–30-ми роками XVI ст. Мотивами рідкісного декору є своєрідне сполучення рослинного орнаменту із зображеннями живих істот – пташок, птаха Сиріна, стилізованої церкви тощо. Я.П. Запаско, який згадує цю РК і публікує дві сторінки з неї у виданні «Українська рукописна книга», припускає, що така, не властива українській книзі орнаментика могла бути запозичена з вірменських рукописів, в яких вона була типовою. На українських землях здавна існували вірменські колонії, в тому числі на Волині, – саме в цій землі, вважає вчений, створене це Євангеліє².

На сторінках російських рукописів тератологічний стиль був рідкісним вже в першій половині XV ст. і повністю зникає в XVI ст., винятком є відоме Боголюбське євангеліє 1544 р., в якому ініціали складаються з фігур людей та різноманітних чудовиськ. Тому його присутність у кодексі, написаному аж у 1579 р. (ф. 312, № 32), є незвичайним для того часу архаїзмом. Заставки до трьох євангелій (від

¹ Турилов А.А. К истории украинско-болгарских художественных связей XVI в. – Электронный ресурс: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. Исторический факультет. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/turilo.htm>.

² Запаско Я.П. Українська рукописна книга... – С. 70, 309–310.

Матфея, Марка та Іоанна) заповнені смугастим, рослинним або плетінчастим орнаментом, щедро прикрашені по кутах зооморфними елементами – голівками змій або драконів, у такому ж стилі написаний один ініціал – до першого Євангелія. Всі прикраси виконані в червоному та синьому кольорах. Використання лише двох кольорів у розмальовуванні заставок – синя фарба та кіновар, зелена та кіновар, жовта та кіновар, тільки кіновар та чорнило – є характерною рисою саме для тератологічного орнаменту. Сполучення синьої фарби та кіноварі вважається особливою рисою рукописів новгородського походження¹.

Робота над переписуванням цієї РК була завершена в Копенгагені, а почалася в період вимушеної зупинки російського посольства в Данію 1578–1579 рр. на острові Готланд, де ще в XII ст. був заснований новгородський торговий двір і в ньому на початку XIII ст. з'явилася кам'яна руська церква, а в документах пізнішого часу є згадка про дві руські церкви на острові² (див. також розділ *Записи: типологічний склад*). Враховуючи наявність цих церков на острові та розповсюдження тератологічного стилю в книжній орнаментіці в XIII–XIV ст., рідкість його використання в XVI ст., кольорову гаму в заставках тощо, можна з великою часткою ймовірності припустити, що заставка була скопійована з давнього рукопису, який знаходився в православної церкви на Готланді.

У досліджуваній нами період у російських рукописах є вже застарілим не лише тератологічний стиль, але й балканська плетінка: від XV – початку XVI ст. вона починає витіснятися **нововізантійським** (тонкотравним) орнаментом, який складається зі стилізованих тонких рослин різнокольорових барвистих фарб, часто на золотому тлі, в прямокутних геометричних рамках.

¹ Соболевский А.И. Славяно-русская палеография. Глава 5. Орнамент [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.textology.ru/razdel.aspx?id=56>.

² Иоаннисян О.М. Архитектура Древней Руси и средневековой Скандинавии. Их взаимосвязи // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 34 : Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства. – СПб., 2007. – С. 99–135.

Зразки такого орнаменту містяться в кількох РК XVI ст. Орнамент заставки завжди вписаний у прямокутні рамки правильної геометричної форми, яка часто складається з двох-трьох шарів. У таких випадках кожний шар розписується окремим орнаментом. Так, в Євангелії 60–80-х років (ф. I, № 7458) в одній із заставок у потрійній рамці над першою рамкою міститься тонкотравний орнамент, на другій рамці – подвійні пелюстки і хрестики, третя рамка – зелена з білою смугою; у самій рамці орнамент зі стилізованих листя, стебел і квітів. У розмальовуванні тла поряд з кіновар'ю та бордовою фарбою використовується золото.

Композиційно заставки нововізантійського стилю більш складні, аніж заставки інших стилів; вони включають безліч мотивів: трави, квіти, плоди та ін. Внутрішній простір ілюмінатор іноді поділяє на кілька полів, у кожному з них може бути свій орнамент та кольорове тло.

Так, в Євангелії з колекції Ніжинського інституту (ф. 310, № 1) заставка до Євангелія від Марка поділена на п'ять полів: у середині ромбовидне поле яскраво-синього кольору, на ньому стилізована квітка, виконана золотом, червоною та зеленою фарбами; саме поле заповнене дрібним рослинним візерунком білою фарбою; чотири інших поля розміщені симетрично по діагоналі: два темно-синього, майже чорного кольору, два інших – червоного; усі вони заповнені дрібним рослинним візерунком білою фарбою; рамка обрамлена зверху та з боків рослинним орнаментом; використані золото, бордова, червона, яскраво-синя фарби тощо.

Плетінчасті заголовні ініціали до євангелій у цьому рукопису виконані в кольоровій гамі заставок. До цих яскравих багатокольорових із золотом, філігранно виконаних заставок ще додані бордюри-гірлянди різного візерунку: до першого євангелія – у вигляді широкого складного рослинно-геометричного орнаменту, до третього – у вигляді в'юнка зі стебел, дрібних червоних шишечок та повторюваного мотиву з чотирьох різних квіток, – він обрамляє нижнє та два бічних поля,

утворюючи квіткову рамку, до четвертого євангелія – у вигляді колон, переповитих смугами різних кольорів, навпроти заставки цей орнамент переходить у рослинний, що складається зі стебел, червоних шишечок та повторюваного мотиву з двох квіток.

В українській книжності нововізантійський стиль не набув такого широкого розповсюдження, як у російській, але, хоча й дуже рідко, все ж він зустрічається. Так, в українській Ліствиці з колекції Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 235) над початком тексту XVI ст. міститься заставка цього стилю: на золотому тлі тонкотравний орнамент виконаний червоною, блакитною та зеленою фарбами.

Великою подією в культурному житті слов'янських країн у XVI ст. була поява друкованої книги. Друкарство відкрило широкі можливості для подальшого розвитку культури та писемності, проте рукописна книжність не тільки не втрачає свого значення, але й, навпаки, досягає небувалого розквіту, який проходить у цей період у найтіснішому взаємозв'язку з друкованою книгою. Будучи тісно зв'язаною з рукописною книгою, друкована книга мала також значний вплив на розвиток рукописного мистецтва.

Наприкінці XVI ст. в РК починає використовуватися **стародрукований орнамент**. Головний мотив цього орнаменту – крупні трави, іноді зі стилізованим листям та плодами, квітами – виконаний чорною фарбою або чорнилом по білому полю.

Особливого розвитку стародрукований стиль набув у Московській Русі в XVII ст., в досліджуваний нами період він ще не отримав широкого розповсюдження. В цей період рукописне мистецтво досягло високого художнього рівня, і оформлювачі рукописів лише зрідка наслідували техніку гравюри з її обмеженими живописними можливостями. Вони здебільшого дотримувались оригіналу і не вносили в нього помітних змін.

З п'яти РК, що містять заставки в стародрукованому стилі, лише в одній, кінця XVI ст. (ф. I, № 3982), заставки до чотирьох євангелій та відповідні чотири ініціали в стародрукованому стилі (орнаментальне листя та гілки в прямокутних рамках) виконані одночасно зі створенням рукопису.

У решті РК такі заставки вклеєні з вирізаних стародруків – або під час створення рукопису, або під час його реставрації та повторного опрацювання. Так, у Супрасльському Ірмології на початку тексту міститься гравюрна заставка, вирізана з одного з видань Біблії Франциска Скорини 1517–1519 рр. (Книга Ісуса Сірахова, книга Екклезіаста, книга Вихід, Книги Царств, Пісня над піснями, Книга Премудрості Божої тощо)¹. Заставка зі стародруку в Лівстиці кінця XVI ст. (ф. 310, № 13) також, вірогідно, була вклеєна за створення кодексу.

Інші дві заставки вклеєні пізніше: в Уставі церковному другої чверті (ф. 302, № 17) та Бесідах Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея третьої чверті XVI ст. (ф. 306, № 13) вони були вирізані зі стародруків та вклеєні в ці рукописи під час реставрації.

У кодексах, що зберігаються в ІР НБУВ, містяться чотири книги XVI ст. – три євангелія та один ірмологіон – з таким рідкісним видом оздоблення, як **мініатюра**. Розміщені здебільшого в книгах релігійного змісту, мініатюри відповідають цій тематиці. Художники – виконавці мініатюр – орієнтувалися на мистецтво фрески та ікони з відповідними сюжетами та стилістикою, але в XVI ст. вже відчували вплив західноєвропейського рисунка, що відбивалося, зокрема, в деяких зображеннях архітектурних споруд у перспективі.

Мініатюри з трьох євангелій, створених приблизно одночасно (60–70-ті роки XVI ст.) в різних країнах, мають загальний сюжет та композицію, але мають кожне свої особливості.

У сербському Євангелії 60-х років (ф. 301, № 12 п) є лише одна мініатюра із зображенням апостола і євангеліста Матфея та церкви-базиліки з олтарною завісою та двосхилим дахом. Мініатюра виконана коричневим чорнилом, деякі контури підкреслені кіновар'ю, кіновар'ю ж, чорнилом і темно-зеленою фарбою нанесений дрібний орнамент із чотирьох крапок на зображеннях фігури євангеліста, церкви та завіси. Мініатюра виконана в простій, грубуватій манері, зображення на ній не зафарбовані.

У Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр. і в молдавському Євангелії 1576 р. розміщені зображення чотирьох євангелістів, традиційно перед кожним Євангелієм. Матеріал письма в двох рукописах (пергамен) обумовлює особливу техніку виконання та зовнішнє враження від зображень: у пергаменних РК мініатюри ґрунтували білилом, на яке накладалися густі фарби, що надавало кольорові інтенсивність, тому кольори в мініатюрах обох євангелій такі насичені. В обох кодексах для розфарбовування тла використане золото, що символізує красу Божого світу, в обох зображення виконані в руслі звичної іконографічної традиції – умовно-символічні образи євангелістів за написанням євангелій розміщені на умовно-символічному тлі: три євангелісти на тлі архітектурних споруд – базилік з двосхилими дахами – та Іоанн на тлі гір уступами. Проте заслуговують на увагу кілька справді істотних відмінностей у цих РК.

¹ Каталог XVI ст. – С. 228.

Якщо в молдавському Євангелії зображення займають увесь внутрішній простір рамок, то в Пересопниці внутрішній простір дуже вузький по ширині (дорівнює подвійній ширині рамки) і скорочений на третину «підтекстовкою» з відомостями про євангеліста та текст Євангелія. В сполученні з орнаментованими різнокольоровими яскравими рамками ренесансного орнаменту, про що йшлося вище, вони займають зовсім невеликий простір на сторінці¹.

Незважаючи на, здавалося б, стилістичну традиційність в образах євангелістів на тлі домінуючого ренесансного декору в Пересопниці, можна побачити, що їхні зображення також тяжіють до подібного стилю: умовність дещо відступає; за словами Я.П. Запаска, «їх образному рішенню надано більше теплоти і людяності»². Образи євангелістів у молдавському Євангелії виконані в більш строгому іконографічному стилі.

Варто звернути увагу на особливість обрамлення молдавського Євангелія. Розфарбування рамок кольорами – синім або червоним – яскравого відтінку та нанесення зверху орнаменту сріблом, дуже рідкісним у декорі рукописів, – це незвичне сполучення густого та яскравого, з одного боку, та ніжного й прозорого, з іншого, справляє дійсно неабияке враження стильності та вишуканості.

Від другої половини XVI ст. під впливом західноєвропейської книжкової гравюри в рукописах з'являються графічні текстові ілюстрації, розміщені за сюжетами, відповідними до змісту того чи іншого фрагмента тексту, – на відміну від первісних фронтисписних зображень на початку всього тексту або, частіше, великих частин – як в євангеліях тетр.

Так, у Супрасльському Ірмологіоні 1596–1601 рр. наявні три монохромні кіноварні ілюстрації, виконані за зразком традиційних сюжетів, та композиції зі святкового ряду іконостасу давньоруського храму. Всі три розміщені в книзі не в довільному порядку, – вони співвідносяться з конкретними богослужіннями, в які входять піснеспіви, розміщені на сусідніх сторінках.

Так, дві мініатюри «Суд Пілата» із записом: «Умы Пилат руцѣ, рече чисть есм ѿ крове праведнаго сего» (арк. 316) та «Розп'яття» (316 зв.) йдуть одразу після закінчення служби Великого Четверга (запричасного стиха «Тело Христово» на літургії) і перед початком богослужінь Страсної П'ятниці: «начало стѣх страстей въ Великій Патоць». Сюжети мініатюр прямо відносяться до цієї служби і відповідають за змістом двом фрагментам із дванадцяти євангельських читань, присвячених Страстям Христовим – п'ятому про суд Пілата (Мф. 27, 3–32) та шостому про Розп'яття (Мк. 15, 16–32). Запис на першій мініатюрі – дещо змінений стих з Євангелія від Матфея (Мф. 27, 24).

¹ Таку характеристику мініатюр Пересопниці надавали практично всі дослідники її оздоблення, див.: Грузинский А.С. Пересопницкое Евангелие как памятник ... – С. 12; Запаско Я.П. Українська рукописна книга ... – С. 88.

² Запаско Я.П. Там само. – С. 88.

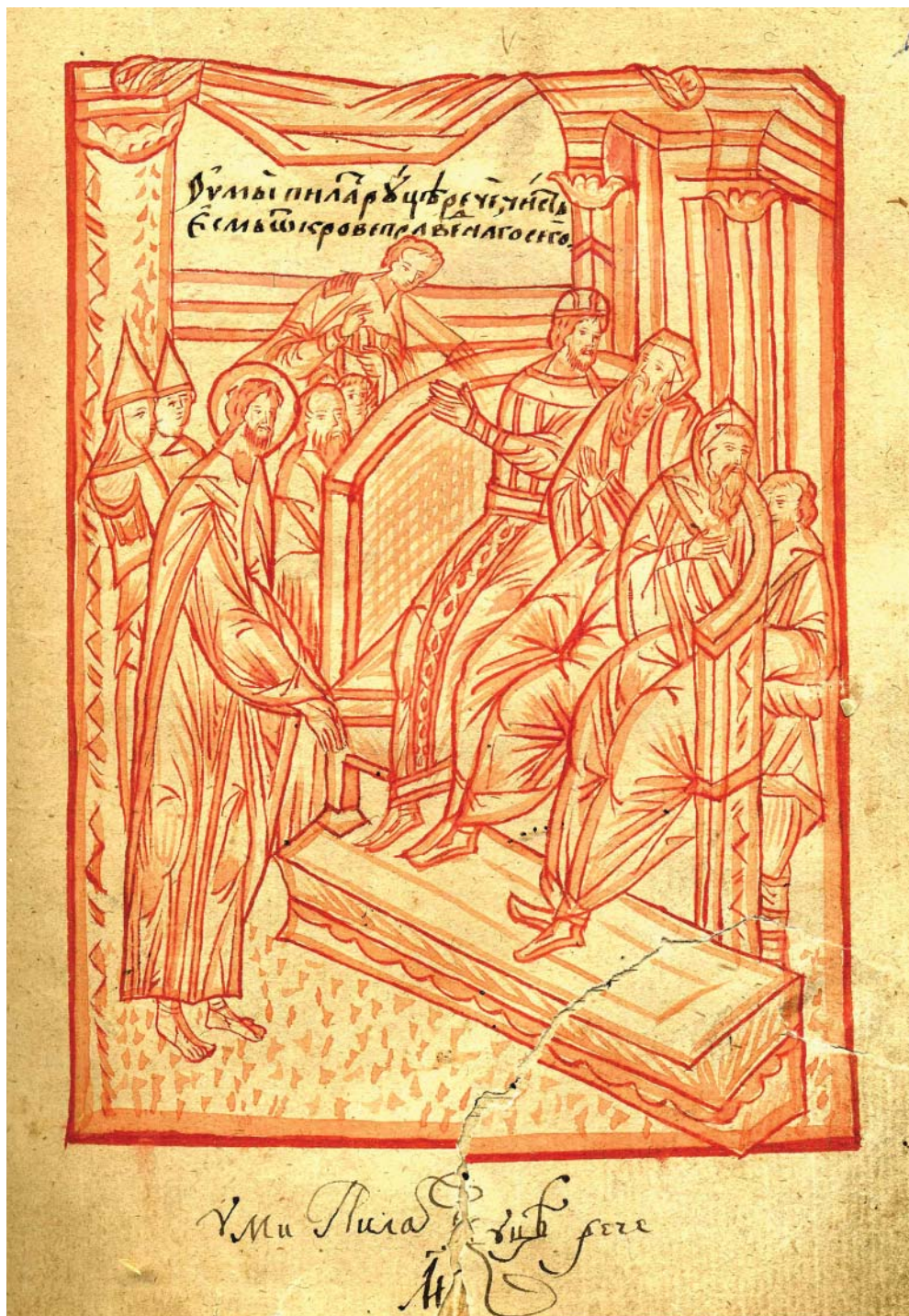

Мініатюра із зображенням євангеліста Марка з Пересопницького Євангелія (ф. I, № 15512).

Мініатюра із зображенням євангеліста Луки
з молдавського Євангелія тетр (ф. 301, № 43 л).

Мініатюра «Суд Пілата»
із Супрасльського Ірмологіона (ф. I, № 5391).

Мініатюра із зображенням Св. Трійці (арк. 397 зв.), Авраама та Сари на тлі «палат» та Мамврійського дуба розміщена на звороті аркуша перед початком служби Трійці (П'ятидесятниці) і має запис по периметру рамки: «Ависа Г(оспод)ь в Тр(ои)цѣ Авраамѣ патріархоу при дубе мамврѣсте і рече емѣ въ(з)ри и виждь на звѣз(д)ы нб(с)наѣа аще можеш и(з)щесті а тако бѣдетъ сѣма тво(е) іако пѣсокъ въскра(и) мора не пощадѣ бо сна свое(г) мене рад(и)» (Бут. 18).

Використання гравюру як книжних ілюстрацій у РК на цей час ще є рідкісним. Подібно до деяких наявних у кодексах заставок, взятих зі стародруків, вони з'являються значне пізніше. Серед розглянутих рукописів лише в Збірнику полемічному 90-х років XVI ст. (ф. 306, № 198) на аркушах, вставлених при повторному опрацюванні рукопису в кінці XVII – на початку XVIII ст., містяться три гравюри на дереві: «Успіння Пресвятої Богородиці» (друкарське видання Псалтиря 1693 р.), «Святитель Микола» (друкарське видання встановити не вдалося) та «Свята великомучениця Варвара» (друкарське видання Акафіста вмч. Варварі 1658 р.).

Отож прикраси рукописів XVI ст. з фондів ІР відображають загальний стан художнього оформлення рукописів розглянутого періоду з усім багатством елементів та розмаїттям стильових рішень у відповідності до певних етапів розвитку книжної культури XVI ст. в тій чи іншій країні кириличної книжності.

ЗАПИСИ: ТИПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД. ІСТОРИЧНА ДОЛЯ РУКОПИСІВ

оловним джерелом для відстеження історичної долі РК є записи, залишені на її сторінках, які не є частиною тексту твору. Записи розкривають функціонування книги в певному культурно-історичному середовищі, включаючи момент створення, міграцію, механізм розповсюдження, культуру читання, сприймання книги читачами, відомості про ціни на книги в різні часи. Записи в книгах залишали писці, замовники, власники, вкладники, дарителі, редактори, читачі, бібліотекарі тощо. Кожен такий запис на книзі є своєрідним історичним документом. Вивчення записів, що містяться в рукопису, включає встановлення автора, датування запису, історію його виникнення, характер, аналіз інформації, що міститься в запису, її інтерпретацію тощо.

Історичну роль записів та надписів у вивченні рукописів та стародруків ще в середині 60-х років XIX ст. відзначив український історик і філолог, прелат Греко-Католицької Церкви А.С. Петрушевич, закликавши всіх зацікавлених осіб збирати «дріб'язкові записки, розкидані по старих книгах, тих, що зберігаються по бібліотеках, церквах та в приватних осіб»¹.

Задученню до наукового обігу та тематичному вивченню записів у РК відділу рукописів НБУВ присвятила в 70-х роках XX ст. низку робіт О.М. Апанович². У них дослідниця подає детальний огляд записів у рукописах XVI–XVIII ст., причому приділяє особливу увагу вкладним та власницьким записам, за якими, так само, як і М.М. Розов, визнає, передусім, функцію обґрунтування права власності на книгу³; деякі записи з рукописів О.М. Апанович наводить частково, кількка – публікує повністю.

¹ Петрушевич А.С. Рассуждение о важности исторических записей и надписей jako источники нашей истории // Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Волынской Матицы. – Львов, 1865. – Вып. 1. – С. 2.

² Апанович Е.М. Записи на рукописных книгах ... – С. 70–86; Она же. Исторические записи ... – С. 150–161; Она же. Вкладные, владельческие, дарственные записи ... – С. 22–52.

³ Она же. Исторические записи ... – С. 153; Она же. Вкладные, владельческие ... – С. 23.

Серед усіх записів у РК на особливу увагу з точки зору встановлення дати та місця написання кодексу, а також визначення соціального стану особи, яка переписувала рукопис, та географічного ареалу, де вона функціонувала, заслуговують **записи писців**¹.

Як відомо, в традиціях анонімного переписування книг, що побутують з давніх часів кириличної писемності, більшість писців не залишала відомостей про себе. Не стало винятком і XVI ст. – рукописні фонди ІР НБУВ донесли до нас імена лише 33-х писців цього періоду (слід зазначити, що до їх числа не включені писці двох рукописів, які датуються іншими століттями: один – у доповненнях до основного тексту рукопису на вставних аркушах XVIII ст., другий – у записі, переписаному з РК XV ст.).

Записи розміщувалися писцями здебільшого безпосередньо після тексту твору РК і писалися тим самим типом письма, що й сам текст рукопису XVI ст. – півуставом або скорописом. Приклади фігурного розташування тексту записів – одиничні: так, у молдавському Євангелії (ф. 301, № 36 л), виконаному на пергамені та майстерно й витончено прикрашеному, писець диякон Михаїл розмістив короткий запис про себе у формі хреста.

У XVI ст., періоді стрімкого розвитку друкарської справи та впливу організації тексту стародруків на рукописні пам'ятки, писець часто вміщує відомості про себе в передмовах та післямовах або навіть у заголовку. Так, у Супрасльському Ірмологіоні (ф. I, № 5391) писець Богдан Онисимович зазначає своє ім'я та рід діяльності («співак») у заголовку рукопису, що є подібним до того, як це оформлюється на титульному аркуші в друківаних виданнях: «Ірмолой, твореніє преподобнаго ѿца нашего Івана Дамаскина. Нанотованъ въ святей обители монашьтыроу Супрасльском, столпъ ірмосѡвъ написан рукоделіем Богдана Онисимовича, спевака родом с Пинска. В лѣто ѿ созданія міра 7109. А ѿ воплощенія Христова 1601». Писець Федор Черемський при переписуванні друківаного видання Апостола Франциска Скорини (ф. I, № 7462) вміщує відомості про себе в післямову: «... списана. через мене федора черемского на тот час писара в четвертъни. ... А такъ братіа моа милаа прошу вас чтѣте а не клините в чем буду са в сей книзи вписал поправѣте а мене пращайте а вас господь бо́гъ. аминь»². Подібний запис є також у Радивилівському Апостолі (ф. XXVIII, № 766).

Хоча не можна стверджувати, що в кириличній рукописній книжності склався якийсь усталений **формуляр запису** писця, але зрозуміло, що записи вміщують більш-менш постійний набір відомостей різної повноти – від рідкісних випадків зазначення власне імені писця – «о христе начало и конецъ: михаила бысть роукою многогрѣшнаго» (ф. 312, № 149) – до розгорнутого переліку всіх можливих даних, які тільки міг вказати писець: ім'я, походження, сан або посада, дата та

¹ Кілька писців записів з рукописів XVI ст. ІР НБУВ увійшли в «Словник переписувачів книжок в Україні XV – перш. пол. XVII ст.» у виданні М. Боянівської «Переписувачі книжок як культурні діячі України XV – перш. пол. XVII ст.». – Львів, 1994. – 42 с.

² Запис цитується частково, див.: Каталог XVI ст., № 15.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

місце створення кодексу, замовник, мета створення тощо. Іноді ці відомості супроводжуються ще й згадками про сучасних писцєві відомих історичних осіб.

Обов'язковою неінформативною початковою складовою в записках писців було молитовне звернення до Бога, доречне на початку будь-якої справи, а тим більше книжної, яка розглядалася як богоугодна. При цьому не мало значення – написаний запис духовною особою, як, наприклад, священиком Богданом у сербській Тріоді цвітній – «богъ нашемъ слава въ вѣкы аминъ саписа мнѣгогрѣшни поп богданъ» (ф. 301, № 144 л), чи світською, – як підключником при дворі тверського князя в Уставі церковному – «Изволеніємъ отца, И свършеніемъ сына, И поспѣшеніемъ святого духа, И молитвами пресвятыа владычица нашаа богородица и приснодѣвы маріа...» (ф. 301, № 193 л). Другою, кінцевою, частиною такої складової є звернення до читачів з проханням не засуджувати писця і поминати його за читанням книги: «Где боуде вписаль са и вы брата господо чтите а не кленѣ исправляючи а не клѣте бога дѣла Въспоминайте въ святѣи литоргыи помѣнайте не словомъ празнымъ Но свѣчею и проскорою А вас богъ поманетъ во царстви небеснѣмъ» (ф. I, № 4056).

Навіть за відсутності молитовного звернення, елемент релігійного відношення писця до своєї справи існує в таких формулах, як «раб божий», «многогрѣшний», «недостойний» та ін.: «а писал сї евангліа многогрѣшны раб ... шерапка евдокимов» (ф. 312, № 32). У зв'язку з цим не можна цілком погодитися з думкою відомої дослідниці грецьких рукописів І.М. Лебедевої¹, яку повторює за нею і О.М. Апанович², про цілком запозичений – із грецьких книг – характер використання молитов та зневажливої інтонації по відношенню до себе писців слов'янських РК. Це положення може бути справедливим лише для початкового етапу слов'янської книжності, яка в своєму розвитку набула самостійності, а така формула згодом перестала усвідомлюватися як перекладна з грецької і стала мати суто релігійну підставу, дійсно спільну для греків та південних і східних слов'ян.

Цілком зрозуміло, що своє **ім'я** – світське чи чернече – писець у такому записі зазначав у будь-якому випадку. Слід відмітити, що, якщо духовне чи чернече ім'я подається в загальноприйнятій формі в РК різної локалізації, то у відтворенні світських імен професійних писців іноді спостерігаються певні відмінності в залежності від території створення рукопису. В українських та білоруських кодексах ім'я професійного писця частіше подається в повній формі, тобто зазначається ім'я та по батькові: Сава Григорович, Михайло Васильович, Устин Яцкович. Щодо рукописів, написаних у Московській державі, то в них писцем зазначається ім'я та прізвище, причому ім'я часто подається в зменшувальній формі: Івашко Литоха, Клишко

¹ Лебедева И.Н. Записи писцов в греческих рукописных книгах (По материалам собрания Библиотеки АН СССР) // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. Секция рукописной книги : тезисы докладов. – М., 1974. – С. 38–39.

² Апанович Е.М. Вкладные, владельческие, дарственные записи ... – С. 38.

Сидоров. Це не можна вважати правилом через обмежену кількість розглянутих записів, але таке написання спостерігається в більшості російських рукописів XVI ст. з фондів ІР.

Маємо також відзначити, що серед імен писців російських рукописів спостерігаємо два випадки, які ілюструють цікаві мовні явища, характерні для російських антропонімів цього часу. Дохристиянське ім'я *Неклюд* – «Неклюдець» у значенні «незграбна, негарна людина»¹ в Ліствиці 1532 р. (ф. 160, № 408) ілюструє факт використання давньослов'янських язичницьких імен поряд з християнськими іменами в Московській державі, що відбувалося аж до початку XVII ст.² Ім'я *Шаран* – «Шерапка» (Євдокимов) в Євангелії 1579 р. (ф. 312, № 32) демонструє таке явище, як запозичення і розповсюдження у XV–XVI ст. серед росіян етимологічно тюркських імен³.

Ім'я писця в записах зазначається, здебільшого, частіше, аніж дата створення, проте є випадки, – вони одиничні, коли, навпаки, подається лише дата написання книги: так, в Апостолі 1600 р. вказано тільки рік та місце створення: «Съвръшися сіа книга глемаа апостоль рокоу 1600-го мѣсяца септевріа 19 день въ граде Брежанех».

Важливим фактором для самоідентифікації середньовічної людини було **місце її походження**, яке часто згадується писцем поряд з власним іменем, іменем батька або прізвиськом. У кількох записах трапляються ці відомості за формулою «родом з...» – Богдан Онисимович «родом з Пинска» (ф. I, № 5391), або просто із зазначенням місця – Андрей Єрмейович «з Витебска»⁴ (ф. 313, № 12).

Після імені писці, як правило, вказують свій **сан або рід діяльності**. Незважаючи на порівняно невелику кількість записів писців, представлених у РК XVI ст. з фондів ІР, вони репрезентують практично всі соціальні прошарки того часу. Оскільки основними місцями книгописання тоді залишалися церкви та монастирі, найбільшу групу серед писців складають священно- та церковнослужителі: священники з білого духовенства (4), три з них, судячи із записів, – сільські; два диякони, один з яких – з міської церкви (Яворів), та ієродиякон; дяки або дячки (4), в тому числі один дяк-чернець, та ченці (4, два – за власним свідченням та два – за можливим припущенням: за чернечою формою імені), монастирський півчий тощо.

Нерідко писці з кліру супроводжують відомості про свій стан даними про приналежність до тієї чи іншої церкви або монастиря. Так, Богдан Онисимович – співак із Супрасльського (Благовіщенського)

¹ Полякова Е.Н. Из истории русских имен и фамилий – М., 1975. – С. 156.

² Суперанская А.В., Суслова А.В. Так было – так стало / О русских именах. – С. 49–85.

³ Тушиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – М., 2004.

⁴ На думку Г.Я. Голенченка, це священник Козьма (Андрій) Колодинський: Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в середине XVI–XVII вв. – Минск, 1989. – С. 115. Такої самої думки притримується М. Боянівська – Переписувачі книжок як культурні діячі України ... – С. 2; дослідницею помилково прочитано «Недо(ст)ойна(го)» як прізвисько в родовому відмінку «Недосина».

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

монастиря (ф. I, № 5391), Єфрем – чернець у храмі Введення Пресвятої Богородиці (ф. 310, № 8), Міне – ієродиякон монастиря Вунеш на Чорній горі в Македонії (ф. 301, 369 п), Нестор – інок Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 386 п), Климко Сидоров – дяк церкви Божоявлення в Пскові (ф. 310, № 5).

Поширення книгописання спричинило до збільшення кількості світських осіб, які займалися переписуванням книг. Світські писці представлені в РК XVI ст. з IP достатньо широко. Більшість з них (7) не зазначила свій сан або звання, тому вони навряд чи є кліриками, оскільки особи, які належали до церковного кліру, як правило, вказували свій статус у підписах. Проте можна припустити, що більшість з них є професійними писцями, ремісниками: вони додають до імені або прізвище, або по батькові: «Феодор Яковлев», «Михайло Васильович». Лише двоє з професійних писців зазначають свій рід діяльності: Федір Черемський називає себе «писар в Четвертні» (ф. I, № 7462а) та Михайло Васильович, писець Пересопницького Євангелія, представник волинської писемної школи, в одній з приписок до Євангелія (арк. 335) зазначає: «...презь писара михаїла василієвича зь Сянока...». За припущенням дослідників, писець або писці Пересопницького Євангелія переписували його за вже складеним текстом перекладу, який робив згадуваний у запису архімандрит Григорій, і можливо, не він один. Таким чином, Михайло Васильович не просто переписував текст, а й редагував його, про що свідчать наявні в тексті помилки, пропуски, дописування, повтори тощо¹.

Певний елемент редагування присутній у Післямові Апостола 1597 р. (ф. I, № 7462), переписаній з друкарського видання Франциска Скорини (Вільно, 1525 р.), згаданого вище. Над ним працював один із писців рукопису – *писар* Федір Черемський, який актуалізував вихідні дані книги стосовно свого часу: «Лѣта по народженіи нашего спсителя. ісуса христа сына божіа тисача патсотъ деватдесать сего мѣсяца апрела 13 дна. При держаніи налакавьшего господара его милости. княжате гануша збаразького. воеводы brasлавьского и пиньского. и далиї. в мѣсте четвертні. списана. через мене федора черемского на тот час писара в четверьтні. изь друку доктора франьцьышка скорини с полоцька. богу во троици единому. и пречистой его матери. маріи. съ всѣми святыми. коньчити. и людем. добрым, посполитым. к доброму навъченію. А такъ братіа моа милаа прошу вас чтѣте а не клините в чем буду са в сеи книзи вписал поправѣте а мене пращайте а вас господь богъ. аминь» (крупно виділені змінені вихідні дані. – О.І.).

Так само відредаговано післямову Апостола Скорини 1525 р. в Апостолі 1568 р. (ф. 28, № 766), написаному, як і попередній рукопис, також на Волині невідомим писцем: «Доконана есть сия книга ... лѣта по народженіи нашего Спасителя Ісуса Христа Сына Божіа. тысещнаго, патсотого, и шестдесать всмаго: мѣсяца сентевріа четвертого дне:

¹ Чепига І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка ... – С. 25.

при держанні наласкавшого господаря Жикгимонта I Августа, Корола польского. и Великаго князства литовського, и роускаго, и жомоитського. и иных В мѣстѣ Радивилове, выписана за накладомъ его милости пана Ивана Патрикѣа Коурозвонского Подкоморего повѣтоу Кременецького.»; «Съвершиша в дому сиа кнѣга зъвѣмаа Апостоль тетръ в шлехетного пана Семѣна Борыщовского: з Божію помощію доконана есть»¹.

Два писці з російських рукописів вказують на свою приналежність до панських дворів – слуга («человек») у складі особистої челяді боярина (ф. 312, № 32) та підключник (помічник ключника) при дворі тверського князя (ф. 301, № 193 л). Останній, без сумніву, мав неабиякий літературний дар, перетворюючи простий запис переписувача на маленький витончений шедевр: «простирается неплоднаа десница. благознаменитыа цвѣты церкве прекрасныа тростію начертати... тогда неплодныи мои роуцѣ плод показаша, веснѣ оубо настоащи, идеже цвѣти ѡт дрѣвес процветоша, и гавѣ еже ѡт земля възращаемаа былѣа».

Переписували рукописи також світські особи – вихідці з духовенства та представники, очевидно, збіднілого українського шляхетства, які перейшли в духовний стан, – у підписі вони акцентують увагу на своїй первісній соціальній приналежності: – диякон Василій, попович «з дому шлехетных Терновских» (ф. 301, № 39 л) та «шляхтич, попович» Валентин Негалевський (ф. 307, № 421). Останній відомий за рукописом Нового Завіту, який він не тільки написав у с. Хорошеві на Волині, але й спочатку переклав з надрукованого в Ракові соцініанського польського перекладу Мартіна Чеховича (1577).

Про Валентина Негалевського – дворянина, освітнього книжника, автора одного з перших перекладів новозавітного тексту українською мовою, добре обізнаного в польській та грецькій мовах, – збереглися відомості в актових документах: у 1582 р. він був повіреним дворянки Настасії Воронцової в Кременецькому гродському уряді в справі про вбивство її чоловіка людьми князя Курбського. Можливо, він неодноразово виступав у судах у справах інших осіб. У будь-якому разі, мова його перекладу схожа з діловою канцелярською мовою того часу².

Щодо його особистої приналежності до соцініанського руху існують дві протилежні точки зору. О.І. Левицький у роботі «Социнианство в Польше и югозападной Руси»³, де він детально розбирає причини появи цієї релігійної течії на Волині та висвітлює її особливості, не тільки характеризує Негалевського як прихильника антитринітаріїв, але й стверджує, що він здійснив свій переклад не сам, а в гуртку одновірців⁴. О.А. Назаревський же, спираючись на мовний ана-

¹ Редакторські зміни писця подаються за Каталогом XVI ст., № 12 та 15.

² Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года ... – С. 17–18.

³ Левицкий О.И. Социнианство в Польше ... – С. 193–224.

⁴ Там же. – С. 200–201.

ліз роботи Негалевського, доводить, що з огляду на повну залежність її від перекладу Чеховича (про що свідчить, наприклад, збіг двох перекладів навіть у післямові та приписці до неї, механічне приєднання варіативних лексем на полях до слів у тексті з порушенням узгодженості тощо) не можна з упевненістю говорити про його релігійні переконання¹. З мовної точки зору, згідно з аналізом О.А. Назаревського, переклад Негалевського є зразком української актової мови того часу з великим впливом польської мови і зовсім незначним – церковнослов'янської².

Проте, незважаючи на справедливі докази О.А. Назаревського, не можна не брати до уваги, по-перше, загальні умови просвітницького руху і тяжіння освіченої частини суспільства до привабливого в культурному відношенні реформаційного впливу на теренах Волині та Білорусі того часу (відкриття шкіл, друкарень), по-друге, – загальну схильність освіченої людини, інтелігента, до раціоналізму, властивого реформаторським течіям. Тому Негалевський міг цілком свідомо використовувати саме соцініанський переклад Нового Завіту.

Валентин Негалевський є не єдиною відомою в історії постаттю серед писців рукописів XVI ст. з фондів ІР, яка залишила власноручні відомості про себе. До представника вищого стану Молдавії зараховує себе писець Мінеї, написаної в Михайлівському Золотоверхому монастирі (ф. 307, № 427), – він називає себе сином молдавського господаря Івони Лазарем: «которые писаны есть странопришелем богобоазным рабом божим Лазарем Ивовичом сыномъ богопокоинаго господара ѿ земли Молдавское Ивоны воеводы». Насправді ж ця особа виявилася самозванцем. Відомості про неї містяться в листі капітана Станіслава Гольського молдавському господарю Петру Кульгавому, написаному в Барі 12 травня 1591 р. (рік написання рукопису): «Тепер з боку Києва надійшла до мене чутка, що кілька тисяч розбійників зібралось з боку Москви і до них приєдналися деякі, що зазвичай чинять розбій на Борисфені, вони прийняли до себе якогось на ім'я Лазар, який видає себе за сина молдавського господаря»³. Проте наміри козаків на чолі з Лазарем-самозванцем наступного року закінчилися невдачею: козаків король Сигізмунд III Ваза відрадив від походу, а Лазаря видали королю⁴.

Таким чином, репрезентативність писців з різних верств населення, хоча й представлена на невеликій кількості записів, є доволі широкою і включає навіть політичних авантюристів.

¹ Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года ... – С. 19–26.

² Там же. – С. 114–115.

³ Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki. – Bucuresti, v. III, parte 1. 1886. – р. 149 // Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Т. 1. 1408–1632. – XV в. – № 65 (переклад українською О. І. з російського перекладу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Восточная литература : Средневековые исторические источники Востока и Запада : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Rumanien/XV/1400-1420/Russ_Rum_I/61-80/65.htm.

⁴ Жерела до історії України-Руси : вид. Археографічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. VIII. – С. 66.

Слід відзначити, що ми не виявили залежність написання того чи іншого типу книг від соціального статусу писця або роду його діяльності – чи то священика білого духовенства, чи то ченця, чи дворянина, чи боярського слуги. Всі РК з фондів ІР, що містять такі записи, – релігійні. Можна лише констатувати, що більшість переписаних книг для вкладів (з фіксацією цього в записах) є мінеями та тріодями, – це пояснюється тим, що зазначені книги використовувалися майже протягом усього богослужіння читцями та півчими, тому частіше за інші ставали непридатними та підлягали переписуванню.

Окрім свого імені, писець найчастіше вказує **дату написання тексту**: з 33-х записів писців, що містяться в рукописах ХVІ ст. ІР, у 27-ми зазначено дату. Здебільшого вказано дату завершення роботи (21 РК) і навіть повну дату – число, місяць і рік (7 РК), зрідка – початок та кінець роботи. До цих відомостей іноді додається назва свята або пам'ять святого, що припадає на цей день: «Записана. сия книга. глаголемыи Прологъ. лѣта 7107 мѣсяца. июла въ. 2 день. на память. положеніе ризы. пресвятыа владычицы нашєа Богородицы. и приснодѣвы Маріи. А свершена. лѣта. 7108 мѣсяца. ноабра въ 18 день. на память. святых мученикъ. Платона и Романа». Часто датування книги підкріплюється згадуванням сучасної історичної особи, відомої в місцевості, де була написана книга, – глави держави, правлячого архієрея, воєводи, архімандрита монастиря тощо. Так, у списку Києво-Печерського патерика 1553–1554 рр. згадуються світська влада – король і князь-воєвода Київський – та церковна влада – митрополит та архімандрит монастиря: «при дрѣжавѣ великаго корола жикгимонте августа при благорвдном княза фєвдоре глѣбовичи пронскомѣ. вѣводѣ киевском. при митрополите киевском и галицком и всеа руси кир. макарії. пречестном архимандрите печерском кир иларионѣ» (ф. 306, № 386). Запис замовників молдавського Євангелія 1576 р. зазначає правителя Молдавії – воєводу Петра: «сѣтвори сѣи тетроевангелъ. иѣнголь и великыи логофет и подроужіж его анна. въ дни благочестиваго господина иѣн петра воєводи. и благопроизволих свѣтлым и чистым срдцем и дадох его въ сѣи божиі церковь. за доущя и памат нам и родителем нашим. и богоданным чадѣм нашим». Подвійне ім'я воєводи Петра пояснює історик Руської Церкви Є.Є. Голубинський у книзі «Краткий очерк истории Православной Церкви»: ім'я Іоанн («Іw»), що зазначене перед іменем «Петро», за яким воєвода відомий в історії, всі молдавські воєводи зазвичай додавали до основного імені в якості по батькові (Іоаннович) на честь хрестителя Болгарії Бориса (у хрещенні – Михаїла) або Іоанна¹.

Місяця створення кодексу в записах писців з досліджуваних нами 33-х рукописів згадуються значно рідше, ніж дати, – вони зазначені лише в 17-ти РК. Більшість з них – монастирі (8): Київський Золотоверхий Михайлівський (2), Супрасльський Благовіщенський, Дворецький Троїцький, Пересопницький Богородице-Рождественський, Києво-Печерська Успенська лавра, Ростовський

¹ Голубинский Е.Е. Краткий очерк истории Православной Церкви. – М., 1871. – С. 658.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Аврааміїв Богоявленський монастир, монастир св. Миколая у Вунеші (Македонія)¹, монастир Введення Пресвятої Богородиці в Троноші (с. Коренита, біля м. Лозніца, Сербія).

Слід зазначити, що лише три з восьми рукописів, створених у монастирях, які вміщують імена писців, написані ченцями, один – півчим, більшість же – професійними писцями або дяками в цій ролі (крім авантюриста Лазаря Івоновича, про рід діяльності якого не можна з упевненістю стверджувати нічого, крім того, що він був, у будь-якому разі, освіченою людиною). Так, явно світська особа – писець Неклюдець Свинкін, Іванів син, переписує Лівстицю для ченця Авраамієва Богоявленського монастиря, – тобто поповнення монастирських бібліотек не завжди здійснювалося силами самих монастирів, для задоволення їхніх потреб часто залучалися світські особи, хоча цілком зрозуміло, що велика кількість створених у монастирях книг переписувалася ченцями анонімно за церковним послухом.

Решта РК, які містять у записах згадку про місце створення, переписані в селах (4) та містах (5). Тут уже поряд з професійними писцями та дяками зустрічаються представники білого духовенства (піп Богдан, піп Федір та ін.) та шляхетства (Валентин Негалевський).

Майже всі записи писців містять відомості щодо **мети** створення книги.

Невелика частина РК написана писцями для власного вкладу в церкву або монастир. Так, співак Богдан Онисимович уклав та відредагував Ірмологіон для Супрасльського Благовіщенського монастиря (ф. I, № 5391), а також написав деякі піснеспіви: «Нанотовань въ святей обители монашьтыроу Супрасльском, столпъ ірмосѡвъ написан рукоделіем Богдана Онисимовича, співака родом с Пинска». Будучи, очевидно, півчим цього монастиря, Богдан Онисимович уклав його для потреб церковного хору, зібравши як піснеспіви актуальних на той час розпівів, так і піснеспіви за власним уподобанням².

Після заснування нових або відбудови зруйнованих церков та монастирів виникала потреба в поповненні їх богослужбними книгами, в збиранні монастирських бібліотек. Так, сербський чернець Єфрем переписав у 1571 р. Мінею місячну (ф. 310, № 8) для церкви Введення Пресвятої Богородиці; є відомості, що ця церква була освячена в 1559 р. в оновленому в XVI ст. після зруйнування його

¹ Монастир згадується в статті Левшина Ж.Л. Путешествие А.Ф. Гильфердинга 1868 года и славянские рукописи его «македонской» коллекции (итоги и перспективы изучения) // Археографски прилози. – 2012. – Бр. 34. – С. 77–107.

² Згідно з дослідженням Л.А. Дубровіної, рукою Богдана Онисимовича написані стовп ірмосів, коло Сонця і Місяця, текст Ірмологіона на арк. 541 зв.–543, 565–573, помітки та вказівки до читання нот і тексту, а також виконане художнє оформлення кодексу. – Дубровіна Л.А. Супрасльський Ірмолой 1601 року : деякі аспекти кодикологічного дослідження // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 18–19.

турками монастирі Тронуша, заснованому в XIII ст.¹ Переписана ченцем Єфремом Мінея місячна була, очевидно, однією з богослужбних книг, які збиралися та знов переписувалися для потреб відбудованих церков.

У вкладі Литохи Івашка, Володимирова сина, який написав Тріодь пісню (ф. 302, № 16) для церкви Успіння в селі Пуркалові (нині – Вологодська обл.) з благословення священника церкви, брав участь також і власник паперу: «а бумагою дементія ильинича зыкова».

Піп Никифор створив Часослов (ф. 301, № 75 л) для вкладу за себе, свою дружину та дітей (церква не зазначена), а битеньський піп Федір переписав Мінею (ф. I, № 4056) «у старости» для вкладу в свою церкву.

Книги також виготовлялися й на замовлення – «повеленієм», «стяжанієм», «благословенієм» – світської або духовної особи, яка бажала вкласти кошти в богоугодну справу – переписування богослужбної книги. Значна кількість РК переписана *на замовлення для подальшого вкладу*. Замовлення надходили і від церков: у селі Люলেখовець (ф. I, № 2789), у місті Четвертня (ф. I, № 7462), від монастирських старців: Олексія Волинця з Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 386 п), Вукобрза з якогось сербського монастиря (ф. 301, № 133 л), ченця Романа, пономаря з Ростовського Авраамієва Богоявленського монастиря (ф. 160, № 408), монастирського ктитора Кузьми Кипшатового з Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307, № 427), від колективних замовників: «Ради Ковачиці, собору Кучевського та Калини» для церкви Введення Пресвятої Богородиці села Кучевиця біля Скоп'є в Македонії (ф. 301, № 369 п), від світських осіб, навіть державних діячів, як, наприклад, від великого логофета (канцлера) Молдавського князівства Янгула (Іона) з дружиною Анною (ф. 301, № 43 л).

Більшість рукописів створена професійними писцями *на замовлення для продажу* світській або церковній особі *без вказівки на подальший вклад*, або відразу в церкву.

Професійні писці переписують богослужбні книги для продажу в церкву та монастирі: так, Іван Шапкін переписує Церковний устав «в дом святомуу мученикоу Георгію и святои мученице Парасковїи, нареченной Пятнице» (ф. 302, № 18), Іоан Васильович – Мінею святкову для Михайлівського монастиря (ф. 307, № 425). Створюються книги і персонально для священнослужителів: так, професійний писець Федір Яковлев бере участь у написанні Пролога для священника Маркела (ф. 310, № 19), писець Сава Григорієвич переписує Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна для диякона Ігнатія Савича (ф. 303, № 112), дяк Клишко Сидоров – Тріодь цвітну ігуменові Іоси-

¹ Марко Павлович. Манастири Шабачко-ваљевске епархије. – Ресурс: Пројекат Растко : Библиотека српске културе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rastko.org.rs/svecovek/ustrojstvo/manastiri/tronosa/index.html>

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

фу з Успенського монастиря в Пскові (ф. 310, № 5). Виступають замовниками і князі: дяк Устин Яцкович Чечерянин працює над Євангелієм тлумачним для князя Юрія Слуцького (ф. 303, № 113).

Показово, що згадане тлумачне Євангеліє, що зберігається в ІР, написано «повеленієм» та, вірогідно, коштом князя Юрія Слуцького одночасно з Євангелієм, що міститься в Російській державній бібліотеці (ф. 205, № 27) і має запис про створення «накладом блговѣрнаго княза юрья семеновича слущкого» (арк. 6 зв.): філігрань першого недатованого рукопису (*терези*) ідентична філіграні другого, датованого 1539 р.: «В лѣто 7 тысящи. 47. индикта. 11. написано и исправлено бысть сие евангліе, накладом блговѣрнаго княза юрья семеновича слущкого. к оухвале господу бгу. на вѣчность оу храм пречстыа богоматре, честнаго еа оуспеніа. оу вчизне их милости в слущку на замку. христіаномъ православнымъ на прочитаніе. и послушаніе с вѣроу сердечноу. К доушам спасительно. а писал мнгогрѣшній рабъ бжій пречистьскій копілскій василей. в манастыри великого чудотворца хва николаы. на морочи». Слід відзначити, що князь як дарувальник Євангелія, з якого був переписаний новий рукопис, згадується також і в записі замовника Андріана, ігумена Межигірського монастиря, в Євангелії тетр (ф. 312, № 28): «та андриан игумен манастыря межігорского обачивши велико попсоване ѿ мышей старому еѿглію которое было еѿгеліе надано ѿ кнѣза юрья слущкого казал есми переписать стго еѿгліа дан оу сие еѿгліе писана андреаѿво полозово зо чинь вшьгородское две кадї меду и зо чинь петровское две кадї стов стго кад меду сороног пать ведерец медѸ с козаровіч пать ведерец меду с варзела чотьре ведерці меду».

Згадані записи свідчать про те, що Юрій Олелькович, князь Слуцький Копильський (роки правління: 1503–1542 рр.), один з найбагатших та найвпливовіших магнатів Великого князівства Литовського, приділяв значну увагу переписуванню книг – як для вкладів, так і для власної бібліотеки. До того ж, він передав любов до книжної справи своїм нащадкам – син Юрій Юрійович Слуцький, відомий як Юрій Просвітитель (роки правління: 1560–1578 рр.), сам поповнював княжу бібліотеку, в 60-х роках XVI ст. відкрив у Слуцьку школу та друкарню. Онук Юрій Юрійович (роки правління: 1559–1586 рр.) сам переписував книги – відоме коштовно оздоблене на престольне Євангеліє написано його рукою (1581 р.), про що свідчить запис його духівника протопопа Малофея: «Не чудисе благоразсудителное читателю Сее светое Євангеліе, которое самъ светое памети Юрій Юріевич Олелко княжа благочестивое слущкое 1585 року самъ рукою власною переписавъ»¹.

Невідомою для нас є доля Пересопницького Євангелія (ф. І, № 15512) після закінчення роботи над ним писця Михайла Васильовича в 1561 р. і до 1701 р. – часу передання книги гетьманом Мазепою

¹ Рукопис зберігається в Домовому храмі на честь білоруських святих; рукопис виданий факсимальним виданням: Святое Евангелие. – Слуцк, 1582 : [Факсимильное издание]. – Минск: Белорусская Православная Церковь: Национальная библиотека Беларуси, 2009.

до Переяславського кафедрального собору: незважаючи на кілька розлогих записів писця із зазначенням усіх фундаторів та замовників – княгині Настасії Юріївни Заславської-Ольшанської та князів Черторизьких, інформація в цих записах про можливий вклад відсутня. Чи здійснили вони вклад у Пересопницький монастир, чи залишили книгу в себе? У всякому разі, задум волинських вельмож відобразив потреби суспільства в загальному культурному підйомі, який відбувався на українських землях взагалі і зокрема – на Волині, підйомі, що супроводжувався впливом основних здобутків європейської Реформації, один з яких – можливість читання Святого Письма національною мовою.

Практичну мету такого перекладу усвідомлювали безпосередні творці кодексу – писець та редактор Михайло Васильович та керівник роботи архімандрит Григорій, це – необхідність майбутньої полеміки з католиками: пояснюючи наявність сумаріїв, писець зазначає: «Розоумѣи же и в том брате. иже тыи писмена дробныи. вь вчерьтах положеныи, где то взываецса глава. Не безъ причины соуть написаны. Але абы еси зналь, иже єдина глава, замыкаеть в собѣ колко зачалъ. и што єсть, в неи написано. Тыж для людїи законуу римского, сиреч, латинань. иже в нихь не взываютса зачала. єдно capitoулы. А по нашемоу языкоу главы. боуде ли шнь тебе в што просити. абы еси ємоу немедло, сиречь, борьзо нашедьши оуказаль» (арк. 443–443 зв.).

У групу кодексів, створених на замовлення без вказівки на подальший вклад, входять дві РК, написані за наказом свого безпосереднього патрона: перша – підключником Василієм – за наказом ключника тверського князя, «боголюбиваго честнейшаго человека», який «израдно бо и веліе желаніе имаше на совокоупленіе книжное, и на оукрашеніе цѣрквное. печалоуася день и ноць строю церковныи чинь» (ф. 301, № 193 л), та друга – Шерапкою Євдокимовим, слугою («человеком»), який написав Євангеліє тетр для боярина Давидова (ф. 312, № 32).

Стислий запис останнього писця містить незвичні для кириличного кодексу дані про місце створення: «лѣта 7177, маиа вѣ днѣ, си евангелїа написана в дацкой земле за морем, в королевском городе в капнагаве. а писал сї евангелїа многогрѣшныи раб влѣксѣев человекъ григоревича давидова, шерапка евдокимов по влѣксеевоу велѣнію»: отож, згідно із записом, слов'янський кириличний кодекс створено в Копенгагені. Вивчення особи замовника та історичних обставин призвело до виявлення цікавих подробиць щодо місця та часу написання Євангелія.

Біографію вказаного в записі замовника було реконструйовано за окремими фрагментами історичних та наукових джерел. Його послужний список включає здебільшого військову службу, за нетривалим винятком, під час якого було створене рукописне Євангеліє.

Ім'я Олексія Давидова, одного з синів боярина Григорія Давидовича Давидова, згадується в кількох актових документах, що дійшли до нашого часу: в «Тисячній книзі», яка містить перелік обраних у 1550 р. «кращих» дворян для служби при царському дворі та

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

розпорядження про наділення їх землею в Московському повіті; в Олександро-Невському літописі; в Розрядних книгах 1550–1636 рр. і 1475–1605 рр.; у Боярському списку 1577 р.¹

Згідно з цими свідченнями, він служив у Дмитрові як боярський дворовий син (1550), разом із двома братами отримав землю – по 100 четвертей (54, 5 га) орної землі (3 жовтня 1550 р.), брав участь у каральній експедиції в околицях Казані для стягнення дані з незадоволеного населення завойованого Іваном Грозним Казанського ханства (грудень 1552 р.), охороняв прикордонні «українні» землі Московської Русі – служив воєводою в Карачеві та Дедилові (1558–1559), очолював татарський загін на початку Лівонської війни (1560), був другим воєводою в Новгороді-Сіверському (1565–1570), головою в Дедилові (1570–1575?), брав участь в облозі Коливані (суч. Таллінн) (жовтень 1576 – березень 1577 р.), у здобутті Кесі (нім. Венден, суч. Цесис) у вересні 1577 р. Останнє свідчення про нього – участь в обороні Пскова від війська Речі Посполитої, яке очолював Стефан Баторій (18.08.1581 – 4.02.1582 р.), з того часу в історичних джерелах ім'я Олексія Давидова зникає. Цілком імовірно, що він міг загинути разом з іншими захисниками міста².

Ланцюг військової служби Давидова був перерваний у 1579 р., під час його участі в російському посольстві в Данію, яке відбулося при укладанні мирного договору між двома країнами (1578 р.) в зв'язку з відновленням політичних та економічних відносин Росії і Данії. Цьому посольству передував візит данського посольства (19.08 – 29.08.1578 р.), під час якого було підтверджено перемир'я та вирішено низку прикордонних та торгових питань³. Російське посольство було направлене до Данії для ратифікації договору. До складу посольства входили намісник мценський Олексій Григорович Давидов і дяк Тимофій Петров (у фонді Таємного королівського архіву Копенгагена зберігається їхня вірча грамота, датована 28 серпня 1578 р.). Таким чином, у 1578 р. Давидов перебував певний час на посаді намісника Мценська.

8-го листопада російські та данські послы прибули до Пернау (суч. Пярну). Подальший шлях для росіян ускладнювався: в умовах Лівонської війни, що тривала в той час, вони могли дістатися Данії лише

¹ Список бояр, окольничих и дворян, которые служат из выбора, 85 года // Акты Московского государства. – Т. 1., № 26.

² Детальні відомості про особу Давидова подані в статті: Іванова О.А. Замовник копенгагенського Євангелія: історичний контекст створення рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2013. – Вип. 17. – С. 356–365.

³ Збірку документів з російсько-данських відносин, що зберігається в Данії, було досліджено, перекладено російською мовою та опубліковано в кінці XIX – на початку XX ст. першим секретарем російського посольства в Копенгагені у 80-х роках XIX ст. російським археографом Ю. Щербачовим. У статті «Два посольства при Івані IV Васильєвиче» Ю. Щербачова, вміщеної в «Русском вестнике» в 1887 р., детально описано історію укладання договору [16, с. 88–175]. Окрім книги Я. Ульфельда, в праці використані листи послів королю Фредеріку II та «Протокол» Таємного королівського архіву. Див. також: Іванова О.А. Цит. вид.

морським шляхом. Данці вирушили суходолом, оскільки Данія мала на той час мирні відносини зі Швецією та Литвою. Джерела згадують лише про перебування російського посольства деякий час на острові Готланд і прибуття в Копенгаген навесні, не вказуючи ані часу тривалості перебування, ані дати прибуття. Проте це значно уточнює і термін тривалості роботи «чоловека» Олексія Давидова Шерапки Євдокимова над рукописним Євангелієм.

З'ясуванню цих подробиць сприяло залучення географічних відомостей: посольство вимушене було перечекаати зиму на Готланді через суцільне замерзання заток Балтійського моря і частково його центральної частини. Біля берегів Пернау, звідки вирушили посли, крига з'являється вже з середини листопада, в районі ж самого Готланду льодостав триває з січня мало не до кінця квітня¹, тому й посольство не могло виїхати з острова і дістатися Копенгагена раніше цього часу. Враховуючи вказану писцем дату завершення роботи над Євангелієм – 2 травня, слід припустити, що написання рукопису розпочалося, очевидно, з метою заповнити вимушену зупинку на шляху в Данію, так би мовити, «благочестивою» працею і тривало під час перебування посольства на Готланді в листопаді 1578 – березні 1579 р.²

У рідкісних випадках переписувачі, які залишили свої імена в записках, ніяк не зазначили мету створення книг: Андрій Єремійович (ф. 313, № 12), піп Богдан (ф. 310, № 144 л), Василій Терновський (ф. 301, № 39 л), Ісайя та Матфей (ф. 313, № 47), Валентин Негалевський (ф. 307, № 421). Проте Ісайя та Матфей, вірогідно, виходячи зі змісту створеного Збірника, будучи освіченими ченцями якогось молдавського монастиря, писали книгу для нього.

Щодо Валентина Негалевського, то справедливим видається припущення О.І. Левицького про те, що свій переклад він здійснював за запитом кола однодумців – «за намовою и напомниманием учоних богобойных, а слово Божие милующих людей», хоча, як було сказано вище, згідно з дослідженням О.А. Назаревського, передмова і згадування «учоних» людей є таким само перекладом з видання Мартина Чеховича, як і власне текст. Проте складно уявити, що на тлі загального культурного руху, який відбувався на Волині, та з підвищенням інтересу до нових можливостей, що постали з перекладами Святого Письма національними мовами, перекладач Негалевський залишався наодинці зі своєю працею в селі Хорошеві: якщо це й не був запит однодумців, то певне середовище однодумців, у всякому разі, повинно було існувати.

Останнім, рідкісним, елементом запису писця є **згадування історичних обставин**, сучасних створенню книг. Так, у сербській або хорватській Тріоді цвітній (ф. 310, № 144 л) писець додає відомості

¹ На балтійських ветрах : подборка материалов о Калининградской области и Балтийском море [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mybaltika.ru/materialy>.

² Щодо подальшої долі самого посольства див.: О.А. Иванова. Замовник копенгагенського Євангелія ... С. 363–364.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

мости про драматичні події, які відбувалися в Хорватії під час написання книги: «Сію доушепользнѹю книгѹ глаголюєми трїѹдѹ. въ лѣто 7 тысоушно и 101 въ жѣпи требовѹ въ сѣлѣ роголїех близьь въкоупа хадѹма цѣра иссьмаитьскаго соултанѹ моурата. и то лѣто. бысть ѿ исмаилѣтѣнь мнѹго крѣвопролїте ѿ оугарь на рѣцѣ коупѣ под градомѹ Сиском: шхь и то лѣто быс многа нѹжда въ челоуещех ѿ исмаиль» (арк. 292 зв.). Запис відображає видатну подію в боротьбі християнської Європи та Оттоманської Порти – битву під містом Сисак на злитті річок Сава та Купа між об'єднаними силами Священної Римської Імперії (хорватськими, словенськими, австрійськими та угорськими військами) та турецькою армією (22.06.1593 р.), в якій турки були вигнані артилерійським вогнем з обложеного міста, частково вбиті, частково потонули в річці Купі¹.

Подальшу долю кириличних рукописів XVI ст. і відтворену в ній історію книжкової культури репрезентують вкладні, власницькі, купчі та дарчі записи наступних часів.

Найбільше, і майже в рівній кількості, збереглося записів власницьких (99) та вкладних (92). **Власницькі записи** розрізняються за категорією власників книг, які можуть бути приватними особами (34), церквами (22), монастирями (17), світськими установами – музеями або бібліотеками (26) – тощо. В залежності від категорії власника – від приватної особи до інституції – укладається запис за певною формою, зі своїм набором та кількістю складових елементів та особливостями.

Для *особистих* власницьких записів (34), які здебільшого розміщуються на нижньому або верхньому форзацах, на останньому аркуші або на його звороті, на першому аркуші тощо, найбільш розповсюдженою формою є така: *Сія книга* – потім повинна подаватися *назва*, але частіше вона пропускається – далі подається власник у родовому відмінку, його посада, іноді ім'я закріплюється підписом і засвідченням того, що запис є власноручним: «а подписал сію книгу» або «а подписал книгу рукою власною» («своею рукою» – у російських РК): «Сія книга смарагда Григорова Василевича Магѹрки а подписал сам рѹкою власною» (ф. 301, № 172 п). Закінчується запис датою його укладання, але цей елемент не є обов'язковим, серед розглянутих рукописів він трапляється лише в чотирьох записах. Згадування свідків у власницьких записах відсутнє.

Як було зазначено вище, відома дослідниця записів у книгах ІР НБУВ О.М. Апанович у низці своїх робіт, присвячених цій темі, визначала функцію власницьких та вкладних записів та, відповідно, і функцію імені в цих записах однаковою – як затвердження права власності². Проте, на нашу думку, слід розрізняти функціональну роль імен у цих записах: якщо ім'я у власницькому записі – атрибут суто юридичного обґрунтування володіння книгою, то мета вкладу є

¹ August Dimitz. History of Carniola. – Vol. III : From Ancient Times to the Year 1813 with Special Consideration of Cultural Development. – Xlibris Corporation, 2013. – P. 168–171.

² Апанович Е.М. Исторические записи ... – С. 153; Она же. Вкладные, владельческие, дарственные записи ... – С. 23.

здебільшого релігійна: констатація та збереження імені на книзі потрібні лише частково для юридичної фіксації, а передусім – для «вічного» церковного поминання, недарма власник книги завжди один, а вкладниками часто є декілька членів родини, а іноді навіть і сільська громада. Згадування мети вкладу – «помин душі», відпущення гріхів, жертва при постригу – є невід'ємною частиною в більшості вкладних записів. Опосередковано про цю розбіжність свідчать також різні дані стосовно згадування назви книги у власницьких та вкладних записах. Якщо майже в усіх вкладних записах назва книги подається – в 70-ти з 92-х записів, причому відсутність назви в кількох книгах обумовлена пошкодженнями або реставрацією аркушів, на яких вміщені записи, – то в половині власницьких записів назви книг не подаються, а розповсюдженою формою замість самої назви є сполучення-замінник назви *Сія книга*. Після нього назва передбачається, але частіше вона пропускається або зовсім, або зазначається «глаголемая» / «рекомая», проте після цих слів здебільшого нічого не додається: «Сиа Книга глаголема Василя Семеновича Жадовського села Їстиборова». Пропускається назва, на нашу думку, саме через юридично акцентовану форму *сія книга*, яка визначає акт володіння власністю і яка, можна вважати, є попередником використання в Новий час у кириличній писемності класичної латинської форми *ex libris*.

Власники, як правило, зазначають у записах свій соціальний стан. Випадки, коли подається лише стисло ім'я («Постникова – рукопись «Александрія» XVIII в.», ф. VIII, № 72), є вкрай рідкісними і характерні для пізнього періоду XIX ст.

Найбільша кількість підписаних рукописів IP XVI ст. належить духовенству – частіше це священики з білого духовенства (ф. 301, № 38 л; ф. I, № 2786; ф. 310, № 15; ф. 307, № 421; ф. 301, № 376 л; ф. 312, № 96), є один підпис дякона (ф. 301, № 574). З чорного духовенства один запис підписаний сербським митрополитом (ф. 301, № 376 л), два – єпископом Зосимою Прокоповичем (ф. 306, № 235; ф. 306, № 80), один – ієродияконом (ф. 306, № 198), один – ієросхимником (ф. 307, № 492).

Із світських власників, що залишили записи про власність, більшість складають селяни (ф. 310, № 99; ф. 310, № 50), є серед них також міщанин (ф. 310, № 2), промисловець (ф. 301, № 516 п), посадський (ф. 301, № 516 п), російський цар (Іван Олексійович) (ф. 301, № 223 л), «государів спальник» (ф. 306, № 80), колекціонер (С.П. Шевирьов) (ф. 310, № 29; ф. 310, № 5), жінка – «посадська дочка» (ф. 301, № 516 п). Лише сім записів власники підписали «рукою власною», серед них селяни, міщани, єпископ та колекціонер.

Іноді людина підкреслює своє право власності, підписуючи книгу неодноразово, зокрема російський Апостол (ф. 310, № 99) підписаний двічі – на арк. 224 зв.: «Вельской округи Крестьянина Андрѣя Корабицына» і ще раз – на арк. 225 зв.: «Сия книга Вологоцкой Губерни Вельскаго округа Бестужевскаго Волостнаго правления Бережаскаго ощества Вѣрюжевской

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Вѣденской цѣркви Казеново крестьянина Андрѣя лукина Карабицына собственая его Корабицына». В останньому записі бачимо, що, усвідомлюючи юридичне значення запису, власник вказує свою ідентифікацію більш докладно – зазначає територіальну приналежність.

Книга могла належати різним членам однієї родини, слугувати кільком поколінням селянських родин, передаватися від батьків до дітей: у згаданому вище Апостолі крім Андрія на нижньому форзаці залишив власницький запис Ігнатій Карабіцин. Право власності на Степенну книгу (ф. 310, № 50) закріпили послідовно на нижніх полях рукопису батько та сини: «... Жадовьскова потьписаль а Семень своєї рўкой лѣта 7192 мая въ 6 днь» (арк. 3–13); «Сиа Книга глаголема Івана Семеновича Жадовьскова села ѿстиборова» (арк. 14); «Сиа Книга глаголема Василя Семеновича Жадовьскова села ѿстиборова» (арк. 15).

Так само, як і в особистих записах, у власницьких записах церков (21) назва подається у формулюванні *Сія книга* або *сія книга глаголемая*, але назва книги згадується частіше (в 7-ми з 21-го запису). Далі зазначається назва церкви та часто – її локалізація: «Сія книга вологодского уѣзда ѿ церкви Покрова Пресвятыа богородицы что на синѣ» (ф. 302, № 20).

Слід відзначити, що серед записів РК XVI ст., які містять вказівку на територіальну приналежність церков, більшість вказує на приналежність до сільських церков (11 з 15-ти); серед міст згадуються Вологда та Яворів, у решті локалізацію не визначено. Серед необов'язкових елементів, що додаються вкрай зрідка, – підписи тих, хто завіряє власність: церковно- та священнослужителів – Нригору Smolenskij (ф. 310, № 152), дячків Тимофія Шмигіна (ф. 302, № 27) та Матфія Левицького (ф. 301, № 35 л), священників Аполінарія Куліниковського (ф. I, № 2789) та Іосифа Петровського (ф. 301, № 45 л) (останній додає рідкісну в записах взагалі і в цьому виді записів зокрема особисту думку на предмет власності: «Сіє евангеліє весма писано проворьно но неисправно въ тѣмъ что ѿ его пересмотрѣль ... и подписалъ въ поребской во веденьской церкви священникъ іосифъ петровский»).

Дата в церковних записах не вказується зовсім, винятком є польський запис, в якому повідомляється про обставини, в яких він укладався, – генеральну візитацію: «Та Evagelia ma zostawac wiecznemi czasu przy cerkwi Czerniewskiej, która pod czas wisyty generalnej podpisuie dnia 1 aprіła roku 1726».

Щодо книг, які є власністю монастирів, то тут запис з часом поступово втрачає більш-менш вільну форму і такі елементи, як назва або формулювання *сія книга* («Сиа книга естъ власнаа Монастыря Святого Ніколаа Пустинного Кіевского», ф. 306, № 19), і наближається до стислої форми музейних та бібліотечних зібрань: подається назва монастиря або бібліотеки монастиря в родовому відмінку, іноді дата: «Монастыря Почаевского» (ф. 302, № 28). Слід відзначити два записи різних почерків Пустинно-Миколаївського монастиря 1661 та

1643 років, далекі від усталених стандартних форм, що фіксують монастирську власність, і схожі скоріше на записи приватних осіб з характерними для них розлогими закляттями: «В лѣто ѿ рожества христова 1661 извѣстно сътворимъ духовнымъ и свѣцкимъ ижъ сѣа книга ѿ власнаа Монастыра Святого Николаа Пустынного Киевского, вѣчне и непорушне а бы ѿ того Святого мѣсца не была ѿдалена а если бы хто мѣл потаене взавша и на свои пожитокъ шбернути Анаѳема да будѣтъ» (№ 553, 1671 р.); «В лѣто ѿ сотворена Свѣта, 7151: плотскаго жъ пришествїа христова 1643: извѣстно творимъ духовнымъ и свѣтскимъ: ижъ сѣа книга глаголемаа уставъ церковный: власныи естъ Монастыра Святого николаи пустынного ѿ того святаго мѣстца нѣгды не былъ ѿдалень: А если бы хто хотѣлъ сѣю книгу потаемене взавши и на свои пожитокъ шбернути: таковыи шбѣтъ дасть передъ страшнымъ и нелицемѣрнымъ судїею: которыи приидеть судити живыхъ и мертвыхъ: и воздати комуждо по дѣломъ его: Аминь» (ф. 308, № 550).

Серед власників-монастирів, крім вже згаданого Пустинно-Миколаївського, – монастирі Межигірський, Миколаївський Пустинний Київський, Святогорський Синичий (під Псковом), Київський Печерський (ближні печери), Київський Михайлівський Золотоверхий, Почаївський Успенський, Ніжинський Благовіщенський (останній – єдиний, де в записі міститься підпис настоятеля архімандрита Феофіла).

Охоронна загроза всіх рівнів – від побажання «неотдаленности» від церкви до анафеми та проклять – характерна для вкладних записів, майже повністю відсутня у власницьких і міститься лише в п'яти книгах (ф. 301, № 58 л; ф. 301, № 38 л; ф. 301, № 45 л; ф. I, № 5391; ф. 308, № 553 та 550).

Хоча перші бібліотеки в Київській Русі виникли ще в X ст. – відома бібліотека Ярослава при Софійському соборі, – власне термін *бібліотека* з'явився досить пізно, зібрання книг іменувалося «книгохранилище», «книгохраниліє», «казна» та ін. Вперше цей термін зустрічається в Геннадієвій Біблії, яка була перекладена та переписана в Новгороді наприкінці XV ст., а незвичне для вуха сучасників слово перекладач пояснив на бічному полі сполученням «книжковий дім». До XIX ст. монастирські книжкові збірки вже давно об'єднували функції переписування, збереження і використання книг – функції бібліотек, проте на кириличних релігійних книгах у власницьких записах слово *бібліотека* в назві зібрання інституцій поширюється лише в XIX ст. Найбільш раннє використання цього терміна в РК XVI ст. IP – у записі приналежності Переяславській семінарії кінця XVIII ст., [1799 р.]: «Ex libris bibliotheca seminarij parvo rutheni Pereiaslaviensis». Кириличний варіант подібної формули відображає власницький запис на збірнику Ізмарагд XVI ст. із зібрання Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307, № 489), зроблений на форзаці верхньої кришки оправи рукою Іриней (Фальковського), єпископа Чигиринського: «Изъ числа книгъ библиотеки Киево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря». Вірогідно, запис був зроблений при укладанні єпископом Іринеем каталогу монастирської бібліотеки.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Таким чином, власницькі монастирські записи змінюються на бібліотечні записи Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого, Почаївського, Мілецького монастирів і Софійського собору. Дві книги Михайлівського Золотоверхого монастиря підписав бібліотекар монастиря Іван Спасський (ф. 307, № 425 та 427).

Із власників – світських інституцій – залишилися записи Антонія Степановича Петрушевича, історика, філолога, священика Української Греко-Католицької Церкви, колекціонера кириличних рукописів та стародруків (1821–1913). Так, на рукописній Александрії (ф. VIII, № 72) є два записи його рукою: один із них власницький – «Из Музеума А.С. Петрушевича» (арк. I), другий – «Засѣд. 9 января 1887 [...] Импер. Общества любителей древней письменности подъ председательством Д.Ф. Кобеко. А.С. Петрушевичъ» (арк. II). Власницький запис на тому самому аркуші «Постникова – рукопись „Александрія“ XVIII в.» свідчить про приналежність рукопису деякий час Миколі Михайловичу Постникову (б. 1827– б. 1897), купцю, антиквару, збирачеві ікон та церковного начиння¹. Вірогідно, рукопис був придбаний Петрушевичем у колекціонера. Очевидно, вчений брав участь у засіданні Товариства і демонстрував там цей рукопис. Згодом він подарував частину своєї колекції Російській академії наук, Університетові св. Володимира та іншим установам. Судячи з наявності наклейки Університету з № 24, рукопис був у числі дарів Петрушевича цьому навчальному закладові.

У XVI ст. РК залишалася доволі дорогим предметом. Приватні особи замовляли або купували духовні книги, які в цей час складають більшість у загальному книжному репертуарі, для «душекорисного» читання, для навчання дітей (Псалтирі, Часослови, Євангелія) і досить часто – для вкладу в церкву або монастир для священицьких молитов про своє здоров'я та спасіння або для поминання померлих батьків та родичів.

Вкладні записи на книгах, які жертвували, «вкладали» в церкви та монастирі з метою зберігання за умови поминання за богослужінням себе або померлих родичів, є найбільш змістовними з історичної та джерелознавчої точки зору через наявність у них значної кількості відомостей. Вони складаються з таких елементів: молитовний вступний початок – час вкладу (дата, іноді згадуються сучасні правителі: король, цар і т. ін.) – ім'я вкладника або вкладників (родина) – посада або соціальна приналежність вкладника – назва книги – адресат вкладу: церква/монастир/священик – місцезнаходження церкви або монастиря – формула загрози. Одні елементи є обов'язковими, такі, наприклад, як ім'я вкладника, його статус та дата вкладу, інші – другорядними, такі, як молитовний початок, місцезнаходження церкви або монастиря, формула загрози. Послідовність цих елементів також не є жорсткою і має різні варіанти.

¹ Бахрушин А.Н. Из записной книжки: кто что собирает. – М., 1916. – С. 12, 28–29, 65, 98–99.

Варто відзначити кількісний розподіл вкладних записів у відношенні до хронології. Найбільша їхня кількість припадає на XVII ст. (39) – час глибоких історичних змін, національного самовизначення, релігійних хвилювань, численних збройних сутичок; на другому місці – XVI ст. (20); зменшення кількості записів у XVIII ст. (16) свідчить про поступове сповільнення руху книги, який майже повністю зупиняється в наступному, XIX ст. (2), і завершується остаточним осіданням книг у зібраннях монастирів та світських установ.

У розглянутих рукописах **час** здійснення вкладу зазначений у 61-му записі, відсутній – у 20-ти, в решті рукописів не можна стверджувати про відсутність часу вкладу через фізичне пошкодження аркушів, на яких розміщені записи. Час вкладу може позначатися здебільшого на початку або наприкінці запису – частіше точною датою «Року 1692 мѣсяца априла 1» (ф. 306, № 13), зрідка – лише роком «Року божого 1711» (ф. 301, № 56 л), іноді додаються відомості про свято або святих дня, на який припадає укладання угоди: «в року 1649 мѣсяца януариа дня 1 то есть на вбрѣзаніи господне» (ф. 301, № 34 л), і навіть час укладання угоди: «масной недели в четверь перед полоуднем» (ф. 311, № 574).

У деяких записах дату підкріплено згадуванням сучасних історичних осіб загальнодержавного та місцевого значення: правителів – царів, королів, воєвод (ф. 160, № 434; ф. 301, № 43 л; ф. 312, № 274), представників світської або – частіше – церковної влади. Серед останніх: митрополити (ф. 160, № 408; ф. 303, № 119), єпископи (ф. I, № 15512), архімандрити або ігумени монастирів – місць вкладу (ф. 160, № 408; ф. 303, № 119; ф. I, № 2403).

Серед обов'язкових елементів перше місце посідає, цілком природно, **ім'я** вкладника: воно міститься в усіх записах, за винятком двох із пошкодженими текстами. Роблячи приношення Богові, вкладник вказував своє ім'я та мету пожертвування на самій книзі у вкладному записі: «Сію книгу гл҃мую Апостол тетрь надал рабъ божии Артемии Шилеико до церкви божои Ніколы» (ф. 312, № 40). Якщо вклад здійснюється «во здравіє», в запис часто включається поіменний перелік усіх членів родини: «игнат сынъ фешдоров стараго ватамана, и с подружіем своим марією и сыньми своими борисом и димитрієм. илієм іваном». У випадку поминального характеру вкладу замість імен здебільшого вказуються родинні стосунки: «за родичів», «за батьків», винятком є деякі вкладники-ченці, які зазначають ім'я померлого: «сію книгу евангеліє старица сундулѣа заболотцкаа дала в монастырь к успенію пречистые богородицы по старице иноке марѣе репьевѣ та еѣ поминати по вса дни» (ф. 301, № 40 л), «та многогрешный иеродиякон виталий дал есмь си книгу ... лѣствицу на монастырь тригорский церкви Превображени Христова вѣчно за игумена господина ѿца кирила» (ф. 306, № 236).

До імені вкладник у більшості випадків додає відомості про свій соціальний стан або посаду. Співвідношення представників основних груп вкладників за соціальними та професійними ознаками змі-

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

нювалося протягом століть і може бути продемонстроване таблицею, наведеною нижче:

Соціальний стан вкладників

XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.
Духовенство – 11 , у т. ч.: представники білого духовенства та церковно-служителі (священик, дячок) – 2 представники чорного духовенства – 9: рядового (ченці, схимник, ігумен, архімандрит) – 7, вищого (єпископ, митрополит) – 2	Духовенство – 9 , у т. ч.: представники білого духовенства та церковно-служителі (священики) – 3 представники чорного духовенства – 6: рядового (черниця, чернець, ієромонах, ігумен) – 4, вищого (митрополит) – 2	Духовенство – 3 , у т. ч.: представники білого духовенства та церковно-служителі (священики) – 2 представники чорного духовенства, рядового (чернець) – 1
Світські особи – 11 , у т. ч.: князь – 1 представники держ. влади (воєвода, канцлер) – 2 військові – 1 міщани (городяни) – 1 ремісники (млинар) – 1 пани – 1 приватні особи («раб божий»), чоловік із дружиною, жінка або родина без зазначення соц. стану – 4	Світські особи – 25 , у т. ч.: князь – 1 війт (староста сільської громади) – 1 військові (козаки) – 3 міщани (обивателі, городяни) – 2 ремісники (кравець) – 1 пани – 2 приватні особи («раб божий»), чоловік із дружиною, жінка або родина або група людей без зазначення соц. стану – 15	Світські особи – 11 , у т. ч.: представники держ. влади (гетьман) – 1 військові – 1 міщани (городяни) – 2 пани – 1 приватні особи («раб божий»), чоловік із дружиною, жінка або родина без зазначення соц. стану – 5 громада села – 1

До таблиці слід додати відомості про два записи ХІХ ст.: вкладниками є чоловік із родиною та староста старообрядницької єдиновірної церкви в Новозибкові (ф. І, № 5524).

Порівняння цих відомостей демонструє поступовий перерозподіл у співвідношенні духовних та світських осіб в якості вкладників протягом трьох століть: якщо в ХVІ ст. їхня кількість майже однакова, то далі представники світського середовища домінують з усе більшою перевагою – 1 : 3 – у ХVІІ ст., 1 : 4 – у ХVІІІ ст.

Усередині групи духовенства в хронологічній послідовності зменшується кількість вкладників з чернецтва, збільшується – з білого духовенства, а саме – із священства.

В умовній групі світських осіб представлені всі соціальні верстви – одні й ті самі протягом трьох століть: представники державної влади, вельможі, військові, міщани, ремісники, а також мешканці містечок і селяни, – останні, як правило, визначають свій соціальний стан, як «раб божий», або просто називають на ім'я себе та членів своєї родини. Слід зазначити, що мешканці містечок і селяни як вкладники в ХVІІ ст. мають переконливу кількісну перевагу, – здебільшого це

стосується тогочасних України та Білорусі і свідчить про зростаючу роль згаданих верств населення в соціальному житті даного періоду на цих територіях.

Слід відзначити також рідкісні випадки, коли вкладниками були жінки, що зафіксовано в одному записі XVI ст. та в двох – XVII ст. В записі 1587 р. дружина надає священику в церкву збірник Златоуст (ф. 310, № 15) для поминання чоловіка: «Сию книгу златаусть дала дара Ѡедорова доч веркасова жена по душе мужа своею попу михаилу ѡцу ... храму. лѣта 1587». У XVII ст. у першому записі черниця надає в монастир Євангеліє на поминання по померлій черниці: «сїю книгу евангеліє старица сундулѣа заболотцкаа дала в монастырь к успенію пречистые богородицы по старице иноке марѣе репьевѣ та еѣ поминати по вса дни» (301, № 40 л). Другий запис 1619 р. міщанки з дітьми, яка презентує свій вклад – дзінюк у храм свт. Миколая: «лѣта божого 1619 рокоу та раба бжиа моутрѣна из дѣтмі своїми на има коровчїнаа мешчанка городелскаа надала сеи звонок которыи ѡкупїла оу мешчан городелских ко храму архїереа христова нїколы ...» (ф. 301, № 34 л).

Як свідчить останній запис, іноді предметами вкладу в церкви та монастирі, що записувались у релігійній книзі, слугували не лише власне книги, але й гроші – «пять рѣблей денег» (ф. I, № 166), а також деякі речі, які могли використовуватися як церковне начиння: «крижовъ циновихъ два, лихтарѣвъ чтири, мисечка за ... (?) бѣлками двома одданскои работи, заслона табѣнова нїебїеска на пресвятои Богородици, корогвіи двѣ материалнихъ, з федѣрами до набоженства ризи и стихар епетрахель на раквици все матерїи камелковїи, корогов третїаа польгїнаа з кѣтасами» (ф. 301, № 30 л). У одному з євангелїй зі збірки Софїйського собору (ф. 312, № 31) у 1753 р. було навіть укладено реєстр пожертвувань та жертводавців безпосередньо в книзі: «1753, Року реєстръ монастыра Корсѣнскаго Гѣланицкаго много кто и такий человекъ з паравїи Горбузина обыцаетъ до вбители на спомоганїе церкви (далі – перелїк імен та сум). Итого всѣхъ маешъ рѣблей тринадцати и патнадцать копѣекъ ровно».

У більшості записів не зазначено осіб – другорядних учасників здійснення вкладу, вкрай рідко згадуються свідки – лише в трьох рукописах, причому всі ці записи є одночасно купчими та вкладними, тобто в них ідеться про грошову угоду із зазначенням вартості книги, при фіксації якої були потрібні свідки (ф. 306, № 26; ф. 311, № 574; ф. I, № 2813). Відомості в цих записах – особливо розлогі, включають не тільки свідків, але й усі можливі деталі угоди про передання власності. Подібний запис залишив у Тріюді цвітній кравець Самуїл 2 квітня 1620 р.: «Во има ѡца и сына и святого доуха ї святыа богородица и всѣхъ святых Сїа книга именованъ тридѣ цвѣтнаа купилъ рабъ божи Самоиль кравец з росоховатец и женою своею и сынами Своими. savoю з микитою с костуком з тацкомъ и дал за ню золотыхъ чотири. И дал ею ѡцѣу левнтію попови Каманецкомѣ вѣчными часы ї его потомкомъ за свое ѡпущенїе и записал еи ѣ каманках и свѣдоцтвомъ слѣшнымъ при добрихъ людехъ при власкѣ при тишенкѣ при ивахнѣ при пилипѣ кашаровскѣмъ при петрѣ власковом...» (ф. 306, № 26).

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Особи, які робили записи, очевидно, були священиками або дячками і писцями тих церков і монастирів, які приймали вклад, деякі з них залишили свої імена. Так, серед авторів записів – священики: ієрей Григорій Данилович, який «для лѣпшаго увѣреніа рѣкѣ свою» підписав запис (ф. 301, № 37 л), Іоанн Добренко Сокальський, піп Гайворонський, «настоятель Святое Покровы рѣкою власною» (ф. 312, № 90), піп Олексій – «подписал сию книгоу Прелаг николскаи поп Ѡлксей» (ф. 312, № 274), дячки та писці тощо – «а подписывал сиѣ книгѣ тогож Клобукова монастыря Клироскоі дѣачекѣ Іона Михайлов сынѣ» (ф. I, № 7456); «при ігоуменѣ Никанру писецѣ Ифрим» (ф. I, № 2403); «а подписал мокѣецѣ іванав сынѣ бѣлага» (ф. 301, № 194 л); писецѣ Ліствиці Неклюд (Неклюдець) Свинкін (ф. 160, № 408).

Кількість записів, які підписали самі вкладники, є невеликою (5), але й тут простежується певна закономірність: чотири з п'яти вкладників, що залишили свої підписи на книгах, були представниками духовенства, які надавали вклади церкві або монастиреві – місцю свого служіння, і їм не потрібні були посередники. Так, «смѣренный еромонах арсеній игѣмень честного креста» надає «стое євангеліе ... ѿ сего монастыря» і записує «самъ своею рѣкою грѣшною» (ф. 312, № 31); священик Симеон Кирилович «ѡдаль сию книгу нарекомую Апостоль» та підписав запис «рѣкою власною» (ф. 312, № 41), «чернець Трифон» здійснив свій вклад у церкву, де служив білим священиком (ф. 302, № 4), вкладник Ісайя «положыл в дом Николѣ чудотворцу и благовѣрному князю Василию» (в цьому випадку приналежність до церковнослужителів є не такою очевидною, запис пошкоджений, випало кілька слів, але можна зробити таке припущення за явно чернечим іменем вкладника) (ф. 302, № 17). Лише один запис належить світській особі – мешканцеві села Павлу Лапку: «подпис руку моеи даю Павелъ Лапко з жонои ѡгафѣею» (ф. 301, № 30 л).

Вкладники могли не лише купувати вже написані книги, замовляти переписувачам нові – спеціально для вкладу, як свідчить запис писця Ліствиці Неклюдця, Іванова сина, Свінкина, про вклад замовника книги Романа пономаря (ф. 160, № 408), але й замовляти поновлення тих книг, що стали ветхими, – в такому випадку саме поновлення сприймалося як вклад або жертва храмові: «...и даде еа въ храм святого архангела михаила и понових еа въ село крѣченковцов... книга понових за михаила и прочіих безплѣтных» (ф. 160, № 434).

Одним із важливих елементів записів, який несе цінну історичну інформацію, є назви храмів або монастирів – місць вкладів книг, подекуди разом з іменами священиків тощо. Як правило, вкладники здійснювали вклади до церков свого приходу чи в монастирські церкви, іноді в церкву або обитель, що будується (ф. 306, № 13), або при заснуванні монастиря (ф. 306, № 235).

Так, одне з Євангелій (ф. I, № 2403) було пожертвоване дяком Симеоном у монастир Агапія, розташований в історичній місцевості Західна Молдова (тепер Румунія). Монастир, утворений у другій

половині XIV ст., був заново відбудований у середині XVI ст. господарем Петром Рарешем та його дружиною Оленою. Можливо, це Євангеліє, створене, за даними філігранознавчого аналізу, в 60–70-х роках XVI ст., було одним із вкладів у цю обитель¹.

Церковний устав, написаний у Твері в 1515 р. (ф. 301, № 193 л), був пожертвований у 1587 р. при освяченні церкви «страстотерпець христовъ мѹченик дмитрия на черном рѹчью в микѹлинскои десетине при блговерном царе великом князе Ѡедоре ивановиче всея рѹси при епискѹпе захарье тверьском при свещенике при василье»².

Інший Устав церковний з колекції КПЛ (ф. 306, № 20) був також вкладом у відбудовану церкву. Хоча прямо про це в записі не йдеться, історичні відомості дають змогу опосередковано стверджувати даний факт. Монастир зазначений автором запису як «Синський»: «Лѣт 707 седмаго, сию книгу ѹстав сирѣчь главы, дал пречистые в дом і ... предтечи крестителя Господня Івана и преподобных ѿець Антонїа и Ѡеодосїа печерских в Синскои манастыр старец Макареи Малои на памет по своєї доуши, и по своих родителей». Враховуючи згадані при монастирі назви церков, можна стверджувати, що йдеться про Свенський монастир у Брянську, який до XVII ст. носив назву Свинський за річкою Свинь, але наприкінці XVII ст. була здійснена зміна букви *и* на *е* в назві річки та – відповідно – монастиря, щоб уникнути неблагозвучності. В записі, очевидно, пропущена буква *в*. Якраз у час створення запису, в другій половині 60–70-х років XVI ст., в монастирі, заснованому, за переказом, у 1288 р. князем Чернігівським Романом Михайловичем, за наказом царя Івана Грозного розпочалося будівництво кам'яних храмів – Успіння (замість дерев'яного) з бічним вівтарем на ім'я Усікновення глави Іоанна Предтечі та нового храму на ім'я преп. Антонія і Феодосія Печерських³. Згідно з аналізом філіграней, рукопис був написаний саме в цей час – 1568–1569 рр., тобто відразу після створення був пожертвований у відбудовані церкви монастиря.

У вкладних записах згадуються кілька міст, кілька десятків місечок, багато монастирів та безліч сіл. У переважній більшості записів назви цих місць так чи інакше подаються, що вказує на бажання вкладників пожертвувати книгу в конкретну церкву або монастир. У понад 2/3 записів (66) подається назва храму або монастиря: «оу престола чудотворьца Николы Іван Василевич Семичев при державѣ царя нашего князя Ѡедора Івановича, Мѣсяца марта 21 день подписал сию книгуоу Прелага николскаи поп Ѡлксей» (ф. 312, № 274).

У майже половині записів (47) є також назва міста або місця розміщення церкви чи монастиря, у т. ч. часто як визначення до імені храму або священика: «сия книга глаголемаѹа тrefолой на храм божий на лохвицы» (ф. 312, № 91).

¹ Manastirea Agapia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scribube.com/geografie/MANASTIREA-AGAPIA10547148.php>.

² Микулинська десятина – Микулинське Городище (тепер с. Микулино), Тверська обл.

³ Тиханов П.Н. Брянский Свенский монастырь 1288–1888. – Брянск, 1888. – С. 3–4.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Невелика кількість записів (12) вміщує ім'я священика храму або ігумена чи архімандрита монастиря (іноді – також за назвою міста або села) – для посилення обов'язкового характеру умови, іноді такий запис документує також дозвіл на подальшу передачу права на книгу нащадкам священика: «то волно вручити сынові своєму» (ф. 301, № 37 л), в іншому записі – «...И дал ею ѿцѣ лешнтию попови Каманецкомѣ вѣчными часы і его потомкомѣ за свое ѿпущеніе» (ф. 306, № 26).

Лише в одиничних випадках у непошкоджених записах відсутнє будь-яке зазначення назви храму або імені священика: «лѣта 7 сотнаго году дал сию книгѣ намаканон игоумен селівестръ в дом монастырѣ по себе и по родителех своих» (ф. 312, № 233).

Іноді до назви храму додається місце його розташування, яке, очевидно, складає з назвою усталене найменування. Так, вкладник Кондрат, який купив Євангеліє у Львові і пожертвував його до храму Архістратига Михаїла, вказує на розташування церкви в місті Глинську – «...прідал его коу святой церкви, коу глинскоу и к городищю на гороу, коу святому михаилоу», – в записі зазначене старовинне городище на горі, яке збереглося з часів Київської Русі, XI–XIII ст., – літописний Щекотів¹ (Глинськ – тепер Жовківського району Львівської області). У двох записах 1587 р. в російському рукописному Церковному уставі (ф. 301, № 193 л) згадується церква Димитрія Солунського, обидва рази – на «Черной руче». Таку назву мав цвинтар, нині він не зберігся, який знаходився поблизу теперішнього села Бебелево, на місці кладовища, за 40 км від Твері.

«Вічне» зберігання книги в тій чи іншій церкві або монастирі за пожертвування передбачалося само собою, і згадування в записі про це могло випускатися: «Лѣта. 706 втораго. положыл сию книгоу глемый апостоль старец корнил. у храме у никола чудотворца. во шбители. по себѣ и по своих родителей» (ф. 307, № 419), але частіше перебування в храмі вкладу «вічно», «вѣчными часы» або «вічно та непорушно» підкреслювалося спеціально: «Сию книгѣ глаголемѣю Апостол тетръ надал рабѣ божии Артемии Шилеико до церкви божои Николы святой Василкѣвскоѣ вѣчными часѣ. амин. въ року 1665» (ф. 312, № 40).

Зазначаючи умову вкладу – «вічне», «невиносне» зберігання, вкладник у той же час намагався завбачливо запобігти випадкам порушень цієї умови. Пожертвувана в певну церкву або монастир книга могла вкладатися ще не один раз в іншу церкву або монастир. Так, книга Апостол (ф. 160, № 3071), пожертвувана в церкву свт. Миколая в другій половині XVI ст., «не выносима из церкви Божо-еи», через століття вже була куплена «ѣ пана Ларишна Иванова за копь три гъровшей А надана ... въ церков съветого Николы въ [Сътаросели]». Якщо в даному випадку, незважаючи на наявність у записі однакової назви церкви, не можна стверджувати, що то була одна й та сама церква,

¹ Ковшевич Р. Исследование положения старинного города Руси Щекотова или Щекотина. – В кн.: Науковий збірник Галицько-руської Матиці. – Львів, 1865. – С. 111.

то одне з волинських Євангелій (ф. 301, № 30 А) послугувало вкладом саме в одну й ту ж церкву мч. Параскеви в селі Обеніж (тепер Турійський р-н Волинської обл.) протягом зовсім короткого періоду часу: в 1727 р. вкладником виступає пан Гримський із дружиною Марією, а вже в 1738 р. – Павло Лапко з дружиною Агафією і батьками «обапол», причому кожного разу вклад супроводжується щедрим доданням різноманітного церковного начиння: у першому вкладі це – хрести, ліхтарі, завіса, хоругви, стихар, у другому навіть вказана загальна сума пожертв – 62 золотих. Незважаючи на значне підношення, як видно, висловлене побажання про поминання пана Гримського не було виконане. Щодо другого вкладу, то, враховуючи те, що книга в 1816 р. залишалася в цій церкві (про це свідчить запис священника села Обеніж Івана Колядинського), можливо в подальшому вона перебувала там дійсно «невиносно».

Таким чином, вкладені в церкви книги продавалися і перепродавалися, незважаючи на наявність у книзі попередніх вкладних записів. За нашими спостереженнями, лише в невеликій кількості записів містяться нейтральні попередження про те, щоб книгу «не виносили», «не отдаляли» від тієї чи іншої церкви (7). В двох подарованих митрополитом Іовом Борецьким Михайлівському Золотоверхому монастиреві книгах XVI ст. – Псалтирі слідуваному (ф. 307, № 416) і Словах послицьких Василя Великого (ф. 307, № 480) вже йдеться про «клятву»: «под клатвою да никтоже дръзнет. ѿселе ѿдалити». В більш ніж половині вкладних записів (37) у кінці вміщені загрози та закляття, які, на думку вкладників – як світських, так і духовних осіб, мали своєрідну охоронну функцію. Християнські за залученими святими іменами та подіями і язичницькі за змістом загрози та прокляття мають багатий спектр: від погроз «стати перед Судом Божим» до прямих проклять – «проклят будет», причому автор запису часто звертався по допомогу до святих: «ѡ 318 ѡтець иже ва никеи и ѡ тріехъ святителей василее івана златоуста. глигорее богослова». Слід відмітити, що в книгах, які використовувалися в богослужінні, проклять за можливе вилучення книги з церкви набагато більше, ніж в інших, а неприємностей такого роду вкладники очікували від осіб будь-якої соціальної приналежності: «или бы поп. или бы простыи человекъ, или бы шляхта» (ф. 311, № 574).

Крім «виносу» та продажу книгам загрожувало також фізичне псування: від нього упереджає читачів архімандрит Гедеон Балабан у збірнику, подарованому Миколаївському Жидичинському монастиреві (ф. 303, № 119): «а кто бы мѣл ѿдалити ѡ церкви книгъ сию ѡ мастира жидичина или напис с книги сей выдрати или вымазати настоател по мнѣ бывший или бы кто иный да россудится со мною На втором и страшном пришествии христовѣ идеже придет сѣдти живым и мертвым и воздати комѣждо по дѣлом его...». Правда, продовжуючи звернення до читачів, вкладник Збірника і, очевидно, його замовник архімандрит Гедеон просить поминати і молитися за себе: «Молю же убо честныи ѡци и ѡ христе братия

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

прочитающеи написаниа во книзѣ сей поминайте же и мою любов и молѣте господ бога ѡ мнѣ грѣшнем да простит мѣ ѡ грѣх моих во день судный Аминь».

Щодо грошової вартості самої книги-вкладу – вона згадується лише в тих випадках, коли вкладові передувала нещодавня купівля, здійснена саме для подальшого вкладу, а сам запис таким чином набуває додаткового значення купчої угоди: «Сия Книга глаголемаа триидѣ цвѣтнаа а ѡмнила ей громада липовскаа До церкви божией до храму покрова святых владичици Богородици и присно дѣвѣ Маріи И купили У наливак У поповича Ивана А хто би могль ей ѡдалити ѡ храму покрова пресвятой Богородици то проклат Анаѣма Куплена цѣною За золотихъ ѡсѣмь року 1733...» (ф. 312, № 82). Таких купчих-вкладних записів серед загальної кількості вкладних небагато (17), дещо перевищують їхню кількість записи власне **купчі** (25), які часто заміняли купчу грамоту, – вони фіксують у стислій формі зміст угоди, її реальну наявність.

Оскільки купчий запис має суто юридичну функцію і часто подвійну мету (купчий-вкладний), у ньому здебільшого вказуються всі можливі відомості, які можуть стати в нагоді для ідентифікації обставин угоди: час укладання запису, назва книги, ім'я покупця та його соціальний статус або посада, грошова вартість рукопису, іноді зазначається топонім – село або місто, де здійснюється угода, рідше – продавець: «Ѡ сьзданиа мирѣ 7129: року божіа 1621 Мѣсяца маа дна 21: Кѣпил си. книгѣ зовемѣю ѡсвященник на восакѣ потребѣ церковнѣю, Кѣпил раб божіи священни Среи іаков за свою працю власнѣю За злотых 9: Часы вѣчными оу селѣ оугвлском» (ф. I, № 3983); «Сия богодухновенная книга называемая апостол, веденской волости нижняго конца крестьянина гаврила попова куплена въ городе каргополе плачено – 10 (ру). 1821 (го)» (ф. 310, № 99).

Саме місце, де укладається угода, вказується вкрай рідко, вірогідно, це вважалося менш значимим, аніж ім'я продавця та назва населеного пункту, але такі випадки все ж трапляються: в розглянутих РК є три записи із зазначенням місця угоди. Одне з Євангелій куплене «въ градѣ львовѣ. оу святого ѡца николы, оу дакона павла» (ф. 311, № 574), Ізмарагд (ф. 307, № 492) 20 травня 1661 р. продано «в мѣстѣ Васылковѣ в армарку», угода про придбання Тріоді цвітної (ф. 312, № 82) у 1733 р. «за золотихъ ѡсѣмь» «дѣялося в наливайков найкоцѣ в романа ктитора в дому». До цих записів можна додати запис С.П. Шевирьова «у Большакова Куплена 1842 года Сентября 19. Заплачено 60 р. ас. Шевырев», тому що тут мається на увазі не сам букініст Большаков, а скоріше його книжкова крамниця.

Ім'я покупця, цілком зрозуміло, вказується завжди, за винятком запису в одному з Апостолів з колекції ЦАМ КДА (ф. 301, № 57 А): «Показаль Фома Пискарь, что эта книга куплена за 10 р. въ Одессѣ у безъ Поповца Андрея Петрова». За припущенням дарувальника в ЦАМ КДА Ганицького або М. Петрова, на той час секретаря ЦАТ, який складав звіт, рукопис був «відібраний у розкольника» поліцейським чиновником¹,

¹ Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за февраль 1881 г. / секретарь общества Н. Петров // ТКДА за 1881. – К., 1881. – Т. 2, № 5–8. – С. 112.

проте, якщо мати на увазі, що сам дарувальник купив Апостол у бу-кіністів, зі значною вірогідністю можна припустити, що він був придбаний у старообрядця саме ними.

Більшість покупців у розглянутих записах, які залишили відомості про себе в 35 рукописах, з точки зору соціального стану, – це селяни, міщани, самі або зі своїми родинами, які купували богослужбні книги для вкладу в церкву або для передання священикові з метою поминання: «Сиа книга рекомаа евангелие купиль рабъ божии Θεодоръ кардашевский со женою своею мариною и со чади своими, младенцем: стефаном младенцем: Іаном: младенцем: ахристиною за ѿпущение грѣховъ своѣхъ а врѣчаю еи вѣчними часи святому ѿцу василию ...» (ф. 301, 37 л).

Меншу за чисельністю групу складає духовенство, біле та чорне, представники якого беруть участь у купчих угодах: єпископ для вкладу в церкву, ігумен для свого монастиря, священик «для потреби церковної», ієромонах, ченці тощо.

Запис про купівлю здебільшого залишає покупець, оскільки, як було зазначено, часто придбані книги призначалися для подальшого вкладу, про що йдеться в записі. В кількох РК наявні відомості про продавців, серед яких є особи як світські – дяк (писець рукопису), козак, міщанин, розкольник, монастирський стряпчий, колекціонер, так і духовні – диякон, священики, ієромонах. Але слід відзначити, що власноручні підписи, які фіксують купчу угоду, здебільшого є характерними для записів продавців: їхні підписи містяться у 8-ми з 20-ти записів у той час, як записи покупців складені майже в усіх записах третьою особою; винятком, можливо, слід вважати запис єпископа Раського Симеона, покупця і вкладника Синтагми Матфея Властаря (ф. 301, № 376 л), але через пошкодження тексту це не можна стверджувати напевно.

Рідше книги купували для себе, але й у такому випадку вони призначалися для вкладу після смерті: так, Авраам Хмельницький з села Забелоч, купуючи Октоїх у священика для своєї потреби, – «не възбранает и до церкви до слушнаго часу поки Богъ да поможет» (ф. 312, № 87).

Свідки при купівлі згадуються доволі рідко: «Был при том брат его игнат, коундратоув рѣдныи, васко лаврикоув сынъ был при том, и поп их захарій котрый тогда им закоун чинил» (ф. 311, № 574, див. також: ф. 301, № 57 л; ф. 306, № 26; ф. 312, № 82).

Час написання зазначено в більшості записів, причому дата частіше наводиться повністю, на початку або наприкінці тексту запису. Якщо передбачається або вже здійснено подальший вклад, – вказується церква, в яку вноситься книга «на помин», або священик, який буде здійснювати відповідні треби вкладників: «Рабъ божии петр кѣпиль сию книгу рекомѣю евангелие за таларѣвъ чотири за свое спасение грѣховъ одпущение одаль еи до веси Скѣпча до храмѣ стаго Воздвижени чесного креста рокѣ божию 1735 мѣяца сепѣтверею дня 28» (ф. I, № 2787).

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Часто сама купівля, без подальшої передачі до церкви або священникові, усвідомлюється як дія, що сприяє відпущенню гріхів: «Сіа книга глаголемаа евангелие купиль еи рабъ божии Івань Кучерь и со женою своєю Мариною за ѡпущение грѣховъ своих» (ф. 301, № 37 л).

Окремо слід згадати купчі записи ХІХ–ХХ ст. У ХІХ ст. активізується інтерес до приватного колекціонування рукописних книг, що триває до Першої світової війни, виникають та поширюються букіністичні крамниці та магазини. Серед записів у РК ХVІ ст. з фондів ІР цього періоду залишилися записи про купівлю рукописів двох колекціонерів.

Перший з них – Степан Петрович Шевирьов, російський літературний критик, історик літератури та мистецтва, слов'янофіл, залишив запис про придбання Збірника богослужінь та житій давньоруських святих у 1842 р. за 60 рублів асигнаціями (ф. 310, № 29). Рукопис був куплений у магазині Тихона Федоровича Большакова – букініста-антиквара, старообрядця, власника кількох антикварних крамниць, спочатку в Москві, а згодом – у Нижньому Новгороді; його колекція рукописів і стародруків стала основою зібрання слов'яно-руських рукописів Московського Публічного і Румянцевського музею. У 1842 р., яким датоване придбання рукопису, Большаков торгував рукописними книгами, стародруками та предметами старовини саме в Москві, в крамниці в Охотному ряду на вул. Варварка¹. Підпис Шевирьова є ще на двох рукописах з колекції Ніжинського інституту (ф. 310, № 13 і № 57).

Два записи іншого дослідника давніх пам'яток – Юліана Андрійовича Яворського, галицького літературознавця, фольклориста, історика, – також згадують ім'я Большакова: «Пріобрѣт. въ апрѣлѣ 1907 г. въ Москвѣ – у Большакова» (ф. 33, № 1), «Пріобрѣт. въ Москвѣ въ октябрѣ 1906 г.» (ф. 33, № 2). Проте тут, очевидно, йдеться про Сергія Тихоновича, сина Большакова, який успадкував і розвинув справу батька².

Значну історичну цінність має зазначення в купчих угодах вартості тієї чи іншої рукописної книги. Ці відомості дають змогу простежити динаміку цін на РК в ХVІ–ХІХ ст. та їхнє значення в суспільстві. В записах РК, що зберігаються в ІР НБУВ, присутні всі грошові одиниці, розповсюджені в країнах кириличної писемності: талари, польські та литовські золоті та пенязі (Україна, Київщина, Поділля), рублі, алтини та деньги (Московська держава), пенязі та уги (Молдавія). Нижче наведені ціни на книги, зазначені в купчих записах РК ХVІ ст. з фондів ІР НБУВ. Локалізація написання книг вказується за наявністю або за припущенням, де є можливість її встановити з більшою чи меншою вірогідністю:

¹ Большаков // ПЭ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/149709.html>.

² Там же.

<i>Назва та шифр рукопису</i>	<i>Дата купівлі</i>	<i>Місце укладання угоди</i>	<i>Вартість книги</i>
Українські рукописні книги			
Євангеліє ф. 311, № 574	1658 р. Остання чверть XVI ст.	Львів? Львів	14 злотих лічби литовської 3 копи грошей без семи грошей
Євангеліє ф. 301, № 38 л	1669 р.		6 злотих (золотих пув дванадцята)
Євангеліє ф. 301, № 14 п	XVII ст.		3 таляри
Євангеліє ф. I, № 2787	1735 р.,	Поділля (суч. Хмельницька обл.)	4 таляри
Требник архієрейський ф. I, № 3983	1721 р.		9 злотих
Тріодь пісна ф. 306, № 24	1620 р.		4 злотих
Тріодь пісна ф. I, № 2813	1626 р. 1731 р.	Поділля	10 (?) злотих 24 злотих
Тріодь цвітна ф. 312, № 82	XVII ст. XVIII ст. 1733 р.		20 злотих 13 злотих 8 злотих
Ізмарагд ф. 307, № 492	1661 р.	Васильків	«за злотих польських», без зазначення кількості
Російські рукописні книги			
Апостол ф. 310, № 99	1821 р.	Каргополь	10 руб.
Апостол ф. 301, № 57 л	80-ті роки XIX ст.	Одеса	10 руб.
Збірник ф. 301, № 516 п	XVIII ст.	Прилуцький мон., Вологда	8 алтин та 2 деньги
Збірник богослужінь та житій ф. 310, № 29	1852 р.	Москва?	60 руб. асигнаціями ¹
Требник ф. 302, № 21	1618–1620 рр.	Прилуцький мон, Вологда	Півтора рублі з алтином
Тріодь цвітна ф. 310, № 5	1573 р.	Псков	3 рублі з чвертю
Молдавські рукописні книги			
Євангеліє ф. 301, № 45 л	1685 р.		4 уги (угорські золоті) та 2 вівці

¹ Покупка датована 1842 р. – роком грошової реформи 1839–1843 рр., під час якої одним із засобів платежу були асигнації, їхня реальна вартість була в чотири рази меншою від номінальної. Платежі могли здійснюватися як монетою, так і в асигнаціях (пос.: Семенкова Т.Г., Семенков А.В. Денежні реформи в Росії в XIX веку. – СПб., 1992. – С. 130–140). Тобто реальна вартість книги сріблом – 15 рублів.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

За рукописами, які вміщують кілька різночасних купчих записів про оплату однаковою грошовою одиницею, можна простежити поступове зниження вартості книги. Так, ціна на українську Тріодь цвітну (ф. 312, № 82) протягом півтора століття змінилася з 20-ти до 13-ти, а потім до 8-ми польських золотих. У XIX ст. – часі, коли первісна функція рукописної книги відійшла в історію, вона стала предметом приватних та громадських колекцій і бібліотек і набула значення об'єкта наукових знань, а своє функціональне значення богослужбової книги зберегла лише в досить консервативному середовищі старообрядництва, – ціна на книги одного типу залишається незмінною протягом століття. Наприклад, книга Апостол (ф. 310, № 99) коштувала 10 руб. у 1821 р. в Каргополі – одному з місць поселення старообрядців північного толку, і стільки ж у 80-ті роки XIX ст. в Одесі – арелі розповсюдження громад старообрядців безпоповців-філіповців.

Іноді замість грошової вартості ціна на книгу визначалася еквівалентом у матеріальному вираженні – твариною або зерном: так, надавалися, наприклад, дві вівці на додаток до 4 угів за Євангеліє в Молдавії XVII ст. (ф. 301, № 45 л), 4 дойниці пшениці київської міри за Октоїх у 1729 р. на Житомирщині (ф. 312, № 87), міра жита за Тріодь цвітну в Сербії, місто Крчедин у XVII ст. (ф. 301, № 144 л). Оплата могла здійснюватися також тією чи іншою послугою: «за похорон» на Львівщині у XVIII ст. (ф. I, № 2786), «за свою працю власну» на Київщині XVII ст. (ф. 307, № 492).

Серед невеликої кількості **дарчих записів** у книгах XVI ст. з фондів ІР НБУВ (12), які писалися здебільшого на форзацах або на звороті верхньої кришки оправ, більшість – у дар бібліотеці або музеєві – написана в XIX ст. Наявні лише три записи XVII–XVIII ст., два з яких – на книгах, подарованих однією духовною особою іншій, із позначенням імен і сану, але якщо один із написів є безсумнівно дарчим – «Сию книгу гламую Соборникъ во дар Принесе Пречестный во Іеромонасехъ Антоний Тацевский боголюбивому Єпископу луцкому и встроzkому Архимандриту Мѣлецкому Кир Іусифу Чаплицови» (ф. 303, № 119), то два інших можна віднести до дарчих лише умовно – не зовсім зрозуміло, чи був то дар: в одному з них автор «підписує книгу» іншій особі – «Я разпоп Клементѣй сию книгу воскрѣсенскому священнику Григорию подписал своєю рукою» (ф. 301, № 172 п), в другому – «передає»: «Сия книга Смарагдъ посилается ѿцѣ Ісихию взятаго ѿцем Левнтием Воронкѣвским 1726 року ма(р)та, 16 дня» (ф. 307, № 492), можливо, це були вклади.

Більшість дарчих записів припадає на XIX ст., час, коли книга стає об'єктом наукових студій з історії, церковної археології, палеографії, джерелознавства, а також предметом колекціонування історико-археологічних установ, музеїв, бібліотек, приватних осіб тощо.

Значна кількість подарованих рукописів у цей період надходить до КДА, і це пов'язано з діяльністю Церковно-археологічного товариства (ЦАТ), згодом – Церковно-історичного та археологічного товариства

(ЦАТ), та Церковно-археологічного музею (ЦАМ), заснованих у КДА у 1872 р. з дозволу Св. Синоду і юридично затверджених у 1873 р. також указом Св. Синоду¹.

Музей при Товаристві був відкритий з метою збирання, збереження та вивчення пам'яток церковної давнини, згодом він перетворився на найбільше європейське зібрання такого роду. Згідно з першим уставом Товариства 1873 р., в Музеї діяли п'ять відділів: рукописів та рукописних актів, стародруків і гравюр, церковної архітектури, живопису та скульптури, церковного начиння. Основою книжної колекції стали книги, виділені з бібліотеки КДА, надходження з церковних та монастирських ризниць та бібліотек, з приватних колекцій тощо. В Уставі було зазначено три способи комплектування фондів Музею: через купівлю, обмін та пожертви. Проте через постійну нестачу коштів випадки купівлі були досить рідкісними – колекція здебільшого поповнювалася за рахунок пожертвувань. Слід зазначити, що значна кількість пожертвувань надійшла до бібліотеки КДА в рік її ювілею – у 1869 р.², ще до офіційного відкриття Музею.

Дарувальники, зазначені в записах рукописів, – здебільшого священники, викладачі та випускники Київської духовної академії, інших установ тощо. Крім власне дарчих записів у книгах XVI ст. ІР НБУВ деякі відомості про дарувальників рукописів до ЦАМ КДА містяться в звітах Товариства, посилання на які вміщено в описи рукописів у каталогах М.І. Петрова³ і О.О. Лебедева⁴, у передмовах до трьох томів Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве»⁵. Хоча ці дані не є рукописними свідченнями, як власне дарчі записи, але за змістом та джерелознавчою значимістю є дотичними до них і тому варті уваги.

Серед випускників КДА, які подарували рукописи в ЦАМ у 1851–1915 рр., – студенти та професори КДА, вчителі гімназій та семінарій, сільські священники, настоятелі монастирських храмів, архимандрити монастирів та єпископи. Серед них є багато осіб, які залишили особливий слід у справі вивчення давньослов'янської книжності і організації роботи Церковно-археологічного музею.

Так, рукописна Кормча сербської редакції була подарована Музеєві професором кафедри церковної археології КДА Петром Олександровичем Лашкар'євичем⁶, ініціатором заснування при Церковно-археологічному і історичному товаристві КДА Церковно-археологічного музею.

Особливий внесок у формування рукописної колекції КДА взагалі і дарування рукописів XVI ст. (11 рукописів) зокрема належить ар-

¹ Т[итов] Ф. Страницка из тридцатилетней истории Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской духовной академии // ТКДА. – 1903. – № 1. – С. 152–158.

² Петров Н.И. ЦАМ КДА. – С. 3–5.

³ Там же.

⁴ Лебедев А. ЦАМ КДА.

⁵ Петров Н.И. Киев.

⁶ Петров Н.И. ЦАМ КДА. – С. 663–670.

хімандритові Антоніну Капустіну, візантиністу, церковному історику, археологу і палеографу, який із 1850 р. працював, а з 1865 р. очолював Російську духовну місію на Балканах і Близньому Сході. Протягом 15-ти років (1850–1865) архімандрит Антонін перебував на Балканах, спочатку на посаді настоятеля Російської посольської церкви в Афінах, а потім, у 1860–1865 рр., – у Константинополі, не враховуючи двох коротких поїздок у Рим (1852) і Святу Землю (1857) і нетривалої відпустки в Росію (1863), з вересня 1865 р. він перебував в Єрусалимі.

До сфери наукових інтересів Антоніна Капустіна входило, в першу чергу, вивчення спадщини Православного Сходу, а вже потім колекціонування. «Як відомо, о. Антонін був одним із небагатьох освічених мандрівників того часу, який турбувався, в першу чергу, не про набуття книжкових скарбів за будь-яку ціну, але про збереження наявних колекцій»¹. Так, отець архімандрит здійснював каталогізацію рукописів бібліотек Афонських монастирів, Святогробського подвір'я у Константинополі і монастиря св. вмч. Катерини на Синаї, Патріаршої бібліотеки в Єрусалимі і Лаври Сави Освященного².

Відомо, що він регулярно надсилав своїй *alma mater* подаровані йому або придбані ним раритети – грецькі, латинські, арабські, коптські, сирійські, грузинські, південнослов'янські рукописи.

Слід зазначити, що архімандрит Антонін ніколи не вдавався до присвоєння рукописів у справі колекціонування. За його власним твердженням, він ніколи не зазіхав на скарби монастирів. Як правило, він купував їх або отримував у дар, часто у вигляді уривків³, – більшість з рукописів, надісланих ним, є дуже пошкодженими або відсирілими. Влітку 1865 р. о. Антонін здійснив двомісячну подорож із дослідницькою метою областями Македонії, Фессалії та Епіру. Оскільки всі рукописи XVI ст., які надійшли до ЦАМ КДА від нього, південнослов'янського походження, здебільшого сербські, а також болгарські та македонські, можна припустити, що певну частину з досліджених рукописів було придбано саме в цей період діяльності Антоніна Капустіна.

26 травня 1865 р. він відвідав Слєпченський монастир. Про фізичний стан рукописних книг та їхніх фрагментів з монастирської збірки він пише у подорожньому щоденнику: «Про Слєпче було сказано, що там цілий анбар чи погріб завалено книжкових гниляччям, до якого нікому немає справи»⁴.

З цим візитом пов'язане надходження в його колекцію, а згодом – в колекцію ЦАМ КДА збірника проповідей XVI ст. Дамаскіна Студита

¹ Герд Л.А. Архим. Антонин Капустин и его научная деятельность (по материалам петербургских архивов) // Рукописное наследие византинистов в архивах Санкт-Петербурга / под ред. чл.-корр. РАН И.П. Медведева. – СПб., 1999. – С. 16.

² Фонкич Б.Л. Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей / Дренерусское искусство. Рукописная книга. – М., 1983. – С. 368–369.

³ Там же. – С. 369.

⁴ Архимандрит Антонин. Поездка в Румелию. – СПб., 1879. – С. 273–274.

«Тезаурус» (ф. 301, № 90 п), це – друга частина рукопису (перша зберігається в бібліотеці Македонської академії наук). Вкладний запис XVIII ст.: «Сию дамаскинъ стому николаоу топлица ...» (арк. 247) свідчить про перебування рукопису щонайменше з XVIII ст. в церкві давнього монастиря св. Миколая «Топлички», що знаходився поблизу монастиря св. Іоанна Предтечі в Слєпче. О. Антонін, згідно з його щоденниковим записом, перед Слєпченським монастирем відвідує церкву св. Миколая: «Церква носить ім'я св. Миколая... Окрім Євангелія ми набачили в церкві й інших рукописних богослужбених книг, а також рідкісних стародрукованих», далі наводиться опис трьох рукописів і трьох стародруків¹. Можна припустити, що Тезаурус був придбаний отцем архимандритом саме в той час².

Крім Тезауруса, з південнослов'янських рукописів, подарованих А. Капустіним, – сербські Євангеліє тетр (ф. 301, № 12 п), Златоуст (ф. 301, № 139 п), Псалтир слідуваний (ф. 301, № 2 п), уривки з Псалтиря (ф. 301, № 4 п) та Службеника (ф. 301, № 321 п), тріоді пісні (ф. 301, № 369 п та ф. 301, № 368 п), Тріодь цвітна (ф. 301, № 386 п), Часослов (ф. 301, № 519 п), болгарський Октоїх (ф. 301, № 340 п). Слід зазначити, що оправа згаданого в цьому переліку Златоуста (ф. 301, № 139 п) виконана на замовлення отця архимандрита, який ретельно дбав про фізичний стан рукописів та їхню збереженість: у верхньому правому куті форзацного аркуша витиснено його іменний екслібрис – у колі зображення капусти, ініціали «АК», дата народження 1817 та жартівливий девіз *Не вкусен, да здоров*. Антонин використовував цей екслібрис з часу виготовлення штампку 22–23 березня 1861 р. і до вересня 1865 р., часу переїзду його до Єрусалима³. В своєму щоденнику він залишає нам ім'я палітурника, до якого звертався з приводу оправлення ветхих рукописів під час перебування в Константинополі: «Майстер Петро Грачов привіз мені оправлені книги». На думку Б.Л. Фонкича, Петро Грачов був, імовірно, службовцем російського консульства в Константинополі і робив оправи для ветхих манускриптів на замовлення для різних власників⁴.

Вагомий вклад у ЦАМ КДА здійснив у 1881 р. протоієрей Михайло Федорович Раєвський, почесний член КДА, член багатьох слов'янських товариств. Його дар складає 20 рукописів і 32 стародруки. М.Ф. Раєвський був на той час настоятелем посольської церкви у Відні, де служив від 1842 р. до своєї смерті в 1884 р. Будучи прихильником ідеї відродження слов'янства, на своїй посаді він був сполучною ланкою між науковими колами південнослов'янських (А. Штур, А. Гай, В. Ка-

¹ Архимандрит Антонин. Поездка в Румелию ... – С. 280–282.

² У сербських літописах вміщено відомості про зведення церкви св. Миколая в Топлиці Симеоном Неманею: «създа же ...и на Топлици црковь светомоу Николаоу...» у кн. Сербський літопис : Вид. Стояновича и Ягича. – Arch. II, с. 107–109, цит. за вид.: Качановский В.В. История Сербии с половины XIV до конца XV в. / [соч.] проф. В.В. Качановского. – Киев, 1899. – Т. I. – С. 93.

³ Фонкич Б. Л. Антонин Капустин как собиратель ... – С. 370.

⁴ Там же. – С. 371–372.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

раджич) і російських та українських учених (М.П. Погодін, І.І. Срезневський, Й.М. Бодянський), присвятив цій темі низку статей, збирав слов'янські книжні пам'ятки тощо¹. Тому серед подарованих ним рукописів переважають саме південнослов'янські, здебільшого сербські². В числі трьох рукописів XVI ст. – Псалтир з канонами Богородиці (ф. 301, № 10 л), Синтагма Матфея Властаря (ф. 301, № 376 л) та Тріодь пісна (ф. 301, № 133 л) – два останні є сербськими.

Видатний мовознавець, лексикограф і педагог, перший історик української мови та літератури П.Г. Житецький, який деякий час навчався в КДА, подарував у Музей два Євангелія тетр XVI ст. (ф. I, № 166; ф. I, № 172).

Широке коло дарувальників (архієреї, священники, вчителі), яке репрезентують записи та звіти Товариства, свідчить про те, що одне із завдань при заснуванні Музею – наочніше та поглибленіше викладання курсів церковної археології – було успішно вирішене. Студенти отримували надійне “щеплення” до наукових знань, яке вони зберігали в подальшому служінні на найрізноманітніших посадах.

У трьох рукописах є дарчі записи до ЦАМ КДА, які містять ім'я Льва Степановича Мацієвича (1843–1915), історика, археолога, колишнього студента КДА, викладача Одеської семінарії, згодом інспектора Кишинівської семінарії (1878): українське Євангеліє тетр (ф. 301, № 37 л), молдавські Часослов та Євангеліє (ф. 301, № 75 л і ф. 301, № 45 л) були отримані ним від священників сільських храмів та передані до КДА.

Протоієреєм Андрієм Івановичем Коровицьким, який на той час викладав у Київській Фундуклеївській гімназії, було принесене в дар Академії Євангеліє тетр, написане на межі XV і XVI ст. (ф. 301, № 30 л).

Випускники КДА як члени Товариства здебільшого мешкали та працювали на території сучасної України, Польщі, півдня Росії, проте й ті, що волею долі опинилися далеко від своєї alma mater, підтримували з нею міцні зв'язки. Так, випускник КДА Семен Олексійович Лосєв, який по закінченні КДА все життя працював на півночі Росії, в Олонецькій губернії, викладачем, інспектором народних училищ, згодом у Вологодській губернії на посаді директора народних училищ³, листувався з професорами КДА Петровим та Титовим, здійснював наукову діяльність: у його справі з фондів ІР зберігся лист до Петрова з переліком статей для ювілейного збірника КДА⁴. Не забуваючи про поповнення колекції, він подарував до ЦАМ російський рукописний Требник (ф. 301, № 30 л).

Збирацька діяльність Товариства отримала широкий відгук і в середовищі студентів, що діставали книги, як тільки могли: студент

¹ Раевский / БЭЭ [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biogrарhy/105358/%D0%A0%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9.

² Известия ЦАО за май 1881 г. // ТКДА за 1881. – Т. 3 – К., 1882. – С. 513–517.

³ Лосев Семен Алексеевич. – ІР НБУВ, ф. 175, № 1685.

⁴ Там само, арк. 5–5 зв.

Пі курсу Академії Іван Макаревич у травні 1878 р. купив Євангеліє (ф. 301, № 33 л) на Самсонівському ринку в Києві, а студент IV курсу Павло Лук'янович, будучи родом з Ковельського повіту Волинської губернії¹, придбав рукописний Апостол (ф. 301, № 56 л), можливо, перебуваючи на канікулах десь у рідних місцях: в книзі міститься власницький запис XVIII ст. зі згадуванням церкви села Велицьк Ковельського повіту Волинської губернії (арк. 2–9).

Серед інших дарувальників, що здійснили значні пожертвування в бібліотеки, зокрема й рукописи XVI ст., – митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов), історик, археограф, краєзнавець. У бібліотеку КДА він подарував уривок Апостола (ф. 301, № 21 п) та Житіє прп. Григорія Оміритського (ф. 301, № 172 п). До бібліотеки Київського кафедрального Софійського собору за його заповітом надійшли Номоканон (ф. 312, № 233) та Кормча сербської редакції (ф. 312, № 221)².

Близько 1865 р. в бібліотеку КДА надійшла колекція давньоруських і старообрядницьких рукописів Єпідифора Васильовича Барсова, фольклориста, збирача та дослідника давньоруської писемності, на час надходження рукописів – професора Олонецької духовної семінарії³. В складі колекції був і Збірник останньої чверті XVI ст. (ф. 301, № 516 п). Є.В. Барсов, згодом помічник завідувача відділу давніх рукописів Румянцевського музею в Москві (1870) і член «Общества любителей русской словесности», залишив величезну колекцію давньоруських актів, рукописів та інших документів (1500)⁴, що зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Утворення Київського Церковно-історичного та археологічного товариства, яке стало одним з перших наукових закладів Російської імперії з вивчення церковної археології та історії, ознаменувало виникнення та розквіт інших товариств такого роду в третій чверті XIX ст.

У 1890 та 1891 рр. в Кам'янці-Подільському з ініціативи членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету М.І. Яворського та Ю.Й. Сіцінського було засноване Давньосховище – музей церковних старожитностей. Метою діяльності установи стало краще збереження пам'яток старовини, культури та мистецтва⁵. До його структури входив, у тому числі, відділ речових пам'яток, що складався з пам'яток мови та письма – стародруків та рукописних богослужбених книг⁶. Від 1903 р. – часу перейменування Комітету на Подільське церковне історико-археологічне товариство – Дав-

¹ Лук'янович Павел Осипович. – ІР НБУВ, ф. 175, № 1694.

² Петров Н.И. Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. XV, вып. 2, отд. IV. – С. 21 и след.

³ Петров Н.И. ЦАМ КДА ... С. 3–5.

⁴ Циганова Л.А. Барсов Е.П. / Российская историческая энциклопедия. Т. 2. – М., 2015. – С. 348.

⁵ Старенький І.О. Подільське єпархіальне давньосховище : віхи розвитку (1890–1920) // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. – С. 524.

⁶ Там само. – С. 525.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

ньосховище також було перейменоване в Музей Товариства, який у 30-ті роки ХХ ст. отримав назву Кам'янецький краєзнавчий музей. Детальний опис пам'яток Музею уклав Юхим Йосипович Сіцінський, історик, археолог та культурно-громадський діяч Поділля¹.

Три Євангелія XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ, мають записи про передання до Подільського Давньосховища від священників, які служили в Подільській парафії, – Іллі Подольського (ф. I, № 2786) з села Михайлівка Ольгопольського повіту (за сучасним адміністративним поділом – Бершадського району Вінницької області), Григорія Сніжинського (ф. I, № 2787) з міста Фельштин (сучасне село Гвардійське) та С. Сорочинського, настоятеля Польсько-Фільварецької церкви міста Кам'янець, який передав рукопис до Давньосховища через викладача Кам'янецької жіночої гімназії Б.М. Ємельянова (ф. I, № 2788). Перші два рукописи надійшли відповідно в 1890 та 1891 рр. – періоді утворення Давньосховища, третє Євангеліє було передане в 1898 р.

Крім колишніх випускників Академії та семінарії книги дарували також учені – дослідники давніх текстів. У складі збірки Одеського товариства історії та старожитностей міститься Євангеліє (ф. V, № 748), яке подарував Товариству, як свідчить запис, Степан Філаретович Орловський, історик і філолог-класик, автор коментарів у публікаціях грецьких класиків². Рукописний Апостол (ф. 310, № 99) у колекцію Ніжинського інституту надійшов від Михайла Несторовича Сперанського (1863–1938), історика давньоруської літератури.

Крім невеликої кількості дарчих записів деякі рукописи зберегли відомості про **придбання** книг тими чи іншими світськими або релігійними установами або **надходження** до них. Серед них – низка записів на книгах, що потрапили до Всенародної бібліотеки України в кінці 30-х років ХХ ст. в складі історичної колекції Музею українського мистецтва, колишнього «Киевского Художественно-промышленного музея Государя Императора Николая Александровича». Записи в дев'яти книгах містять ім'я видатного українського вченого Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927), який з 1902 р. систематично виїжджав в експедиції Україною як археолог та етнограф, а з 1910 р. працював на посаді завідувача відділів історично-побутового та народного мистецтва. Разом із Миколою Федотовичем Біляшівським, на той час директором Музею, він брав участь у постійних експедиціях. Будучи мобілізованим у діючу армію під час Першої світової війни, Щербаківський, перебуваючи на Галичині, в складних умовах продовжував збирати в зруйнованих храмах предмети старовини, зокрема й рукописні книги³. Записи

¹ Рукописи Музею описані у вид.: Музей Подольского Церковного историко-археологического общества. 2. Опись предметов старины / сост. прот. Е. Сецинский – Каменец-Подольск, 1909. – 105 с.

² Греческая хрестоматия : избр. места из греч. классиков с биограф. писателей и примеч. / сост. С.Ф. Орловский и В.Н. Фаминский. – 1893 та ін. вид.

³ Франко О. О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського // Вісник інституту археології Львівського університету. – 2009. – Вип. 4. – С. 69–70.

на згаданих вище дев'яти книгах із штампом Музею відображають усі етапи збирацької діяльності вченого. Так, на форзацах двох євангелій (ф. I, № 7456 та № 7458) є записи рукою Біляшівського про придбання в Щербаківського обох рукописів 30 травня 1907 р., в них зазначена ціна – відповідно 22 рублі (закреслено) і 8 рублів.

Вже обіймаючи посаду завідувача відділів у Музеї, Щербаківський привіз у 1910 р. дві книги з екскурсій Волиню: з села Бузаки (суч. Камінь-Каширський р-н Волинської обл.) (ф. I, № 7484) та з Євстафіївської церкви міста Турійськ Ковельського повіту.

Три мінеї з недатованими записами (ф. I, № 7495, № 7496, № 7497) – дві з них з Межигір'я – могли бути придбані як до 1910 р., так і після, але, враховуючи більш системний характер експедицій у Музеї, на нашу думку, вони були привезені в 1910–1912 рр.: за свідченням С.О. Щеглової, рукописи почали надходити до Музею від 1905 р., проте найбільша їхня кількість припадає на 1912 р.¹

До цих книг може бути зарахований і Апостол (ф. I, № 7462) – на фрагменті наклейки з шифром зберігся лише початок слова «екс[курсия]», вірогідно, – «Екс[курсия Щербаковського]».

Євангеліє (ф. I, № 7461), що надійшло в 1915 р., містить на внутрішньому боці верхньої кришки, на наклейці, запис: «м. Теревовля. Отъ Д.М. Щербаковскаго. Галичина. VI. 1915» і є, очевидно, одним із тих предметів, вилучених або знайдених чи не на передовій, які він пакував у ящики з-під снарядів і відправляв у Музей².

Один з рукописів Музею – Мінея (ф. I, № 7492) – був придбаний, очевидно, самим Біляшівським ще на початку створення установи та своєї збирацької діяльності – в 1904 р. в селі Кустин Ровенського повіту³.

Найвагомішим придбанням Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, рукописний фонд якого надійшов до відділу рукописів ВБУ в 1934 р., була колекція рукописних книг (52 РК) у складі бібліотеки Степана Петровича Шевирьова, яка була куплена після його смерті в спадкоємців у 1876 р.⁴ і стала основою рукописної колекції бібліотеки цього навчального закладу. Серед 52-х рукописів колекції – вісім датовано XVI ст. (ф. 310, № 2, 5, 13, 15, 19, 24, 29, 50). На книгах збереглися старі шифри колекції з іменем власника: «Шев. кат. – № 266», «Ш. 266» (ф. 310, № 24). Слід зазначити, що в згаданому вище рукопису – списку Києво-Печерського патерика – наявні записи, які свідчать про приналежність книги І.М. Царському: ярлик «Почетнаго гражданина И.Н. Царскаго № 266»; ярлик «Изъ Библиотеки Ив. Ник. Царскаго. III. № 34 Кат. 1836 год». Іван Микитович Цар-

¹ Щеглова С.А. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея ... – С. 1.

² Скирда Марина. «Искусство должно вызывать чувство сопричастности к своим сокровищам», інтерв'ю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://primetour.ua/ru/excursions/museum/Natsionalnyiy-hudozhesvennyiy-muzey-Ukrainyi.html>.

³ У Каталозі XVI ст. помилково вказано 1934 р.

⁴ Сперанский М. Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института ... 1905. – С. 1.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

ський – купець, старообрядець, почесний член кількох наукових товариств, бібліотек та комісій, був власником колекції стародруків та давньоруських рукописів, яка була описана П.М. Строевим¹. Патерик, описаний Строевим у Каталозі 1848 р.² як такий, що входив до колекції Царського, потім, з невідомих причин, опинився в колекції рукописів Шевицького³.

Серед багатьох шляхів руху рукописів у часі та просторі є й такий, як вилучення з церков та каплиць та передання зі скасованих монастирів. Так, волинське Євангеліє (ф. I, № 3936) 9 липня 1844 р. було «взято» з Троїцької церкви Новограда-Волинського (арк. 1), а Євангеліє з колекції Софійського собору (ф. 312, № 29) у 1861 р. було «передане» з розкольниківської каплиці⁴. Про передання з тієї самої каплиці ще одного рукопису – Мінеї святкової (ф. 312, № 90) – Петров згадує в «Кратком обозрении рукописей Киево-Софийской библиотеки»⁵.

У 1764 р. за секуляризаційною реформою Катерини II, спрямованою проти надмірно великих землеволодінь Руської Православної Церкви, вільних від податків, усі маєтки Св. Синоду, російських монастирів та парафій були передані до державної Колегії економії, а частина монастирів скасована. Згодом реформа була поширена: в 1786 р. на Малоросію – Київську, Чернігівську та Новгород-Сіверську губернії, в 1788 р. на Слобожанщину – Харківську, Катеринославську, Курську та Воронежську губернії⁶.

Рукописи з кількох скасованих монастирів Київської єпархії були передані в бібліотеку кафедрального Київського Софійського собору. Так, у 1786 р. указом Катерини II був скасований Межигірський Преображенський монастир, релігійний центр запорозького козацтва, яке вважало його військовим. Будівлі перетворили на фаянсову фабрику⁷, монастирське майно поділили між кількома церковними інституціями. Майже всі рукописи разом з ризницею та начинням були передані до Києво-Софійського собору⁸: з 18-ти таких РК п'ять датовані XVI ст. – два Євангелія (ф. 312, № 28 і 32), дві служебні Мінеї (ф. 312, № 88 і 91), одна Мінея четья (ф. 312, № 281). Ще один рукопис XVI ст. з цього монастиря – Устав церковний потрапив у бібліотеку Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 19). Майже всі вони містять записи того чи іншого часу, які свідчать про приналежність до Межигірського монастиря. Одне з Євангелій (№ 28) було переписане в само-

¹ Строев П. Рукописи славянские и российские, принадлежащие И.Н. Царскому. – М., 1848.

² Там же. – С. 308–309.

³ Сперанский М. Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института ... – 1905. – С. 50.

⁴ Петров Н.И. Киев. – Вып. 3. – С. 11.

⁵ Там же. – С. 22–23.

⁶ Смолич И.К. Русское монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988–1917) / История Русской Церкви. Приложение. – М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1997.

⁷ Строев П. М. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. – СПб., 1877. – С. 25.

⁸ Петров Н. И. Киев. – Вып. 3. – С. III.

му монастирі з книги, подарованої князем Юрієм Слуцьким, що підтверджує запис ігумена, який «обачивши велико попсоване ѿ мышей старому евангелію котрое было евангеліе надано ѿ княря юрья слуцького казав есми переписать святого евангелиа...»; інші надійшли туди пізніше і містять власницькі монастирські записи XVII і XVIII ст., крім однієї Мінеї (№ 88), приналежність якої Межигірському монастиреві не засвідчена записами в самому рукопису, але встановлена М.І. Петровим¹.

У 1850 р. до бібліотеки Софійського собору надійшли серед інших книг рукописні Євангелія XVI ст. з монастирів Київської губернії – Медведовського Миколаївського Чигиринського повіту (ф. 312, № 30) та Корсунського Онуфріївського Гуляницького Канівського повіту² (ф. 312, № 31).

Рукописні книги з діючих на той час Почаївського та Мілецького монастирів були надіслані до Києва для систематизації та наукового описування в бібліотеку КДА з ініціативи та за розпорядженням митрополита Макарія (Булгакова), на той час архієпископа Литовського і Віленського, колишнього випускника Академії³. Колекція самого Макарія, яка містить здебільшого старообрядницькі книги, що слугували для митрополита джерелами для студій з історії Руської Церкви та розколу, надійшла до бібліотеки, за його заповітом, у 1882 р. Вона до сьогодні є окремим фондом і містить 19 РК XVI ст., здебільшого це – чотири збірники та богослужбна література, зокрема три церковні устави. На аркушах декількох книг збереглися записи митрополита Макарія щодо змісту рукописів. Так, його рукою зроблені виписки з тексту вологодського Требника (ф. 301, № 21) на арк. 1а–1г, вшитих при реставрації в блок біля форзацного аркуша, його почерком написані нотатки до змісту на полях Збірника слів та житій (ф. 302, № 27) та Уставу (ф. 302, № 18). У збірнику-конвюліті «Життя давньоруських святих. Полемічні статті» (ф. 302, № 40) у двох місцях видно олівцеві помітки «Снес. Опис. Рум. Муз. стр. 306» та «Снес. Опис. Рум. Муз. стр. 307.733», які свідчать про порівняльний аналіз, виконаний митрополитом Макарієм, текстів збірника з рукописами Румянцевського музею, а в Збірнику житій (ф. 302, № 8) навпроти тексту житія свт. Олексія, митрополита «Київського і всея Росії», – нотатка «Есть въ Сборн. Новг. Соф. бібл. № 527, въ листъ, л. 226 об. Здесь въ заглавіи киноварью прибавлено, что житіе составлено ермонахомъ Пахоміемъ».

З ініціативи О.А. Дмирієвського, видатного вченого-візантиніста, історика Церкви, з 1884 р. – професора Київської духовної академії, та за розпорядженням архієпископа Чернігівського Веніаміна (Биковського) до ЦАМ КДА було передано кілька рукописів та стародруків, що зберігалися на дзвіниці церкви Архангела Михаїла в Ніжи-

¹ Петров Н.И. Киев. – Вып. 3. – С. 22.

² Петров Н. И. Киев. – Вып. 3. – С. 12.

³ Петров Н. И. Киев. – Вып. 1. – С. III–IV.

ні, яка належала грецькій громаді міста. Ця збірка становила значний науковий інтерес і складалася з грецьких книг, проте були в ній і слов'янські рукописи – два датованих молдавських Євангелія 1547 і 1576 рр., написані на пергамені – «надзвичайні зразки чистоти й краси уставного письма, яке в Молдо-Влахії в XVI в. перебувало ще в квітучому стані»¹. Рукописи були репрезентовані Дмитрієвським на засіданні Церковно-археологічного товариства в червні 1884 р., одразу були ним описані, а описи опубліковані в «Трудах КДА»², самі ж євангелія влилися у фонд бібліотеки КДА (ф. 301, № 36 і № 43). За припущенням ученого, молдавські («молдо-влахійські») книги – як рукописні, так і друковані – могли надійти до Михайло-Архангельської церкви від кого-небудь з молдаван або румунів, які мешкали в Ніжині починаючи від XVII ст. Так само, як і греки, вони займалися торгівлею, були членами грецького ніжинського братства і через зближення з грецьким населенням, зокрема, через укладення шлюбів, – «визнавалися за греків»³.

На одному з двох аркушів-уривків з рукописної Мінеї (ф. I, № 3879) залишився запис О.І. Левицького про приналежність цього аркуша до міней, вилучених у селі Іваниччі: «Листъ изъ рукоп. Минеи (с. Иваничтъ), писанной въ 1547 г. июль». Два інших уривки (ф. I, № 4057 та 4058) з цих міней містять ідентичну філігрань (див. розділ *Записи*), вони надійшли з Волинського державного краєзнавчого музею. Уривки, очевидно, належать до комплекту так званих Іваницьких міней, які були вивчені, описані та опубліковані Г.К. Бугославським у випуску «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца»⁴. Теперішнє місцезнаходження самих міней невідоме, зараз ми маємо лише ці три уривки – з міней на березень, липень та вересень. Неповний комплект міней за лютий, березень, липень, серпень, вересень та жовтень знаходився в церкві Казанської Божої Матері на Волині, збудованої на місці давньої церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці, що існувала вже на початку XVI ст.⁵ Фундаторами церкви були місцеві землевласники Гадай-Іларіон Богушевич-Іваницький з дружиною Матроною. У 1900 р. – часі публікації опису міней Бугославським – вони зберігалися в давньосховищі Володимир-Волинського православного братства. По нижнім полям аркушів Мінеї серпневої розміщено вкладний запис замовників міней: «Под лѣты Божьего нарож, тисечи пят соть чотиридесят семага, индикта шестого, при державе короля, великаго князя Жикгимонта-Августа и при епископѣ володимерском и берестейском кир Генадиѣ, написаны быст сие мѣнеи два мѣа іуль и августъ повелениемъ раба Божиего Илариона Богушевича Иваницкого и паней его Матрены Семеновны, и

¹ Дмитриевский А.А. Описание рукописей и книг ... – С. 13.

² Там же. – № 5. Приложение. – Киев, 1885. – С. 41–48.

³ Там же. – С. 9.

⁴ [Бугославский Г.К.] Иваничские месячные минеи 1547–79 гг. и содержащаяся в них служба св. мученикам – князьям Борису и Глебу // ЧИОНЛ. – Кн. 14, вып. 2. – Киев, 1900. – С. 29–70.

⁵ Там же. – С. 34.

душевнаго ради сп̄ння приданы есть отъ ихъ м̄сти сии книги ку церкви Благовещения Прчстои Б̄цы у имену своемъ Иваничахъ, в повете Володимерскомъ лежачомъ ...»¹. Таким чином, рік написання липневої та серпневої міней – 1547, в інших мінеях зазначено 1579 р. На думку Бугославського, зразком для переписаних міней послужили книги, написані або в Московській Русі, або в області, яка знаходилася в тісному зв'язку як з Москвою, так і з Волинню, такою областю могла бути Смоленщина, про це свідчить наявність у мінеях служби Сергію Радонезькому (25 вересня), який особливо пошановувався в Московській Русі, і Михайлу Чернігівському та Антонію Печерському (уродженцю Чернігівщини)².

Велике значення у вивченні структури кодексу, його датуванні, визначенні поновлень та реставрації мають записи **замовників оправлення та майстрів поновлення оправ**, які трапляються доволі зрідка.

У РК XVI ст. міститься кілька подібних записів. Вкладник Стефан Масюк, «вправивши своим стараніем и коштом» на престольне Євангеліє (ф. 301, № 2789), «вправивша еи и блахами», пожертвував його в 1639 р. в сільську церкву. Найбільш раннім із записів палітурників слід вважати датований 1 червня 1640 р. запис, вірогідно власноручний, в одній з українських Міней палітурника Семиона (ф. I, № 4056): «раб божий семион вправовав Трефолоі ... рокѣ 1640. мѣсяца июна дня 1».

Свідчення про поновлення в 1725 р. оправи іншого Євангелія (ф. 301, № 556 п) містяться одразу в двох записах – староукраїнською та польською мовами, в яких говориться й про замовника – громаду села Селище: «храмъ Превбраженія Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа братства и всего поспѣлства громада в веси Селищахъ», і палітурника – бакаляра Яна Масловича.

Російський Апостол (ф. 310, № 99), котрим протягом XIX ст. володіли кілька власників у Вологодській губернії (більш ранні власницькі записи відсутні), був вірогідно там і оправлений, «а переплетать и подписываль сию книгу апосль тетрь многогрѣшный стефанъ георгій тимофѣевъ сынъ поповъ».

На початку XIX ст., в 1808 р., книги зі збірки Михайлівського монастиря, що попсувалися, були поновлені та оправлені за розпорядженням і коштом («иждивением») настоятеля монастиря Іриней (Фальковського), єпископа Чигиринського, вікарія Київської єпархії, який залишив на книгах стисле описання змісту і вніс їх в укладений ним власноручно каталог бібліотеки Михайлівського монастиря (ф. 307, № 570); в багатьох книгах і рукописах XVI ст. (зокрема ф. 307, № 180, 183, 188, 529) є про це записи: «...переплетена вновъ, по причинѣ ветхости, иждивеніемъ нижеподписавшагося...», – підпис єпископа Іриней. На Ізмарагді (ф. 307, № 489) зберігся запис розпорядження єпископа Іриней: «в кожу» (арк. 1).

¹ [Бугославский Г.К.] Иваничские месячные минеи 1547–79 гг. ... – С. 37.

² Там же. – С. 38–39.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Про нове опрацювання книг Софійської збірки на першому аркуші одного з євангелій залишився короткий запис: «Переплетено в 1854 г.» (ф. 312, № 28).

Історичний шлях рукописів послідовно завершується в кабінетах приватних колекцій та сховищах державних музеїв і бібліотек, що відображено в стислих записах учених, які вивчали РК у другій половині XIX – на початку XX ст. Це вже згадані записи та нотатки щодо змісту рукописів власної колекції митрополита Макарія (Булгакова) (ф. 302), вірчі записи на раритетах ЦАМ КДА Павла Миколайовича Попова, який працював на посадах завідувача відділу письма та друку Лаврського музею у 1923 р. та керівника відділу рукописів ВБУ в 1929–1934 рр., коли ці книги тимчасово перебували в Лаврському музеї Всеукраїнського музейного містечка: «В этом евангелии всего находится 275 пис. листов. Хранитель Музея в Лавре Павел Попов. 1923. XI. 25» (ф. 301, № 36 л), вірчі записи 1932–1933 рр. Миколи Володимировича Гепенера, на той час – старшого бібліотекаря відділу рукописів ВБУ (ф. I, № 2787, № 2403).

У кількох рукописах залишили свої підписи під вірчими записами дослідники, що укладали перші наукові палеографічні описи РК, у тому числі XVI ст., такі, як філолог і візантиніст, професор Московського університету Михайло Несторович Сперанський – у рукописах Ніжинського інституту кн. Безбородька (ф. 310), історик давньоруської літератури Софія Олексіївна Щеглова – в книгах, що входили в збірку Художньо-промислового музею (кілька рукописів з ф. I).

Залишилися на аркушах РК XVI ст. і свідчення про участь в атрибуції рукописів зовнішніх експертів, з якими консультувалися їх хранителі, наприклад, зберігся запис про думку щодо датування Прологу з колекції Михайлівського Золотоверхого монастиря Олексія Єгоровича Вікторова, відомого археографа та бібліографа, який тривалий час працював на посаді хранителя відділення рукописів та слов'янських стародруків Румянцевського музею: «По завѣренію г. Викторова писана въ концѣ XV столѣтія» (ф. 307, № 531).

Кожний із розглянутих записів того чи іншого виду, які містяться в РК, – писців, власників, вкладників, дарувальників, палітурників, дослідників, – надає безцінні відомості щодо функціонування книги в певний історичний момент, проте особливу увагу привертають РК, що вміщують кілька різночасових і різнорідних записів – вони дозволяють простежити історичний рух рукопису, рух у часі та просторі. Наявність кількох записів зі згадуванням назв церков та монастирів, у яких були написані або яким були пожертвовані книги, місця їхнього знаходження, згадування імен історичних осіб тощо підвищує цінність кодексу як історичного джерела, – він містить імена, географічні назви, фактичні відомості, за якими з'являється можливість з'ясувати, хто були їхні читачі та власники, яким чином книги потрапляли в ту чи іншу церкву чи монастир, історичну місцевість, країну тощо.

Деякі книги не полишали місця свого створення або першого відомого із записів місця вкладу протягом тривалого часу, – чи то був монастир, чи церква, поки їх не вилучали з науковою збирацькою метою в колекції науковців або установ у XIX – на початку XX ст.: про це свідчать власницькі, вкладні або купчі записи XVI–XVIII ст., залишені на аркушах рукописів.

Так, один зі списків Києво-Печерського патерика, створений у 1553–1554 рр. у Києво-Печерській лаврі (ф. 306, № 386 п) дячком Нестором Лук'яновичем з Сокаля на замовлення ченця Олексія для вкладу в Печерський монастир, за заповітом ченця мав бути переданий у Трапезну церкву монастиря, яка мала назву «палата», тому що фактично складалася з Трапезної палати з церквою («масть по смерти моеи взата быти. въ полатоу»). Вже в 1554 р. книга була занесена до опису церковного майна Києво-Печерського монастиря¹. Книги не торкнулася велика пожежа, що сталася в 1718 р. і знищила велику кількість лаврських книг, рукописів та документів. Патерик містить пізні власницькі записи про приналежність до лаври: початку XIX ст. митрополита Серапіона («1553. и такъ по сей 1816 годъ какъ сіа книга писана 263 года. Рабъ божій. С: М: К. и Арх[им]. К: П: Л») – і лаврський запис 1863 р. Наукове описування кодексу здійснювалося Петровим у 70-ті роки в бібліотеці КПЛ без передачі його до КДА². У 20-ті роки XX ст. рукописи залишалися в стінах монастиря, де книжкова колекція лаври перетворилася на Лаврську філію ВБУ. Отож Патерик перебував у КПЛ від часу свого створення в 1554 р. до 1930 р., коли відбулося передання рукописної колекції КПЛ до відділу рукописів ВБУ³.

Схожу історію має Мінея на червень–серпень з колекції Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307, № 427). Книга була переписана в монастирі в 1590–1591 рр. авантюристом «Лазарем Івоничем», який видавав себе за сина молдавського господаря Івони (див. с. 131), на замовлення ктитора Михайлівського собору Кузьми Кипшатого та його дружини Марії (арк. 278 зв.) і також до 30-х років XX ст. перебувала в монастирі. В 1808 р. Мінея, як і велика кількість інших книг, згідно з розпорядженням і коштом настоятеля монастиря Іринія (Фальковського), єпископа Чигиринського, вікарія Київської єпархії, отримала нову оправу з декоративного паперу синього кольору клейстерного фарбування та корінця коричневої крапленої шкіри⁴ і протягом XIX ст. перебувала в бібліотеці, про що залишився запис бібліотекаря: «Изъ числа книг библиотеки Киево-Михайловскаго монастыря 1861 г. Сентября 28. Иванъ Спасский». У складі монастирської бібліотеки Мінея надійшла до ВР у січні-квітні 1934 р.⁵

¹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила ... – С. 10.

² Петров Н.И. Киев. – Вып. 1. – С. VI.

³ Каталог XVI ст. – С. 313.

⁴ Там само. – № 150.

⁵ Там само. – С. 267.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

Тріодь цвітна, написана в 1573 р. писцем Климкою Сидоровим (ф. 310, № 5), богоявленським дяком¹, була продана ним за три рубли з чвертю в Успенський монастир на Синичій горі (Святогорський Успенський монастир). Купча угода підтверджена записом покупця – ігумена Іосифа, записаного дячком Матошкою Федоровичем (Федоровим) Заварзіним. Про перебування Тріоді в монастирі протягом XVII ст. свідчить власницький монастирський запис цього часу: «книга плаголемаа тревдъ цветнаа Синичьго Светогорскаго монастыра», записи XVIII ст. відсутні, в XIX ст. книга була придбана С.П. Шевирьовим і в 1876 р. в складі його рукописної збірки надійшла до бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту.

Проте не завжди богослужбні книги, створені для потреб певного монастиря або пожертвовані туди «навічно», ставали постійною часткою тих самих монастирських бібліотечних збірок: записи свідчать про часту міграцію РК у період XVII–XVIII ст. з одного монастиря до іншого, можливо, разом з ченцями, які переходили в інший монастир. Так, Требник з колекції митрополита Макарія Булгакова (ф. 302, № 21) протягом 10 років був проданий кілька разів, три з них зафіксовані на аркушах рукопису: в 1610 р. старцем Антонієм, пострижеником московського Чудова монастиря, – попу Семену; в 1618 р. двома продавцями (?), стрільцем та ієромонахом Прилуцького монастиря, – Йосифу, Іванову сину; в 1620 р. ченцем Асафом того самого монастиря ієромонахові Єфрему. Виходячи з того, що кожного наступного разу ім'я продавця відрізняється від імені покупця минулої угоди, можна припустити, що були ще принаймні дві угоди між тими, що задокументовані другим та третім записами.

Збірник полемічний 90-х років XVI ст. (ф. 303, № 119), написаний близько 1596 р. на замовлення Гедеона Балабана для вкладу також «вѣчными часы» в Микільський Жидичинський монастир, у середині XVII ст. (1651 р.) був подарований ієромонахом Антонієм Тацевським єпископу Луцькому і Острозькому Іосифу, який, будучи архимандритом Мілецького монастиря, в свою чергу, пожертвував книгу в цей монастир; з того часу рукопис увійшов у бібліотеку монастиря, про що свідчать два записи, латиною – «Ex libris Bibliotheca Mielienski» (др. пол. XVIII – поч. XIX ст.) та кирилицею – «Принадлежить Мълецького Манастиря Библиотекъ» (XIX ст.) тощо, і перебував там до надходження до бібліотеки КДА згідно з розпорядженням митрополита Макарія.

Ліствиця кінця XV – початку XVI ст. (ф. 306, № 236) у XVI ст. була пожертвована ієродияконом Віталієм у Тригорський монастир, у церкву Преображення Господнього, на спомин душі ігумена (вірогідно, цього монастиря) Кирила (арк. 11–12 зв.) «вѣчно», але в наступному

¹ Можливо, з церкви Богоявлення із Запсков'я, побудованої в кінці XV – на початку XVI ст., яка була головним храмом Богоявленського конця (району). – Спегальский Ю.В. Церковь Богоявления с Запсковья // Культура и искусство Древней Руси : сборник статей в честь профессора М.В. Каргера. – Ленинград, 1976.

столітті вона вже належала Києво-Печерському монастиреві: «Сиа книга есть власнаа монастыра Печерского Киевского», і залишалася там до передачі в складі книжкової збірки в 1930 р. до ВБУ.

До Києво-Печерського монастиря наприкінці XVII ст. надійшла книга «Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея» (ф. 306, № 13). В середині XVII ст. книга була передана власником попом Хоменком, який служив у Новому місті в Шаргороді через міщанина Івана Максимовича настоятелю храму Різдва Христового в Старому місті, – вірогідно, на тимчасове зберігання до того, як відбудують церкву Різдва Богородиці в Новому місті, де, очевидно, служив сам піп Хоменко, «шаргородський, новоміський». Незабаром книга опинилася в священика церкви прп. Феодосія на Печерську Івана Дзені, який у 1692 р. пожертвував її в Києво-Печерський монастир, де рукопис і залишився.

Аналіз записів XVI–XVIII ст. в рукописах ІР свідчить, що більшість книг, написаних поза межами монастирів, до XVIII ст. потрапили в монастирські збірки. Записи, що фіксують зворотний рух монастир-церква або монастир-приватна особа, вкрай рідкісні. Так, збірник, написаний на півночі Росії (ф. 301, № 516 п), у XVII ст. належав посадському Іванові, мешканцю Солі Вичегодської, у XVIII ст. – мешканцю того ж міста Андрію Афанасійовичу Бородкину, який називає свій статус у записі – «промьшленник», потім він же, напевно, як видно із запису, перемінивши рід занять, стає стряпчим Спасо-Прилуцького монастиря¹ і за 8 алтин і 2 деньги продає книгу мешканцю Вологди Тетяні Скрябиній: як бачимо, продавець має до самого монастиря лише опосередковане відношення. Згодом рукопис придбав букініст Є.В. Барсов, і в складі його колекції книга надходить до КДА.

Шлях з монастиря в церкву пройшла Ліствиця, написана Неклюдцем Свинкіним на замовлення інока Романа, пономаря (ф. 160, № 408): вона була пожертвована ним у Ростовський Богоявленський Аврааміїв монастир у 1539 р., а в 1653 р. стала вкладом у Воскресенську церкву села Кирельського Казанської губернії (тепер – Камсько-Устьїнський р-н Татарстану), але й церква була не проста – вотчина Казанських митрополитів², і вкладник – митрополит Новгородський Макарій. У XIX ст. книга потрапляє в бібліотеку колекціонера князя Є. Львова.

Рукописні книги, що зберігалися в парафіяльних церквах, за своє побутування, як правило, змінювали кілька церков в одній історичній місцевості або країні. Так, Апостол (ф. I, № 7462), переписаний

¹ Монастирський стряпчий – майбутній адвокат, він захищав інтереси того чи іншого монастиря в судових процесах, представляв монастир на очних ставках з мирськими позивачами – Савич А. А. Соловецкая вотчина XV–XVII веков. – Пермь, репринт 1927 года. – С. 248.

² Казанская губерния: Переписная книга года архиерейских и монастырских вотчин Казанского уезда переписи казанского коменданта Никиты Алферьевича Кудрявцова. 1710 г. – РГАДА, ф. 237, оп. 1, д. 154, л. 76: За преосвященным Тихоном, митрополитом Казанским и Свяжским ... в т. ч.: (л. 269) В селе Воскресенском а Кирельское тож.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

з друкованого видання на Волині, у місті Четвертні (суч. село Маневицького р-ну Волинської обл.), у 1597 р. писарем Феодором Черемським, у 1619 р. використовується в церкві міста Ратне, також на Волині, священиком Павлом Лещевичем, який купив його в іншого священика. Перебуваючи, вірогідно, і в наступні часи на Волині, на початку ХХ ст. книга була привезена звідти з екскурсією Щербаківського д-ра для поповнення колекції Художньо-промислового музею в Києві.

Показовою є подальша доля книг, які вкладалися – жертвувалися в церкву або в монастир на спомин душі або на молитви «во здравіє і спасеніє». Більшість вкладників таких книг висловлюють побажання про «вічне» зберігання їх у тих чи інших монастирях та церквах, проте наступні в хронологічній послідовності вкладні записи, які є такими ж документальними свідченнями, говорять про те, що часто такі побажання не виконувалися. Так, Євангеліє середини ХVІ ст. (ф. I, № 3936) змінило кілька церков. У 1602 р. Ігнат, син «старого ватамана», з родиною пожертвував куплене перед тим Євангеліє в Михайлівський храм у селі Криничани Кам'янець-Подільського повіту (суч. – село в Дунаєвецькому районі Хмельницької області), у 1779 р. книга опиняється в містечку Острожжю (суч. село в Баранівському р-ні Житомирської обл.), в Троїцьку церкву його передає селянин Яків Белавка. У ХІХ ст. Євангеліє зберігається спочатку в Успенській церкві села Киньов, а потім, у 1844 р., – в Троїцькій церкві Новограда-Волинського.

Євангеліє з бібліотеки ЦАМ КДА, написане в середині ХVІ ст., очевидно, в Молдавії (ф. 301, № 45 а), було куплене в 1616 р. паном Бурганом для вкладу в церкву Петра і Павла в містечку Барбою також на вічну пам'ять. Тепер існують два села з такою назвою: одне – в Овідіопольському районі Одеської області, інше – в Молдавії, в Дондушенському районі, сучасні дані свідчать про те, що обидва села засновані в ХІХ ст., але є ріка під цієї назвою, вона протікає здебільшого по історичній місцевості колишнього Молдавського князівства, тому можна припустити, що саме на цій річці міг бути населений пункт з такою назвою¹. Протягом ХVІІ ст. Євангеліє перебуває на території Молдавії, про що свідчить купчий запис родини з села Трипопнець, яка купила його для себе за 4 угри (угорські золоті) та дві вівці. А вже в наступному столітті книга потрапляє до київського міщанина Кондрата Скраги, який у січні 1735 р. жертвує його до Введенської церкви села Ханбекова. Цікаво, що вкладник зазначає церкву в тому самому записі приналежною і до села Погреби (або Погребці). Це пояснюється тим, що два села Васильківського повіту Київської губернії – Ханбеково (або Хамбіково) та Погреби – на двох берегах річки Стутни були з'єднані греблею, що утворювала став, який разом із млином належав Київському Флорівському монастиреві². У візитації

¹ Ресурсы поверхностных вод СССР. Описание рек и озёр и расчёты основных характеристик их режима. – Т. 6. Украина и Молдавия. – Вып. 1. Западная Украина и Молдавия (без бассейна р. Днестра). – Ленинград, Гидрометеоздат, 1978. – С. 254–257.

² Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – С. 488.

Білоцерківського деканату 1746 р. церква описана як дерев'яна з двома куполами. Євангеліє залишалося в церкві і після перебудови 1845 р.¹ Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. книга була переглянута парафіяльним священиком Йосипом Петровським, визначена ним як «ветошь» і, очевидно, до того часу вже давно не використовувалася в богослужінні. За записом 1887 р. від священика церкви Василія Фоменка і «через», а можливо – з ініціативи Льва Мацієвича рукопис був переданий до ЦАМ КДА.

У рідкісних випадках записи засвідчують перебування богослужбних книг в одній парафіяльній церкві не одне століття. Так, протягом XVIII–XIX ст. рукописне Євангеліє знаходилося в церкві св. Параскеви села Обеніж на Волині; судячи з письма, рукопис написаний також на Волині. В 1727 р. рукопис увійшов до багатого вкладу в церкву пана Станіслава Гримського та його дружини Марії разом з хрестами, ліхтарями, хоругвами, ризами, епитрахиллю та іншим церковним начинням (ф. 301, № 30 л, арк. 262 зв.), через 19 років аркуші книги послужили для фіксації вкладу церковним начинням та грошима іншого мешканця села – Павла Лапка з дружиною та родичами («апѣрат партировѣй, зеленѣй в квати бѣлии, и червонѣй, и феалетовѣй, до одправи церковной налѣжачѣй, которѣй в собѣ сумѣ має: золотихъ шездесять и два», – записане на тому ж аркуші) (див. також – **вкладні записи**). В 1816 р. малярська оправа рукопису зіпсувалася, і він був поновлений дбанням парафіяльного священика села Іоанна Колядинського («Сіе Євангеліе къ забвенію приіде но въ 1816-м году украшено бысть приходскимъ священникомъ Села Обенижь Іоанномъ Колядинскимъ»). Як відомо зі звітів ЦАМ КДА, рукопис надійшов до Музею від А.І. Коровицького, який міг його придбати саме на Волині, оскільки був родом звідти – з села Грибовиця (тепер Нововолинський р-н Волинської обл.), а його батько залишався там парафіяльним священиком та благочинним².

Міграція РК з однієї країни до іншої здебільшого відноситься вже до XIX ст. і пов'язана з потраплянням рукописів до приватних колекцій того чи іншого дослідника. Так, наприклад, у складі збірки митрополита Макарія до Києва надійшли вологодські рукописи, які до того часу, очевидно, містилися кожний у своїй церкві (ф. 302, № 27, № 4, № 18). Вивчення топонімів, зазначених у записах, дає змогу підкріпити вірогідність припущення в прочитанні неясної частини вкладного запису 2 грудня 1635 р. у Златоусті з колекції митрополита Макарія (ф. 302, № 4) за відомостями, пов'язаними з історією церкви, в яку було пожертвовано збірник. Це місце в записі можна прочитати як «внѣтри города»: «лѣта 1635 положил сию декабря в 2 день книгѣ глаголемѣю Іоаннь Златаѣстый Николе Чѣдотворцѣ Великорѣцкомѣ на вологдѣ [внѣтри горо(да)?] Бывшеи николскои поп Тимофеи Климентовѣ а во иноцех чер-

¹ Про перебудову церкви див.: Похилевич Л.И. Сказания... – С. 488.

² Коровицкий Андрей Иванович. – ІР НБУВ, ф. 175, № 1594.

нець Трифон Немирев по своїх родителєх и по своєи душе в вѣки невыносно а взял за нее сорок алтынъ а подписал я чернець Трифон своєю рукою».

Дерев'яний храм Великоорецької ікони Миколая Чудотворця, названий у записі, згідно з переказом, був побудований спеціально для принесеної у Вологду з В'ятки ікони Миколая Чудотворця Великоорецького. Храм розташовувався напроти Іллінського чоловічого монастиря в районі нинішньої вулиці Засодимського¹. За реконструйованою картою Вологди XVII ст. це місце не входило в історичний район Город, який майже повністю знаходився в межах Кремля². На початку XVII ст. церква була перенесена до архієрейського дому кафедрального Софійського собору, тобто в «Город» з монастиря, який занепав через те, що в цьому місці в цей час був навалений вапняний камінь для зведення муру навколо Вологди за наказом Івана Грозного. Церква простояла там до червня 1698 р., коли згоріла під час пожежі. Таким чином, «внутри города» в записі 1635 р. може якраз свідчити про місцезнаходження перенесеного храму. До речі, щодо пожежі, то книзі пощастило, що вона не була в церкві «невыносно», як і сказано в записі.

Непростий шлях міграції пройшло Євангеліє зі збірки Софійського собору (ф. 312, № 32). Як зазначалося вище, ця РК була переписана на острові Готланд у період вимушеної зупинки російського посольства в Данію 1578–1579 рр. і закінчена в «королівському місті» Копенгагені. Можливо, для переписування було використане Євангеліє однієї з православних руських церков, розташованих у торгових дворах Готланду і Копенгагена: за Можайським мирним договором 1562 р. з Данією російським купцям надавалися двори в цих двох місцях, і в них діяли православні церкви. Щодо Готланду, то тут ще в XII ст. був заснований новгородський торговий двір, і в ньому на початку XIII ст. збудована кам'яна руська церква, а в документах пізнішого часу є згадка про дві руські церкви на острові³. На джерело такого роду опосередковано вказує і зооморфний стиль в елементах заставок, який панував у книжковій орнаментиці в XIII–XIV ст. і був вже застарілим у третій чверті XVI ст.: можливо, заставка була скопійована з давнього рукопису. Очевидно, що після повернення посольства до Москви там же опинилося і Євангеліє. У XVIII ст. книга спершу була пожертвована польовим козаком Петром Никифоровичем у церкву Миколи Можайського в Путивлі⁴, а згодом опинилася в Межигірському монастирі. Як саме вона потрапила на українські

¹ Информационно-аналитический Центр культуры г. Вологда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cultinfo.ru/infoproject/temples/index.php?id=16>.

² Город Вологда. Официальный сайт Администрации города Вологды. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vologda-portal.ru/o_gorode/index.php?SECTION_ID=4193.

³ Иоаннисян О.М. Архитектура Древней Руси и средневековой Скандинавии ... – С. 99–135.

⁴ Церква Миколи Можайського, або Горного Миколая, не збереглася, вперше згадується в XVI ст. Була освячена на честь ікони свт. Миколая, яка була прославлена в Можайську: див. Народный каталог православной архитектуры : описания и фотографии православных церквей и монастырей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sobory.ru/article/?object=28318>.

землі, – невідомо: чи шляхом низки купівель-продажів, чи була вивезена з Москви козаками в Смутний Час. Після скасування монастиря в 1786 р. Євангеліє в складі книжкової збірки потрапило до Київського Софійського собору.

Шляхи міграції РК могли бути найрізноманітнішими, але, без сумніву, простежується основна тенденція історичного руху рукописів від створення, через зміну власників – приватних осіб протягом XVI–XVII ст., монастирів – протягом XVIII–XIX ст., духовних і світських навчальних закладів у XIX ст., до спеціалізованих фондів наукової бібліотеки в XX ст.

Будучи документальними свідченнями побутування в певному історичному середовищі, записи в рукописних книгах прямо або опосередковано відображають важливі історичні події та історичні реалії, що мають значення для того чи іншого міста або місцевості, неординарні природні явища.

Записи такого роду, на відміну від власницьких, вкладних та дарчих, що, до певної міри, мають характер юридичної угоди, були повністю вільними від будь-яких усталених схем¹. Вони висвітлюють події соціально-політичного або церковного життя того чи іншого періоду з історії України, Росії, Білорусі, Молдавії, балканських країн, що сталися щойно або нещодавно і прямо торкнулися життя автора запису або справили на нього сильне враження і тому були негайно занотовані: війни, козацькі походи, рішення церковної ієрархії, міжконфесійні стосунки, руйнування внаслідок воєн, неврожай, голод, зведення та освячення церков тощо.

Власне історичних записів, що фіксують ту чи іншу історичну подію, в рукописах XVI ст. з фондів ІР не так багато. Крім них безліч історичних відомостей розпорошена по власницьких, вкладних та дарчих записах як підсилення свідчень про час, місце, обставини укладання угоди тощо.

В українській історії є загально визнаною роль українського козацтва в захисті православної віри та церков у важкі часи політичної і міжконфесійної боротьби; це фіксує, наприклад, вкладник Євангелія (ф. 301, № 34 л) у церкву Архістратига Михаїла в Гадячі 1 січня 1649 р.: «в той час гди была воина в землѣ нашої російской. то есть гди бились благочестивые во христь воины козаки з лахами. за наступлен на благочестия».

Відомими є й козацькі пожертвування на храми, багато храмів мають назви козацьких, деякі з них фігурують у записах розглянутих РК XVI ст.

Так, козак війська запорозького Мартин Курошчук із дружиною в 1604 р. жертвує на престольне Євангеліє «до храму святого пророка Ілии на сели прохоровць в повите каневскомъ» (ф. I, № 1776), – церкви, яка існує, але в перебудованому вигляді, і тепер, і завжди вважалася козацькою. Кілька вкладників з міста Рильська в 1665 р. дарують Устав

¹ Див. також: О.М. Апанович. Исторические записи ... – С. 154.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

церковний у храм «святого николая чудотворца козацькага в слабадѣ» свого міста (ф. 301, № 194 л). Назву козацької має і церква Миколая Чудотворця в Путивлі¹, в яку польовий козак жертвує Євангеліє (ф. 312, № 32).

Святкова мінея (ф. 312, № 90) у 1651 р. потрапляє від козака війська Запорозького до священика, настоятеля Покровської церкви, якого жертводавець називає «своім» («ѡцу Іванну Добренку свещенку своему Гайворонскому»), станового козацького села Гайворон, що було засноване в 1636 р. в Чернігівському воєводстві, в Речі Посполитій (суч. – Чернігівська обл., Бахмацький р-н). У селі діє дотепер дерев'яна Покровська церква, збудована в середині XIX ст. на місці старої, також дерев'яної, рік її заснування джерела подають як близько 1646 р.²

Проте не завжди у взаємовідносинах козаків і духовенства все відбувалося так безхмарно: отож, на полях Торжественика тріодного, який, згідно з власницькими записами, довгий час зберігався в Мілецькому Миколаївському монастирі (ф. 303, № 116), читаємо історичний запис, недатований, але за письмом, очевидно, написаний у XVII ст.: «Козаки Пришли оу соботѣ передь Покровою и манастирь вбикрали...».

Участь козаків у війні проти Москви на стороні Лжедмитрія I у Смутний Час фіксує підпис полковника Кирила Чижа, вкладника одного з євангелій: «Кириль чыж полковникъ государя цесаря и великого князя дмитрея ивановича вся руси» (ф. I, № 3982).

Автори записів у двох молдавських євангеліях свідчать про драматичні події з історії своєї країни. Зокрема, в молдавському нап্রেстьольному Євангелії (ф. 301, № 43 л) розказується про турботу автора про цю книгу та відображається одне з нашесть поляків на Молдавію, яку Польща розглядала як своєрідний буфер між собою та турками.

В іншому Євангелії (ф. 301, № 45 л) у вкладному записі другим автором додані історичні відомості до часу фіксації вкладу – «коли пришел в земле Александр воєвода Могила з казаки»: на період перебування чотирнадцятирічного Олександра Могили на молдавському престолі, зведеного на нього своєю матір'ю за допомогою козацьких загонів овруцького старости Михайла Вишневецького та полковника Самійла Корецького, – листопад 1615 р. – серпень 1616 р.³ – якраз припадає час вкладу – 13 червня 1616 р.

Невелика кількість сербських рукописів містить у записах вкладників та власників згадування про не менш драматичні події з історії Сербії. Так, у Синтагмі Матфея Властаря (ф. 301, № 376 л), що в 1694 р. належала єпископові Захумсько-Герцоговинської єпархії

¹ Храмы и соборы Украины : история и фотографии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hram-ua.com/places/1014224-putivl-cerkov-nikolaya-chudotvorca/>.

² Храмы и соборы Украины... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hram-ua.com/places/1008759-gajvoron-cerkov-pokrova-presvyatoj-bogorodicy>.

³ Острозький літописець. Коментар 233 // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. : першоджерела та інтерпретації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>.

Саватію (Любibrатичу), пострижену монастиря Тврдош, який у записі названий за місцем розташування – містом Требине¹, залишилися свідчення про чергову оборону в той рік міста, яке належало тоді венеціанцям, від нескінченних набігів османів: «Сай законник владике захльмьскога и пол херцевскаго кир. саватіа пострижник монастира трѣбнина ѿѣством ѿ пиве под рѣклом руѣиѣ. ѿ сазданіа мира лето 7212. ѿ новіе благодати. 1694. мѣсяца ферфа. 13. днь. писах ѣ новом тогда ми тѣ суцѣ стоещи ѿ тешкіе раті». Слід відзначити, що запис фіксує такий невеличкий штрих до історії Сербської Церкви, як свідство про короткочасне об'єднання в другій половині XVII ст. двох єпархій – Захумської та Полгерцеговинської (інша назва – Мілешевська) в назві посади митрополита Саватія².

Про битву під містом Сисак між військами Священної Римської імперії та турецькою армією 22 червня 1593 р. згадує писець Тріоді цвітної (ф. 310, № 144 л): «и то лѣто. бысть ѿ исмаильтѣнь много крвопроліте ѿ оугарь на рѣцѣ коупѣ под градомъ Сиском: шхь ито лѣто быс многа нѣжда въ человцехъ ѿ исмаиль»³.

Початок XX ст., який міг би залишити на книгах мирні записи монастирських бібліотек або колекціонерів, на сторінках одного з Євангелій (ф. XXX, № 2) відобразив реалії Першої світової війни: «Сіе Св. Евангеліе отъ руки боголюбцемъ нѣкимъ писанное, не восхотѣвшимъ имя свое изобразити въ книгѣ сей, вынесено мною изъ подѣ снарядовъ австрійскихъ съ церкви с. Сараньчуки Бережанского повіту, что въ Австріи. Галиція».

Міжконфесійні стосунки та події з історії церков в якості головної теми запису або згадувані лише опосередковано при вкладній угоді посідають важливе місце в розглянутих нами РК XVI ст., що свідчить про актуальність теми церковного життя для сучасників – авторів записів. Так, у збірнику «Слова посницькі Василя Великого» з колекції Михайлівського монастиря (ф. 307, № 480) міститься докладний історичний запис про рішення церковного собору 1629 р., проведеного в Київському Михайлівському монастирі з ініціативи митрополита Іова Борецького, про встановлення чину пасії в православних церквах. Чин був запозичений з католицького обряду з метою протидіяти спробам Католицької Церкви залучити православних до себе, в тому числі, за допомогою привабливості особливо урочистих процесій і служб: «много дѣахѣ, абы нашихъ греческаго закона люди прихожѣ, и облахоскоса на вси ихъ кривды». Коротка служба пасія (лат. passio – страсті) присвячується Страстям Христовим і правилася по чотирьох п'ятницях Великого посту (по числу страсних євангелій від чотирьох євангелістів). Запис докладно розповідає про обставини цієї

¹ Відомості, що уточнюють особу названого в записі єпископа, люб'язно підказав сербський дослідник Владислав Пузович.

² Древо : открытая православная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://drevo-info.ru/articles/13673802.html>.

³ Докладно про битву при місті Сисак див. вище, де йдеться про записи писців. С. 139.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

події. С. Голубев у статті «Когда и кем введены в южнорусскую обрядность пассии?»¹ відзначає, що цей запис є найбільш раннім свідченням про розповсюдження чину пасії в церквах Києва та деяких інших міст України. В описі РК у каталозі Петрова констатується пізній характер тексту, проте це не впливає на значення запису як найпершого свідчення про таке значне нововведення в практику православнобогослужіння.

Вкладний запис архімандрита Миколаївського Жидичинського монастиря Гедеона Балабана, датований 1596 р., відображає значну подію того року – укладення в Бресті кількома єпископами Київської митрополії Константинопольської Православної Церкви на чолі з митрополитом Михаїлом Рогозою унії з Римо-Католицькою Церквою: архімандрит зазначає, що вклад Збірника полемічного (ф. 303, № 119) у Жидичинський монастир відбувається, в тому числі, «при ѿступленю ѿ святои восточной церкви Михала рагози Митрополита киевского».

У молдавському Збірнику слів та повчань один із писців фіксує подію, сучасну написанню збірника, – приїзд до Молдавії патріарха Константинопольського Іоасафа II: «въ сіе лѣто прїиде патріархъ цароградскыи квр іѡсафъ въ земли мѡлдавскои въ дни алеѡандра воеводи и при митрополитѣ григорїа и при епскоупѣ анастасїа и еѡимїа радовскїа. въ лѣто 7060. и на девато текъше. мѣсяца генварїа. 1...». Зазначена в записі подія була пов'язана з відправленням Патріархом з митрополитом Еврипа Йоасафом у Москву своєї та собору Східної Церкви грамоти, що підтверджувала царський титул Івана Грозного, який був вінчаний на царство Московським митрополитом Макарієм; до Молдавії обидва ієрархи вирушили разом, а потім Патріарх залишився в Молдавії, митрополит поїхав далі².

Запис в Уставі церковному з колекції митрополита Макарія документує відоме страшне лихо в Росії, яке відбулося за часів царювання Бориса Годунова, – голод 1601–1603 рр., що стався в результаті неврожаю через холодні, дощові літа та ранні морози два роки підряд. Ціна на жито зростала кожного року – спочатку в 6 разів, потім ще втричі, ціну 1602 р. зазначає автор запису: «Лѣта 7109 [1601 р.] і 7110 [1602 р.] голод был в русской земле. рож была на москве по семи рублев».

Подібний запис 1715 р. міститься в Тріоді пісній (ф. 301, № 368 п): «в лѣта ѿ битїа беше 7223. ѿ рождество христова 1715... въ то врѣме бѣше скѣпо жито. пѣдъ по триста апри и тридсетъ. мѣсеца марта 20». Аналізуючи історичні відомості, можна припустити, що запис пов'язаний з історією хорватського міста Сіня, де в 1715 р. відбулася битва з турецькими

¹ Голубев С. Когда и кем введены в южнорусскую обрядность пассии? / Епархиальные ведомости. – 1874. – № 7. – С. 161–165.

² Докладніше див.: Фонкич Б.Л. Грамота Константинопольского Патриарха Иоасафа II и собора Восточной Церкви, утверждающая царский титул Ивана IV // Россия и греческий мир в 16 веке. – М.: Наука, 2004. – С. 381–388. Див. також: Лурье В.М. Прекращение московского церковного раскола. – ΕΣΧΑΤΟΣ : Βιβλικές Σπουδές Θεολογίας [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://esxatos.com/basil-lourie-prekrashchenie-moskovskogo-cerkovno-raskola#_ftn33.

військами, в результаті якої напад турків було відбито, проте врожай вони встигли знищити, після чого в країні постав голод¹.

Як видно з розглянутих текстів записів, здебільшого їхні автори занотувували події, пов'язані з сучасними війнами, битвами, їхніми наслідками, міжконфесійними сутичками тощо. Але не всі історичні події та реалії, які відобразилися в записах, мають такий драматичний та трагічний характер. Кілька рукописів містять записи про сучасне освячення церков: наприклад, як вже було згадано вище, освячення церкви вмч. Димитрія Солунського на Чорному ручаї (сучасна Тверська обл.) (ф. 301, № 193 л) та деякі ін.

В Євангелії, написаному в Межигірському монастирі (ф. 31, № 28), що залишалося там протягом трьох з половиною століть, містяться два записи літописного характеру, які документують закінчення в 1555 р. будівництва в монастирі Преображенського собору з бічними вівтарями свт. Миколая та апостолів Петра і Павла: «В лѣто ѿ нароженія сина божего ісуса христа 1555 сталосѧ совершение храма господня в межигорском монастыри. престол великий превбраженія, господа нашего ісуса христа. и святого чудотворца Николы. и святых верховных апостоль петра и павла», а також освячення бічного вівтаря свт. Миколая в наступному році митрополитом Київським Макарієм: «Усвятисѧ шлтар великаго бога и спаса нашего Ісуса Христа во има святого архіереа чудотворца николаа пресщенным митрополитом Киевским и всеа рѹси макариемъ, и при великом Кір Жигмонтѣ авгѹстѣ в лѣто 7063 ... мѣсяца сепевріа 15 дна на день святого мученка никиты за Игумена Уноѳреа».

Монастирське будівництво відображається і в книзі Бесід Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея з колекції Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 13) – запис 1687 р. свідчить про спорудження Трапезної Церкви: «Въ рокѣ 1687 мѣсяца маа 20, дна, в патокъ Святого Дюха литера Пасхалиа 5, была, начали мѣровати трапезѣ в Печерском святом монастыру, за благословениемъ висоце Богу Его милости: господина ѿца Варлама Іасѣнского, Архимандрита Печерского, коштом Пана Маѣзима Василкѡвского, арендара на тои час будучого, Печерского».

Відомості про поновлення Михайлівського собору на кошти ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, історика, письменника, автора відомої «Хроніки з літописців стародавніх» (1672–1673), занотував економ монастиря після 1656 р. в збірнику Ізмарagd: «Іасневелебный ѿць нашъ Феодосій Софоничъ золотоверхѣю церковъ железомъ покрил рокѣ 1655 и рокѣ 1656 рабѣ божій економъ Семѣонъ» (ф. 307, № 489).

До цілком мирних історичних реалій належить згадка про ярмарок у Василькові – місці придбання Євангелія апракоса (ф. 310, № 152): «Сію книгу купил рабѣ божій Феддор нарыцаемую Смарагдѣ ... в мѣстѣ Васылковѣ в ярмарку: маа 20 дна: року тысяча шестсот 60 первого: за злотих:

¹ Александр Андрић. Историја Срба. Нови век до 1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istorijasrba.info/download/II.pdf>.

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

полских». Ярмарок почав діяти у Василькові незадовго до цього запису – в 1586 р., з часів надання місту Магдебурзького права Стефаном Баторієм: у Василькові, як і в багатьох інших українських містах, дозволялося проводити ярмарки два рази на рік, але незабаром вони, очевидно, ставали частішими. Про це свідчить у своїх Записках Павло Алеппський, архidiaкон Антіохійської Церкви, письменник, який мандрував Україною в середині XVII ст.: «у країні козаків ярмарки є безперервними з початку до кінця року. У кожне свято утворюється ярмарок в тому чи іншому місті, як це було введено при пануванні ляхів»¹. Як видно із запису, на ярмарку можна було придбати і богослужбну книгу.

У розглянутих РК XVI ст. збереглося кілька записів про астрономічні явища та природні катаклізми, зокрема землетруси та сонячні затемнення – події, які завжди вражають спостерігачів. В одному з євангелій з колекції ЦАМ КДА (ф. 301, № 37 л) містяться одразу два записи про природні явища, що відбувалися в другій третині XVIII ст. на українських землях: у 1738 р. – землетрус, із зазначенням дати і часу: «Трасеніє земли ѿ полудни в року: 1738: мѣсяца маа дня 31»; у червні 1760 р. – сонячне затемнення: «Року 1760. мѣсяца іюна дня 2 премѣненіє соннца». Подібні явища часто фіксували як писці, так і власники книг XIX ст. Так, у російському Псалтирі слідуваному (ф. 302, № 20) писець залишив запис про початок та закінчення сонячного затемнення в квітні 1540 р.: «лѣта 7040 ѡсмаго. [1540 р.] мѣсяца апрѣла. во. 7 день. на память, преподобнаго. георгія, мелетіискаго. гибло. солнце. во. 2 час. дни. а исполнилося. въ. 5 час. дни». Такий самий запис, але датований тільки місяцем і числом, міститься і в Уставі церковному (ф. 301, № 194 л), написаному наприкінці XVI ст., в останньому рядку тексту: «мѣсяць Августъ. Солнце. погибло 30 днь». Пізній запис XIX ст. в одному з євангелій (ф. 301, № 557 п) також залишає на форзаці відомості про землетрус: «Кто былъ 1832 го года генваря 18 числа земля траслась ...».

Крім природних явищ читачі або власники рукописів зазначали на їхніх полях місцеві надзвичайні події, такі, наприклад, як пожежа в Козеровській (?) церкві в 1706 р., – вона була занотована в розлогому записі польською мовою на звороті нижньої кришки оправи Мінеї святкової (ф. I, № 7492). У записі докладно подано детальні відомості про адміністраторів церкви Т. Спойновського й А. Опацького, ймовірного зловмисника – Стефана Слону, який вніс 10 злотих на ремонтування церкви, згадуються також місцеві князі Липинський та Кржеховський.

Кілька зафіксованих господарчих записів, монастирських та особистих, розповідають про витрати на внутрішні оздоблювальні

¹ Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Моск. Гл. Архива М-ва Иностранных Дел) (в 2-х вып.) / Павел Алеппский; пер. с арабского Муркоса Г. – М. : Унив. Тип., 1897. – 202 с. Цит. за сайтом: История ярмарки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yarmarok.in.ua/ru/o-ярмарке/история-ярмарки>.

роботи в церквах, на організацію весільних урочистостей, святковий великодній одяг тощо. Так, у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на розписи церковних стін було витрачено «чотириста золотих: с'ємь десят золотих и с'ємь золотихъ» (ф. 312, № 82).

У XVII ст. якомусь Степанові сватання та весілля коштували: «за гор'їлку своєму жиду золоти 3: за венчана попу: рубля паламару: пану та протопоп'ї за кошт золотий музикамъ на сватан'ї ... на чоботи: два. жидов'ї за вес'їля рублей п'ять жидов'ї майстров'ї: А рубля ѿ гайдученка а золотий узав'ї якъ до мошень іхав'ї за шапку» (ф. 301, № 557 п).

У записі в Мінеї святковій (ф. 301, № 118 л) містяться ціни 1694 р. на одяг, запис написаний із помилками, польською мовою: «Roku 1694. podczas swiet wielkonocnych Sprawilem Suknia podszuta szlomami Kotra mie kosztuie Sama Suknia zl. 24. ... spodnia takze Koszule pl. 15. vteporo stare».

Певне місце серед особистих записів посідають родові та сімейні нотатки про важливі події та факти, пам'ятні для особистого життя читача або власника книги, який використовував її поля, форзаці та чисті аркуші як своєрідний щоденник або записник. Серед таких нотаток, що трапляються на аркушах РК XVI ст., більшість – про народження дитини. Так, один із Требників (ф. 301, № 333 п) містить два таких записи: 2 жовтня 1568 р. «... родися дочка ... у дака на има пелагеа...» та 30 вересня 1669 р.: «раб'ї бож'їй георг'їй родилса рок'ї 1669 м'їсаца септевр'їа дня 30». Запис у Мінеї святковій (ф. I, № 7492) фіксує народження Антонія: «рок'ї 1777го родилса антоний». Можливо, такі записи в церковних книгах пов'язані з потребами при хрещенні немовлят або з похованням померлих при тій церкві, де використовували ту чи іншу богослужбну книгу, як свідчить запис у березневій Мінеї (ф. 301, № 365 (VI) п) під 1672 р.: «Рок'ї 1772 преставилса раба бжиа мариа казкова мешчан'їка сл'їцькаа погребено т'їло ея при цер'їкви введеноі пресвятыа б'їа».

Священик, власник Євангелія (ф. 30, № 2), намагався 21 лютого 1713 р. не просто згадати своїх родичів у поминальних записах чи записах «о здоров'ї» живих, але й залишити для нащадків або майбутніх читачів своєрідний родинний літопис, записавши після тексту стилізованим півуставом: «Род'ї сщеннаго іереа Іосифа Д'їкалчика Іконописца. На тот час б'їд'їчаго през церкве святои довголескои заложен'їа покрови пресвятои богородици 1713 місяца феврала дня 21», далі йде перелік імен роду в два стовпчики, з поясненнями: «бабка, тешча, матку, сестри, сын прес(тавився?) 1712, брат'їа котори оутону у к'їєви 1700».

Деякі сторінки зберігають критичні зауваження читачів з приводу роботи писця, як у нотатці якогось Розмишловича (ф. I, № 7492): «За той характ'їр том'ї, хто т'їи параміи писав'ї надоб'їно п'ят'їсот'ї палок'ї в едно и в другое вздуть плечо. М. Розмишлович», або результати роздумів над текстом книг, що свідчать про творчий характер осмислення текстів читачами, хоч іноді й помилкові, як у Збірнику полемічному (ф. 306, № 198): «чернечество взалоса, еше ѿ святого апостола Петра, даже до сего року

– Записи: типологічний склад. Історична доля рукописів

1735. Досошей Рокицькій, оузник Христовъ иже многіа бѣди и напасти претерпѣ Христа ради. Іеромонах Досиѣи Рокицки».

Нерідко ці роздуми над творами духовної літератури за асоціативними зв'язками екстраполюються читачем на людське життя взагалі і знаходять відображення в приказках, прислів'ях та моральних сентенціях давньоруською, польською мовами або латиною, – в залежності від національності та освіченості автора запису, – які прикрашають аркуші РК: «rara Phoenix in mundo, sed rarius Concordia fratrum» (ф. 303, № 118), «Во юности не хотиш҃ трѣждати ся во старости зло постраждеть» (ф. 306, № 19), «Як маеш читати лепше маеш мовчати, а нижели маеш брехати» (ф. I, № 7492), «Kazdy czlowek klamliwy tylko Bog sprawedliwy» (ф. 312, № 274), «Kto chce slawy otrzymac wiele robic trzeba, kto nierobi niegodzien ani zo[czął?] chleba» (ф. 313, № 9), «Kto mało umi ten wiek o sobie rozumi, A kto uczony dobrze ten cicho poczynaie mądrzec» (там само).

Отже, рукописні книги, які відіграють багатогранну роль в історичному і культурному середовищі як предмет переписування, дарування, вкладу, купівлі-продажу, роздумів, дослідження, – обумовлюють широку типологічну репрезентативність записів у них, які, в свою чергу, є достовірним фактажем, що дозволяє простежити побутування власне рукопису, а також невичерпним джерелом з вивчення історії та культури взагалі.

БАЗА ДАНИХ РУКОПИСНИХ КНИГ «КОДЕКС»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

умовах сучасного інформаційного суспільства в зв'язку з необхідністю надання загальним користувачам взагалі і спеціалістам зокрема доступу до наукових описів рукописних книг актуальними є питання створення баз даних таких описів, розробки нових автоматизованих технологій для обробки, наукового використання описів РК, пошуку та оперативного отримання інформації.

Сучасний стан розвитку інформаційних технологій відкриває широкі можливості для фіксації, зберігання та використання інформації, яка міститься в книгосховищах та бібліотеках. Тотальна автоматизація та комп'ютеризація вирішують завдання, реалізація яких ще десять років тому мала суттєві обмеження. Продовжується процес удосконалення розроблених програм та створення нових, з успіхом вирішуються питання формалізації гуманітарного знання, обробки, пошуку та оперативного отримання необхідної інформації. За останнє десятиліття в багатьох бібліотеках була напрацьована значна кількість баз даних, зокрема тих, що зберігають інформацію, яка міститься в рукописних книгах.

База даних «Кодекс» кириличних рукописних книг з фондів ІР НБУВ розроблялася поетапно протягом кількох років.

Першим кроком у цьому напрямі було створення уніфікованої схеми опису рукописної книги, орієнтованої на нові інформаційні технології. Теоретичні питання взаємин кодикології та кодикографії і системного джерелознавчого опису рукописних книг висвітлені в спеціальній монографії Л.А. Дубровіної «Кодикологія і кодикографія української рукописної книги», де визначаються, зокрема, поняття *кодикографії* і *кодикографічної діяльності*. Вони стали базовими для створення уніфікованої схеми опису. «Кодикографією може називатися спеціальна наука, яка визначає характер, методи та види описів рукописних книг як інформаційно-культурологічних

систем на основі всіх складових, що відображають їх форму, зміст та долю, а також передбачає галузь науково-практичної діяльності зі створення узагальнюючих (чи універсальних) систем (каталогів, покажчиків, довідників, автоматизовано-інформаційних систем), обліково-охоронного та науково-інформаційного описів рукописних книг»¹. Кодикографічна діяльність, таким чином, реалізує науково-комунікаційну функцію між РК та дослідниками через систему описових статей та їхнє формування в каталоги-описи.

Кодикографічні дослідження дають змогу через практичну реєстрацію всіх елементів зовнішнього опису зібрати матеріал для вивчення загальних закономірностей формування книжкової культури, історії мови, літератури, мистецтва, науки та освіти тощо.

Створювана система електронного каталогу для рукописних фондів повинна вирішувати проблему фіксації, збереження і використання інформації з різних аспектів опису РК, специфічний синкретичний характер якої ускладнює напрацювання формалізованого формату опису.

Ще в 90-х роках ХХ ст., на початковому етапі розробки програми електронного каталогу в ІР НБУВ (тоді – відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук України), була побудована кодикологічна модель даних опису слов'янських рукописних книг на базі максимально деталізованої реєстрації їхніх зовнішніх характеристик (а це понад тисяча позицій) і часткового розкриття (в рамках кодикології) структури і змісту текстів.

Модель кодикографічного опису на цьому етапі була представлена великою розгорнутою схемою, що мала охопити всі можливі аспекти опису рукописної книги безвідносно до часу, місця створення, предметного змісту текстів і рукописних книг, що їх включають, і врахувати ті характерні риси й особливості, які привертають увагу археографів і кодикологів. Розгорнута інформаційна археографічна та кодикологічна модель опису українських рукописів у вигляді ієрархічної структури була запропонована в монографії Л.А. Дубровіної, О.М. Гальченко, О.А. Іванової «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису»².

Перша спроба створення БД «Кодекс» здійснювалася на базі програмного забезпечення прикладного пакета програм CDC/ISIS (у розробці брали участь Л.А. Дубровіна, Л.Й. Костенко, В.А. Ясулайтис, Г.П. Терещенко). Схема опису кодексів була орієнтована як на забезпечення традиційних пошукових функцій, так і на можливості використання введених даних із науково-дослідною метою під час опису РК, коли може бути залучена як пряма, так і опосередкована

¹ Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 82.

² Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги... – С. 48–53.

інформація для уточнення походження, змісту та атрибуції РК. Разом з тим, такий підхід дозволяв побачити всю систему опису, всі можливі деталі структури і змісту РК в їхньому взаємозв'язку.

При цьому здійснювалася спроба формалізувати рубрики й елементи опису, ввести уніфіковану термінологію. Запропонована схема повинна була враховувати вітчизняний і світовий досвід у галузі археографії і кодикології, накопичений до початку 90-х років XX ст. Вона спиралася на пропозиції Археографічної комісії Академії наук СРСР, напрацьовані для серії відомих «Методичних рекомендацій», на інструкції з описування рукописів в інформаційних бюлетенях і виданнях «Polata knigorisnaja», видані СІВАЛ, на розгорнуту схему-інструкцію Паризького Інституту історії текстів та ін.

Так, певне уявлення про первісну структуру формалізованого опису рукопису маємо з наведеної схеми опису рубрики *Письмо*:

А.9. Письмо¹

А.9.1. Основний текст

А.9.1.1. Тип письма

А.9.1.1.1. Устав

Вид: прямиий / похилий / широкий / вузький / каліграфічний / діловий / особливі види

Локалізація: регіон / школа / скрипторій

Відтворення: № в альбомі, аркуші, масштаб

А.9.1.1.2. Півустав

Вид: прямиий / похилий / широкий / вузький / каліграфічний / діловий / що переходить у скоропис / особливі види

Локалізація: регіон / школа / скрипторій

Відтворення: № в альбомі, аркуші, масштаб

А.9.1.1.3. Скоропис

Вид: простий / побіжний / що переходить у курсив

Локалізація: регіон / школа / скрипторій

Відтворення: № в альбомі, аркуші, масштаб

А.9.1.2. Характер написання літер

А.9.1.2.1. **Загальний аспект** (загальна характеристика, наприклад, – недбалий, чіткий, ін.)

А.9.1.2.2. **Кут нахилу** (між рядком та пером)

А.9.1.2.3. **Натиск:** слабкий / середній / сильний

А.9.1.2.4. **Відтворення алфавіту** (графічних варіантів)

А.9.1.3. **Розміри:** між рядками / ширина / середня висота (корпусу літери) / висота з верхніми осями (або петлями) / висота з нижніми осями (або хвостами)

А.9.1.4. Почерк:

А.9.1.4.1. **Кількість почерків:** точно / сумнівно

А.9.1.4.2. **Крайні рядки для кожного почерку**

А.9.1.5. **Абревіатури та скорочення:** є / немає

А.9.1.5.1. **Типи скорочень:** “Nomina sacra” / ін.

¹ Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги... – С. 48–53.

А.9.1.5.2. **Види скорочень:**

Стягування приголосних

Стягування голосних: повне / часткове

З допомогою виносних літер: у кінці слова / у середині (з титлом / без титла)

Скорочення слова до однієї початкової літери

Скорочення слова до однієї початкової літери та винесення її над попереднім словом

Лігатури: рядкові / нарядкові / взмети (поєднання рядкової та виносної)

Для кожного виду зазначити частоту вживаності: постійно / часто / рідко

А.9.1.5.3. **Знаки скорочень**

Титло: у вигляді прямої риски з опущеними кінцями / вигнутої риски / двосхилого даху / хреста / ін.

Різновиди титла: камора / паєрок / взмет / смичець / стяга / апостроф

Особливі знаки скорочень: коло, що окреслює скорочене слово / косинці / знаки для виносних літер / інші знаки скорочень

Для кожного виду вказати місце постановки та графічні варіанти

А.9.1.6. **Цифри: є / немає**А.9.1.6.1. **Алфавітна система**А.9.1.6.1.2. **Слов'янські: глаголиця / кирилиця**

Позначення: без титла / з титлом (над порядком (у 3–4-значних) / над усім числом)

Виділення: крапки з обох боків літер (є / немає) / у 1–2-значних / 3–4-значних числах

Накреслення варіативних начертань цифр: 6,90,900,400,700,800

чисел другого порядку: справа – наліво / зліва – направо

тисяч: без хвоста / з хвостом (з одним перекресленням / з двома перекресленнями)

А.9.1.6.1.2. **Інші системи: грецька / латинська / ін.**А.9.1.6.2. **Десяткова позиційна система (арабські цифри)**А.9.1.6.3. **Римська система: з надписаними закінченнями / без / позначення варіантів (III, IV)**А.9.1.7. **Пунктуація: первинна / непервинна / виправлена (час виправлення) / додана**А.9.1.7.1. **Час зміни в пунктуації (якщо є можливість встановити)**А.9.1.7.2. **Знаки пунктуації**

Різновиди: крапка / кендема / позитивна / поєднання крапок / хрест / пряма риска / хвиляста лінія / поєднання різних знаків / підстоля / прибільця / додана кома / слогія / статія / стишиця / отрикаль / знак питання / двокрапка / дужки (із зазначенням їх конфігурації) / знаки для цитат / знаки переносу / ін.

Розміщення (зазначити для кожного різновиду); у рядку / над рядком / у середині рядка / на боковому полі / у кінці читання / поряд із заголовком / у середині слова / на літері із знаками та ін.

A.9.1.8. **Чорнило:** колір / якість (інтенсивність) при написанні знаків пунктуації

A.1.9. **Тайнопис:** є/немає

A.1.9.1. **Види:**

Заміна літер кирилиці літерами іншого алфавіту: грецького / латинського / пермської азбуки / ін.

Система змінених знаків кирилиці: полусловиця / ін.

Літорєя (система заміни одних знаків іншими): проста (тарабарська азбука) / мудра / тайнопис у квадратах / ін.

Лічильний (цифровий) тайнопис: простий (цифровий розряд) / описовий (описовий розряд) / складний / позначковий. Для кожного вказати цифрову систему: десяткова / позиційна / римська / алфавітна (кирилиця та ін.)

Умовний порядок літер (слів): зворотне письмо / фігурне письмо / письмо за початковими літерами (акростих)

Дипломатичний тайнопис

Комбінований тайнопис

A.9.1.9.2. **Розташування:** окремо / у групі / змішаний із словами

A.9.1.10. **Інші алфавіти** (відмінні від алфавіту тексту): правильні / неправильні

A.9.1.10.1. **Відношення до алфавіту основного тексту:** змішані з алфавітом тексту / розташовані у тексті

A.9.1.10.2. **Відповідність:** словам мови цитат / транслітерації / числам / власне текстові

A.9.1.11. **Нарядкові знаки:** є/ немає

A.9.1.11.1. **Частота вживаності:** регулярні / нерегулярні / зрідка вживані / одиничні

A.9.1.11.2. **Види**

Знаки наголосу: крапка у правому верхньому кутку над наголошеними голосними / інтервал між наголошеною голосною і наступною приголосною / подвоєння наголошеної голосної / оксія / варія / камора / декілька знаків над одним словом

Знаки кількості: кендема / подвійна оксія / перевернута камора

Знаки складоподілу: апостроф / крапка

Позначення йотації: кома / крапка / дві крапки / вигнута (пряма) риска / ін.

Знаки придишу (спіритуси): тонкий придиш (знак словесного приступу) / густий / кутки / варіанти накреслень знаків придишу: є / немає

Знаки пом'якшення: камора / куток, що приписується до літери

Поєднання знаків наголосу та придишу: іссо (оксія + спіритус) / апостроф (варія + спіритус)

Для кожного виду зазначити місцезнаходження: над літерою / збоку (арк./с.)

A.9.1.12. **Виправлення:** є / немає

A.9.1.12.1. **Частота вживаності:** надмірно / рідко

A.9.1.12.2. **Підготовка виправлення:** змито / вискоблено / закреслено

А.9.1.12.3. **Вид виправлення:** проставлена пунктуація (зверху / знизу) / додатки (міжрядкові / маргинальні) / смислове виділення тексту (графічно) та ін.

А.9.1.12.4. **Спеціальні знаки виправлення** (див. № знаку в альбомі)

А.9.1.13. **Інші знаки**

А.9.2. **Додатковий текст:** є / немає

А.9.2.1. **Той, що відноситься до основного тексту** (наприклад, має пояснювальний характер): є / немає

А.9.2.1.2. **Глоси:**

Кількість почерків: точно / сумнівно

Сучасні рукописові / пізнішого часу (вказувати дати)

Чорнило: колір / якість (інтенсивність)

Розміщення у тексті: на полі (верхньому / нижньому / лівому / правому) / між рядків / обрамляючи текст

Розмір: окремі слова / фрази / текст

Тип письма: устав / півустав / скоропис

Почерк (загальний аспект): чіткий / недбалий / ін.

Знаки для глос: місце розташування (поряд із глосою / у тексті) / приклад на кожний знак (арк./с.) (хрестик та ін.)

А.9.2.1.3. **Анотації**

Кількість почерків: точно / сумнівно

Сучасні рукописові / пізнішого часу (вказувати дати)

Чорнило: колір / якість (інтенсивність)

Розміщення у тексті: на полі (верхньому / нижньому / лівому / правому) / між рядків / обрамляючи текст

Розмір: окремі слова / фрази / текст

Тип письма: устав / півустав / скоропис

Почерк (загальний аспект), чіткий / недбалий / ін.

А.9.2.1.4. **Коментарі**

Кількість почерків: точно / сумнівно

Сучасні рукописові / пізнішого часу (вказувати дати)

Чорнило: колір / якість (інтенсивність)

Розміщення у тексті: на полі (верхньому / нижньому / лівому / правому) / між рядків / обрамляючи текст

Розмір: окремі слова / фрази / текст

Тип письма: устав / півустав / скоропис

Почерк (загальний аспект): чіткий / недбалий / ін.

А.9.2.1.5. **Резюме**

Кількість почерків: точно / сумнівно

Сучасні рукописові / пізнішого часу (зазначити дати)

Чорнило: колір / якість (інтенсивність)

Розміщення у тексті: на полі (верхньому / нижньому / лівому / правому) / між рядками / обрамляючи текст

Розмір: окремі слова / фрази / текст

Тип письма: устав / півустав / скоропис

Почерк (загальний аспект): чіткий / недбалий / ін.

А.9.2.2. **Інші записи** (що не мають прямого відношення до тексту або змісту): є / немає

Кількість записів (арк./с.)

Кількість почерків: точно / сумнівно

Сучасні рукописові / пізнішого часу (вказувати дати)

Чорнило: колір / якість (інтенсивність)

Розміщення у тексті: на полі (верхньому / нижньому / лівому / правому) / між рядками / обрамляючи текст

Розмір: окремі слова / фрази / текст

Тип письма: устав / півустав / скоропис

Почерк (загальний аспект): чіткий / недбалий / ін.

Поряд із розгорнутою структурою був розроблений варіант стислого кодикологічного опису східнослов'янської РК.

Проте спроба жорсткої формалізації в умовах невеликих можливостей програмного забезпечення того часу зумовила обмеження довжини в розмірах більшості показників, розгалуженість схеми потребувала колосальних витрат часу і залучення значної кількості дослідників та операторів для введення інформації. До того ж специфічний характер визначень, закладених у даній схемі, для тієї чи іншої групи рукописів обумовлює незаповненість деяких показників. Так, визначення, характерні для богослужбних РК, не є обов'язковими для світських жанрів і навпаки. Тому дуже широкі завдання та обмежені можливості не дозволили завершити створення першої версії БД «Кодекс» і довести її до практичної реалізації.

Розробка другої версії БД «Кодекс» ґрунтувалася на подальшому визначенні специфіки формалізації рукописної книги, яке проводилося паралельно з проведенням наукового опису рукописних книг XIV–XVI ст. Базовим був визначений масив РК XVI ст. в зв'язку з тим, що її характеристики як книгознавчого явища, перебуваючи на межі історичного переходу від одного етапу в історії книги до іншого, акумулюють у собі типологічні риси попереднього етапу Середньовіччя і закладають риси наступного періоду Нового Часу.

Практичні питання реалізації кодикологічного опису в базах даних висвітлено автором у низці статей¹. Для створення реальної пошуково-інформативної системи було поставлено завдання каталогізації необхідної та достатньої інформації, орієнтованої, насамперед, на дослідника РК як специфічного об'єкта наукового вивчення.

¹ Іванова О.А. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2001. – Вип. 6. – С. 289–294; Дубровина Л.А., Іванова О.А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» // Архивознавство, археографія, джерелознавство. – 2002. – Вип. 5. – С. 45–55; Іванова О.А. База даних рукописних кирилических книг «Кодекс» в Інституті рукописи Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотеки національних академій наук: проблеми функціонування, тенденції розвитку. – К., 2007. – Вип. 5. – С. 204–216; Вона ж. Використання баз даних у кодикологічних дослідженнях рукописних книг на прикладі бази даних «Кодекс» // Вісник Львівського університету. Сер. Книгознавство та інформаційні технології. – Л., 2007. – Вип. 2. – С. 106–115; Вона ж. До питання публікації описів рукописів в інформаційному просторі // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2012. – Вип. 33. – С. 280–292; Вона ж. Формування інформаційного ресурсу рукописних книг у базах даних : кодикологічний аспект // Інститут історії України Національної академії наук України. – К., 2012. – Режим доступу: <http://history.org.ua/?litera&id=8064&navStart=1>.

Каталогізація (формалізація) РК для електронних баз даних суттєво відрізняється від звичайного бібліографічного опису друкованої книги.

Функції електронного каталогу сучасної друкованої книги, насамперед, є реєстраційними та інформативними. Маючи традиційний, незмінний набір певних параметрів-показників, друкована книга обумовлює цим і обмежений пошуковий механізм з певним традиційним характером. Вибір елементів при описуванні друкованої книги є цілком однозначним, тому формальні елементи бібліографічного опису друкованої книги легко піддаються чіткій стандартизації, яка є необхідною структурною основою електронного каталогу або бази даних, забезпечуючи роботу їхнього пошукового механізму та комунікативних можливостей.

У той час, як друкована книга є, перш за все, джерелом інформації, рукописна книга – це, здебільшого, предмет дослідження ряду наукових дисциплін, що мають свою власну методику та визначаються низкою специфічних параметрів – джерелознавчим, кодикологічним, текстологічним, дипломатичним, бібліографічним тощо. Сукупність цих методів, не потрібних для каталогізації друкованої книги, і визначає процес класичного описування РК, який, таким чином, має характер дослідження – встановлення кодикологом автора та назви РК, дати та місця її написання, змісту та редакцій тексту, мови переписаного списку, історичних та інших записів, елементів та стилю оздоблення тощо. Таким чином, електронна база даних рукописів, крім звичайної мети збереження та реєстраційно-інформативних цілей, не може не мати науково-дослідної мети і тому повинна давати можливість забезпечити реєстрацію та пошуковий механізм для десятків специфічних параметрів дослідження рукопису. Показово, що навіть у традиційних елементах бібліографічного опису є своя специфіка в тому випадку, якщо ми маємо справу з рукописом. Так, замість зазначених на титульному аркуші сучасної друкованої книги вихідних даних найчастіше містяться наукове датування і наукова локалізація. Однак для їхнього встановлення необхідно виявити в РК цілий ряд палеографічних і кодикологічних ознак.

Варто зазначити, що і найдетальніший науковий опис РК не є кінцевим: процес різноаспектного вивчення рукопису постійно продовжується, і тому продовжується потреба реєстрації результатів цього процесу. Отож ускладненість атрибуції та ідентифікації, встановлення текстової редакції тощо можуть бути досить значними і повинні допускати на стадії аналізу інтерпретаційні варіанти. Це призводить до створення нових класифікацій досліджуваних елементів книги, розробки схем їхнього опису, виявлення нових значимих ознак, що забезпечується наявністю пошукових механізмів.

Відповідно, набір параметрів опису РК постійно розширюється, деталізується, згодом формує ті чи інші класифікації. Весь цей

комплекс даних набагато менше піддається стандартизації, яка необхідна для функціонування електронної бази даних.

Збереження в базі даних описів рукописних книг має свої специфічні особливості.

По-перше, це необхідність зберігати запис у нестандартних фонтах (шрифтах), що відображають давні мови. Дослідник кирилических рукописів здебільшого має справу з церковнослов'янською мовою, представленою різними мовними редакціями, або з національними мовами із церковнослов'янізмами і відповідною графікою.

По-друге, множинність деяких показників і відсутність чіткої структури не надають можливості скористатися стандартними реляційними структурами, коли один запис складається з деякої великої, але кінцевої кількості полів.

По-третє, чимало рукописів мають дороге мистецьке оформлення, що представлене такими важливими елементами, як мініатюри, заставки, кінцівки, ініціали, оправы тощо. Кожний рукопис, як правило, зберігає єдиний стиль оформлення, або для нього можна визначити сполучення стилів. Порівняльна характеристика декількох рукописів з точки зору їхнього оформлення допомагає простежити певну тенденцію, а також надає додаткову, можливо, найбільш характерну інформацію для встановлення приналежності пам'ятки як до окремого регіону, так і для більш вузької локалізації (майстерні, скрипторію). Проте повне уявлення про оформлення рукописів і можливість порівняльного аналізу може надати лише графічне зображення.

І, нарешті, власне процес опису рукописної книги, в тому числі й визначення окремих показників, може бути предметом окремого наукового дослідження і призвести до оновлення або розширення деталізації найповнішої схеми опису. Особливо це стосується показників, що розкривають історію побутування РК чи сприяють більш вузькій її локалізації, таких як *Записи*, *Прикраси*, *Письмо*, тому навіть найповніший варіант схеми опису ніколи не буде абсолютно достатнім. З появою в науковому дослідженні будь-якого неврахованого раніше фактора або класифікації може виникати необхідність аналізу цього фактора або класифікації рукопису в новому окремому полі (показнику). Йдеться про приналежність або неприналежність до визначених рукописних збірок, шкіл, майстерень, відповідність чи невідповідність будь-якій новій класифікації та ін.

Отже, можна стверджувати, що база даних рукописних книг повинна відповідати таким вимогам: давати можливість зберігати досить складні схеми опису, здійснювати пошук, легко формувати публікації (каталоги, альбоми і т.д.). При виконанні всіх цих умов виникає можливість при безпосередній роботі з базою даних ефективно проводити дослідження за такими напрямками, як: історія письма, літератури; історія мови або мовної редакції церковнослов'янської мови; історія паперу від виготовлення до використання; історія

побутування рукопису; історія прикрас, оправы; історія освіти та багато іншого.

З огляду на перераховані вище особливості опису рукописних книг для вирішення поставлених завдань випробовувалися різні варіанти структури збереження інформації. Після численних спроб оптимізації структури був прийнятий універсальний варіант, що дозволяє зберігати довільну структуру збереження показників у рамках 99 базових розділів та до 99 показників у кожному розділі. Таким чином, теоретичний запас нараховує близько 10000 показників, що є достатнім для будь-яких експериментів з новими показниками.

У 2001 р. в ІР на основі СУБД Visual FoxPro 5.0 створено базу даних «Кодекс», призначену для зберігання описів кирилических рукописних книг (розробники – О.А. Іванова, Є.Л. Шмурак). Для збереження змістовної інформації обрано формат Мето-поля. Незважаючи на те, що формат Мето-поля зберігає інформацію тільки для визначеного шрифту (фонту), він дозволяє зберігати текстову інформацію довільної довжини, що є особливо важливим при описуванні саме рукописних книг, де текстова інформація, яка має істотне значення для опису, не може бути зведена до фіксованої довжини.

Оскільки база даних призначена для опису давніх слов'янських рукописів, виділені два Мето-поля: 1) для сучасної кирилиці + латинський алфавіт; 2) для давньослов'янського (або церковнослов'янського) алфавіту (фонт «Slavonic Sophia»).

Обов'язкові 12 полів кожного опису відповідають схемі базового опису:

- *Кількість сторінок та стан збереженості.* Крім вказівки на кількість аркушів або сторінок, надається характеристика аркушів, які можуть бути первісними (тобто відносяться до часу виникнення РК), непервісними, доданими в більш пізній час (із дописаним текстом). У тому числі містить інформацію про етапи переробки та втрати тексту. Сюди ж відноситься встановлення часу нанесення фоліації, первинної або поновленої, та пагінації.

- *Матеріал письма.* Вказується матеріал, на якому написаний основний текст, формат аркуша та його розміри. Наводяться всі філіграні кодексу із зазначенням аркушів, на яких вони розміщуються. Для кожної філіграні вказується відповідний аналог за виданими альбомами філіграней (одним або кількома), встановлюється ступінь ідентифікації цьому аналогові.

- *Організація сторінки.* Вказуються розміри поля тексту, кількість рядків, рубрикація тексту, її спосіб (кольором або структурним виділенням компонентів тексту).

- *Письмо.* Реєструються тип письма (устав, півустав, скоропис) та його часова приналежність у рамках хоча б півсторіччя, а також характеристика почерку, його розміри та, за можливості, його локалізація (український, російський, сербський та ін.); у випадку

вживання скоропису обов'язково вказується територіальна приналежність. Якщо РК написана кількома почерками, наводяться поаркушні межі кожного почерку. А у випадку конволюту ретельно аналізується часова приналежність кожного почерку. В рубриці зазначаються колір чорнила та графічні знаки, які виконані кіновар'ю: звичайно це ініціали, в'язь у заголовках, іноді крапки.

- *Мова.* Вказується мова або мовна редакція (якщо мова церковнослов'янська) основного тексту рукопису. В окремому полі наводяться приклади граматичних, фонетичних, синтаксичних форм, що дають змогу визначити ту чи іншу мову або мовну редакцію. За наявності записів також зазначається їхня мова.

- *Прикраси.* Реєструються всі типи та види прикрас (в'язь, ініціали, мініатюри, заставки, кінцівки, бордюри та ін.) із визначенням їхньої техніки виконання, місця розташування кожного виду прикрас.

- *Зміст.* Надається атрибуція тексту, визначення його повноти; для тексту, добре відомого в спеціальній літературі, подаються його редакції, ізводи. Важливим є також встановлення структури тексту (передмови, післямови та ін.). До цієї статті не включається текстологічна робота, вивчення вірогідності тексту, фактологічні дослідження.

- *Записи.* Наводяться всі записи, що відносяться до історії походження та побутування кодексу: записи писців, палітурників, записи власницькі, вкладні, дарчі тощо. Всі записи наводяться мовою оригіналу.

- *Оправа.* Наводиться атрибуція оправи рукопису: визначається її первинність, вторинність, наявність реставрації, реконструкції, поновлення тощо, а також можливі причини її зміни; надається інформація про локалізацію її створення, в разі втрати реєструються та аналізуються вид тиснення та залишки капталу, шиття блоку, обрізу, форзаців тощо.

- *Старі шифри і штампи.* Наводяться всі бібліотечні або колекційні шифри і штампи (державних установ, навчальних закладів, монастирських або церковних збірок, приватних власників тощо).

- *Примітки.*

- *Бібліографія.*

Перераховані розділи є загальними, базовими, їхні текстові описи достатніми для першого (верхнього) рівня деталізації, тобто для базового опису. Всі інші показники можуть бути довільно додані як в одиничному, так і в множинному варіантах.

Для зручності редагування Мето-поля з церковнослов'янським шрифтом була створена відповідна віртуальна клавіатура на екрані.

Оскільки особливістю БД рукописної книги є необхідність зберігати не лише символічну, але й графічну інформацію, то в кожному записі БД може зберігатися одне гіперпосилання на зовнішній файл (графічний чи будь-який інший).

У процесі введення інформації часто доводиться залучати стандартні чи тимчасові визначення (категорії). Для полегшення цієї процедури користувач може формувати власні довідники (так звані списки визначень).

Досить важливою проблемою для зберігання описів РК у базі даних є проблема реєстрації конволютів. Оскільки конволюти становлять декілька кодикологічних об'єктів (іноді навіть різних сторіч), потрібно зберігати інформацію за їхніми фрагментами в різних записах. З іншого боку, за первинної реєстрації в бібліотеках вони отримали один реєстраційний номер. Було прийняте цілком логічне рішення зберігати в одному записі інформацію про конволют та в окремих записах інформацію за кожною його частиною. При цьому коди фрагментів конволюта отримують додаткову літеру або цифру як ознаку частини чогось більшого.

Розроблена програма дозволяє працювати в таких режимах:

- робота з довідником описів і визначеннями до них;
- безпосередня робота з описами (де і відбувається процес заповнення та коригування полів);
- пошук (контекстний), що дозволяє задавати критерії як загальні, так і для кожного поля окремо;
- страхова архівація інформації;
- контекстна заміна для обраного поля.

Для користування базою даних «Кодекс» розроблено зручний інтерфейс.

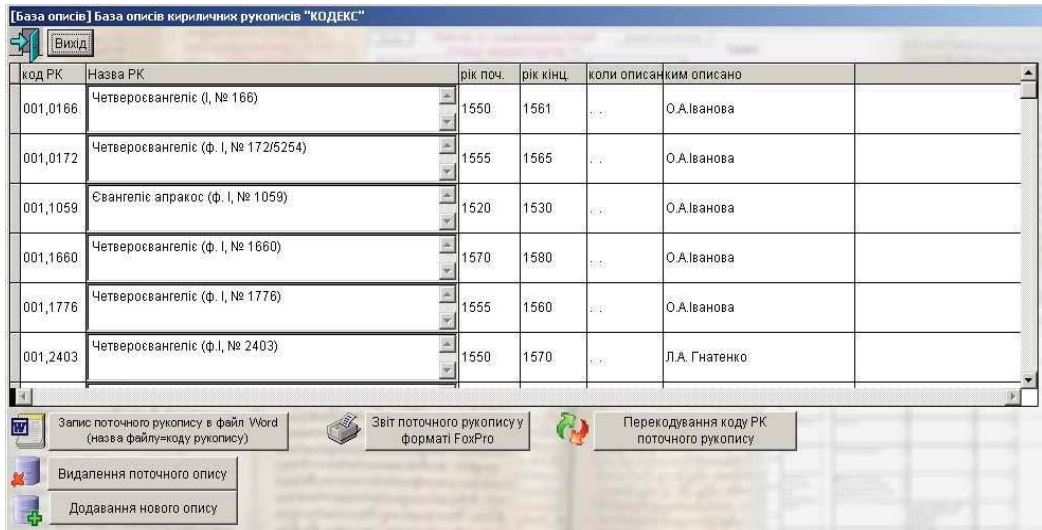
У головному меню БД зазначені всі наявні основні режими та додаткові сервіси її роботи.

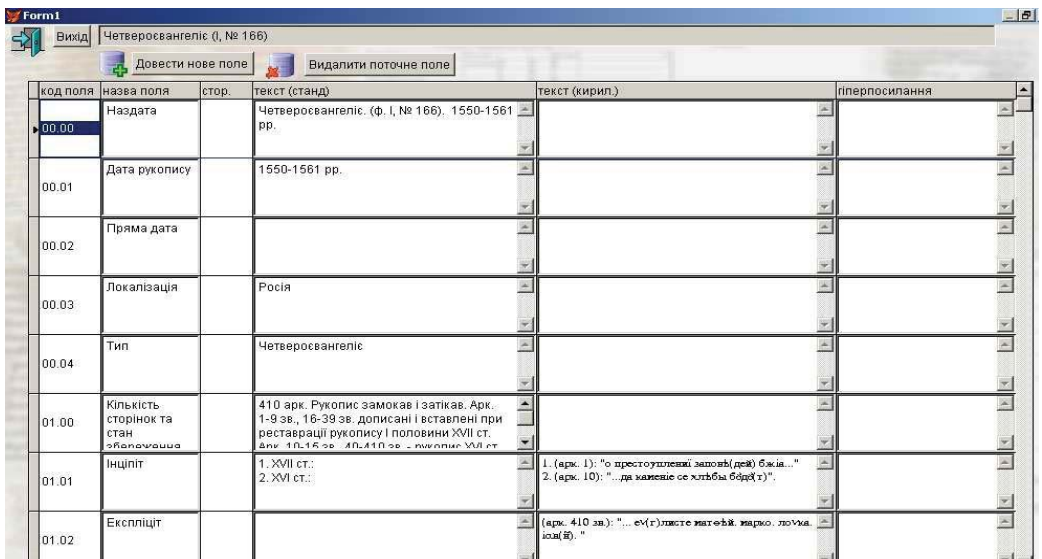

Головне меню бази даних дозволяє перейти до таких головних режимів:

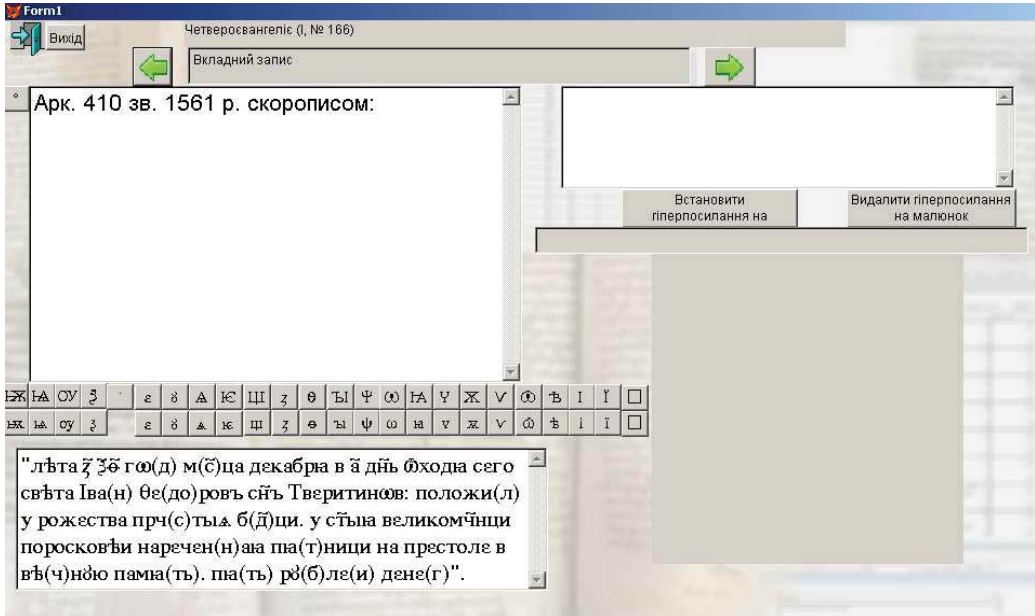
У режимі *Коригування основних описів* користувач має змогу додавати нове поле, що відповідає черговому опису рукопису із зазначенням його шифру, за необхідності – видаляти поточне поле, переходити на коригування поточного поля тощо. Режим коригування містить також крайні цифри датування рукопису при встановленні датування описувачем або прями дати, якщо вони вказані безпосередньо в РК, прізвище та ім'я дослідника, який описав РК, тощо.

Режим *заповнення та коригування опису* даного рукопису містить перелік основних полів-показників, які можна заповнювати як безпосередньо в такому режимі, так і при відкритті конкретного показника.

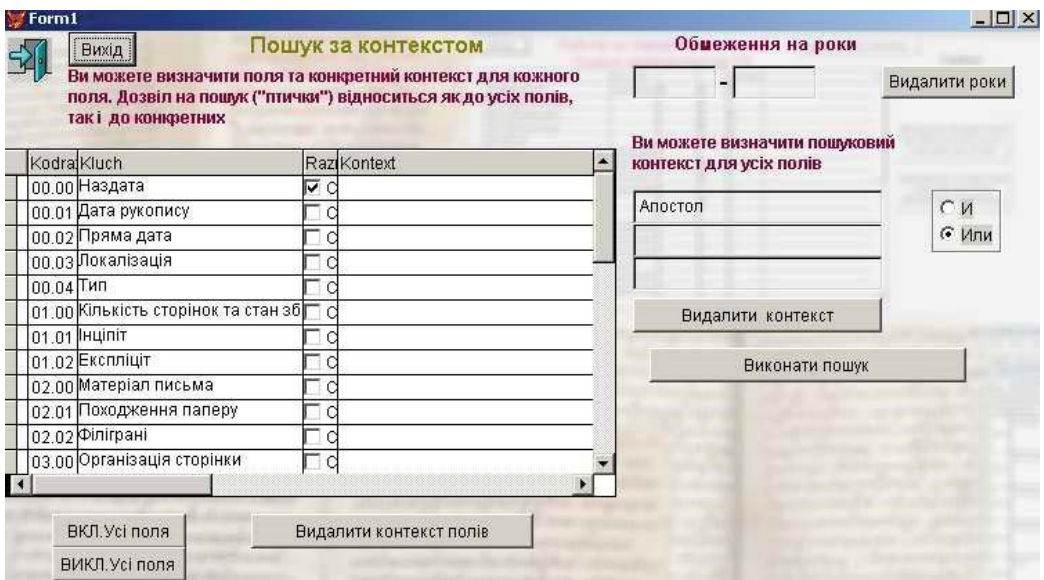

Режим заповнення та коригування окремого показника містить три вікна: основне, куди вноситься опис, вікно для заповнення кириличним текстом з доданою віртуальною клавіатурою та вікно для гіперпосилань на зовнішній файл (напр., графічний):

Режим довідника полів надає можливість дослідникові самостійно, за необхідності, в разі виникнення через вивчення РК нового показника додавати нові поля.

Пошук у БД здійснюється за ключовим словом та датами як за повним описом РК, так і за окремими полями:

Якщо в процесі дослідження виникає необхідність перевірити деякі дані описів за обраними характеристиками, БД надає таку можливість у режимі *Перегляд бази даних за окремими полями*:

код РК	Назва РК
001,0166	Четверосвангеліс (I, № 166)
001,0172	Четверосвангеліс (ф. I, № 172/5254)
001,1059	Євангеліс апракос (ф. I, № 1059)
001,1660	Четверосвангеліс (ф. I, № 1660)

код РК	код пол.	назва поля	стор.	текст(укр.)	текст(кирил.)	гіперпосилання
001,0166	00.00	Наздата		Четверосвангеліс. (ф. I, № 166). 1550-1561 pp.		
001,0166	01.00	Кількість сторін		410 арк. Рукопис замокав і затікав. Арк. 1-9 зв., 16-39 зв. дописані і вставлені при		
001,0166	02.00	Матеріал письма		Папір 2*. 285x200. Фіпіграні: 1) двопавий орел (арк. 2) - тип Laucevicus № 489 (1624		
001,0166	03.00	Організація стор.		Поле тексту 200x100. 18 рядків. Колонтитул з іменем свангеліста у верхньому куті		
001,0166	04.00	Письмо		Півустає першої половини XVI ст., крупний, вузький, з невеликим нахилом вправо.	у=8, з=3, а іноді скорописне, широким /м	

Додаткові сервіси БД включають проведення контекстної заміни для обраного поля, архівацію бази даних, експорт даних за обраним полем в Excel.

Оптимальність вибору структури БД була підтверджена в подальших дослідженнях основних характеристик рукописної книжності XVI ст., що базуються на науковому описі масиву рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ, а саме: при вивченні паперу і визначенні країни його виробництва та встановленні закономірностей відповідності рівня оздоблення типу РК за характером його використання в кодексах XVI ст.

Для проведення наукового аналізу описів використовувався найбільш зручний режим отримання перехресних таблиць з БД, де в рядках містяться окремі записи (опису рукопису), а в графах – окремі поля, обрані для дослідження.

Так, для **аналізу походження паперу щодо країн виробництва** висновок переважного використання паперу певного походження в тому чи іншому регіоні написання рукопису був зроблений після такого дослідження:

1. З бази даних була отримана таблиця такої структури: *код РК – назва РК – дата РК – локалізація – матеріал письма.*

2. Після аналізу отриманої таблиці було вирішено ввести в БД новий показник (ознаку) *походження паперу*. За аналізом матеріалу письма та додатковим вивченням філігранознавчих альбомів було заповнено цей показник у БД.

3. З БД була отримана таблиця нової структури: *код РК – назва РК – дата РК – локалізація – походження паперу*. Таблицю було сортовано за полями *локалізація* та *дати РК*.

4. Отримані дані проаналізовано для окремих країн локалізації.

5. Після аналізу показника походження паперу за згрупованими даними отримані висновки щодо походження паперу розглянутих РК (див. розділ *Папір та філіграні кирилических рукописів XVI ст.*).

Підтвердження відповідності рівня оздоблення

Підтвердження відповідності рівня оздоблення функціональному призначенню РК було позитивоване в ході аналізу за такими етапами:

1. З бази даних була отримана таблиця такої структури: *код РК – назва РК – тип РК – оздоблення*.

2. Таблицю було сортовано за типом РК та проаналізовано за отриманими угрупованнями.

3. За результатами аналізу було вирішено ввести додатковий класифікаційний показник *рівень оздоблення РК*. Саме така класифікація допомагає виділити рівні оздоблення РК.

4. Після внесення до бази даних показника *рівень оздоблення* з бази даних була отримана таблиця розширеної структури: *код РК – назва РК – тип РК – оздоблення – рівень оздоблення*.

5. Після аналізу показника *оздоблення* за згрупованими даними отримані висновки щодо певної залежності рівня оздоблення РК від її типу (функціонального призначення).

Перевірка залежності системи рубрикації

Перевірка залежності системи рубрикації від функціонального призначення рукопису вимагає аналізу інформації з кількох полів бази даних.

1. З бази даних була отримана таблиця такої структури: *код РК – назва РК – тип РК – організація сторінки – письмо – оздоблення*.

2. Таблицю було сортовано за типом РК та проаналізовано за отриманими групами.

3. За результатами аналізу було складено таблицю, що відображає систему рубрикації для окремих типів книг (див. розділ *Структура РК та її оформлення*).

При визначенні термінів залежуваності паперу українських РК XVI ст. були проаналізовані рукописи, що містять пряму дату.

1 етап. З бази даних була отримана таблиця такої структури: *код РК – назва РК – дата РК – пряма дата – матеріал письма*, – для тих РК, в яких обидва показники дат були заповнені (тобто для датованих РК).

2 етап. У результаті аналізу графі *Матеріал письма* було обраховано додаткове значення крайніх дат датування паперу.

3 етап. Порівняння цих дат з прямою датою дало можливість зробити висновок щодо терміну залежуваності паперу для українських рукописів (див. розділ *Папір та філіграні кириличних рукописів XVI ст.*).

У зв'язку з переходом бібліотечно-інформаційних сервісів НБУВ на платформу системи автоматизації бібліотек ІРБІС 64 у 2010 р. та необхідністю включення до цієї системи рукописних фондів, у тому числі їхніх описів, було вирішено здійснити перенесення інформації БД «Кодекс» до цієї системи.

Для переходу на систему ІРБІС 64 були внесені відповідні зміни (доповнення) до поточної структури, причому деякі поля довелося розділити на дрібніші інформаційні частини. Нижче подається перелік полів, представлений за хронологією зміни структури:

00.00 Назва/дата	06.06 Рівень оздоблення
01.00 Кількість сторінок та стан збереження	00.04 Тип
02.00 Матеріал письма	02.01 Походження паперу
03.00 Організація сторінки	12.01 Аркуш використання
05.00 Мова	02.02 Філіграні
04.00 Письмо	10.50 Надходження
06.00 Оздоблення	07.50 Зміст – частина
07.00 Зміст	07.60 Зміст – стаття
08.00 Записи	07.10 Текстові лакуни
09.00 Оправа	12.10 Публікація
10.00 Старі шифри і штампи	00.05 Автор
11.00 Примітки	08.08 Запис історичний
08.01 Запис	08.09 Запис палітурника
01.01 Інципіт	00.06 Писець
01.02 Експліцит	01.10 Кількість аркушів
06.01 Заставки	01.20 Стан збереження
06.02 Кінцівки	06.07 Заголовок
06.03 Ініціали	06.08 Позначки
06.04 Мініатюри	07.70 Давньоруські та інші слов'янські свята
08.03 Запис писця	07.01 Примітка до змісту
08.02 Власницький запис	07.02 Приписки до змісту
08.04 Запис замовника	06.09 Рамки
08.05 Запис купчий	00.10 Номер фонду (римськ.)
08.06 Вкладний запис	03.01 Таблиці
08.07 Запис дарчий	06.10 Гравюра
12.00 Бібліографія	00.07 Палітурник
00.01 Початкова дата	06.11 Таблиці
00.02 Кінцева дата	06.19 Оздоблення (картка)
00.03 Локалізація	00.11 Ступінь повноти
06.05 Малюнки	04.10 Нотація (музична)

У 2015 р. БД «Кодекс», розроблена на СУБД FoxPro6, була переведена на сучасну платформу ІРБІС 64 (виконавець конвертації – К.В. Лобузін).

Для заповнення та редагування нової бази даних, що отримала назву «КОДЕКС : Рукописні книги», були розроблені відповідний інтерфейс та «Інструкція з використання бази даних «КОДЕКС : Рукописні книги» (укладачі: Л.А. Дубровіна, О.А. Іванова, К.В. Лобузін. – К.: НБУВ, 2015).

Налаштування особистих параметрів Пошук за MFN Назва каталогу (бази даних)

The screenshot shows the IRIBIS64-ARМ 'Каталогизатор' interface. The main window displays search results for 'Свангеліє апракос'. The interface is divided into several sections:

- Search Results Table:** A table with columns 'Док-об' and 'Термини'. The first row is highlighted with 'СВАНГЕЛІЄ'.
- Document Details Panel:** A panel on the right showing details for 'Свангеліє апракос'. It includes fields for 'Назва', 'Тип документа', 'Фонд, № од. зб.', 'Дата', and 'Мова'.
- Field Description Panel:** A panel at the bottom right showing a detailed description of the document, including the number of pages (295) and the location (Rukhiv).
- Annotations:** Red arrows and text boxes point to specific elements: 'Словник' points to the search results table, 'Область стислого опису' points to the document details panel, 'Рядок підказки' points to a row in the search results table, and 'Робочий аркуш' points to the document details panel.

Після вибору дослідником необхідної для заповнення БД («КОДЕКС : Рукописні книги») з меню *Назва каталогу (бази даних)* із загальним переліком баз даних НБУВ головне меню репрезентує згруповані в чотири основні блоки режими роботи з описами рукописів.

Область повного опису відображає введену інформацію щодо конкретного рукопису.

В *Області стислого опису* відображено всі РК із зазначенням датування, описи яких уже занесені в БД; вони розташовані за порядковими номерами (MFN). Новий запис, який позначає новий опис, вводиться після останнього в цьому переліку. На *Робочому аркуші* для

основного опису призначена панель ОПИС, де здійснюється описування рукопису за обраними полями – елементами кодикологічного опису.

Назви описаних РК вказані у відповідному полі (**Назва**) в уніфікованій формі, що увійшла до наукового обігу. До деяких назв додані предметні або географічні та топонімічні ознаки, які увійшли до наукового обігу, напр.: Патерик Печерський¹.

У підполі **Заголовок** наведено заголовки рукописів за їхньої наявності, напр., *Месяця септебрія 26 хожденіе святого апостола Іоанна Богослова евангеліста*.

До заголовку можуть додаватися підзаголовні дані (за їхньої наявності), які розширюють та доповнюють заголовок, напр., *писано Прохором ученикомъ его*.

Якщо рукопис має втрати на початку та в кінці, є уривком або лише фрагментом тексту, ці відомості зафіксовані в полі **Ступінь повноти**: *без початку, уривок* та ін.

У полі **Тип рукопису** зазначено тип книги за прийнятою в науці номенклатурою: *Мінея, Євангеліє* та ін.

Поняття авторства для рукописного періоду книжної культури є актуальним здебільшого для наративних та перекладних творів; для більшості рукописних кирилических богослужбових книг, які не мають авторства, автор не вказується. Для авторських творів автор або кілька авторів вказані в полі **Автори**: *Курбський*.

У кількох підполях подана інформація, яка уточнює ім'я автора: **Ініціали**: А.М., **Розширення ініціалів**: Андрій Миколайович, **Доповнення до імені** – звання, посади, титулу, сану – *князь*.

У підполі **Тип різночитання** для деяких авторів, за необхідності, наведено псевдонім, криптонім, справжнє ім'я, попереднє ім'я, напр., для імені Іоанн Ліствичник – *Ліствичник* вказується як псевдонім. У цьому підполі існує можливість наведення імені автора іншою мовою (із зазначенням – якою) або псевдоніму, або церковного імені, напр., *Лествичник* (рос.). У підполі **Функція** вказано функцію особи по відношенню до рукопису: *писець, укладач, цензор*.

Оскільки поняття авторства в книжній рукописній традиції виражене неоднозначно і має узагальнююче значення – до творців мають бути включені всі особи, причетні до створення рукопису: автор тексту, автор передмови або післямови, писець, перекладач, інтролігатор, оздоблювач та ін., – для всіх учасників процесу створення кодексу було вирішено виокремити поле **Творці документа**, яке має ті ж самі підполя, що й вказані в полі **Автор** (*прізвище, ініціали, розширення ініціалів, звання, посада, титул, сан, функція*).

Шифр рукопису, який складається з двох елементів – номера фонду ІР НБУВ, в якому зберігається той чи інший рукопис, та номера одиниці зберігання, – вноситься, відповідно, в два обов'язкових

¹ Список уніфікованих назв див.: Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. – К., 2007. – С. 33–52.

для заповнення поля – **Фонд** та **Номер одиниці зберігання**. Слід відмітити, що для фондів, які мають нумерацію римськими цифрами, що склалося історично (фонди I–XXX), номери вказані в наступному полі **Фонд** римськими цифрами, напр.: VIII.

Відомості про датування рукописів для зручності пошуку розділені за двома полями – **Дата (початкова)** та **Дата (кінцева)**. В кожному з них заповнено два підполя: **століття**, в якому введене позначення дати римськими цифрами, напр., XVI ст., та **дата (року)**, в якому наведене позначення дати в тих випадках, коли про датування є прямі вказівки в самому рукопису або є діапазон дат арабськими цифрами, якщо період встановлений дослідником за непрямыми ознаками (за філігранями, графікою та ін.), напр.: 1501 р. або 1501–1520 pp.

Для зручності заповнення полів щодо датування в БД міститься словник співвідношення датування за окремими частинами століття та конкретними цифровими діапазонами:

1501–1525 pp.	перша чверть XVI ст.
1501–1533 pp.	перша третина XVI ст.
1526–1550 pp.	друга чверть XVI ст.
1501–1550 pp.	перша половина XVI ст.
1541–1560 pp.	середина XVI ст.
1551–1575 pp.	третя чверть XVI ст.
1567–1600 pp.	остання третина XVI ст.
1576–1600 pp.	остання чверть XVI ст.
1561–1600 pp.	друга половина XVI ст.
1591–1600 pp.	кінець XVI ст.
1595–1610 pp.	кінець XVI – початок XVII ст.

У полі **Локалізація** зазначені місця створення рукопису, якщо про них є пряма вказівка в записі писця або замовника, напр., *Супрасль*. Проте в більшості рукописів ці дані відсутні, і їхнє визначення потребувало додаткових досліджень. Якщо місце створення рукопису було встановлене за непрямыми даними або за дослідженням, – воно вказується в квадратних дужках: *[Сербія]*.

Мова рукопису вказана в полі з відповідною назвою, напр.: *старобілоруська*, для церковнослов'янських текстів додана мовна редакція: *церковнослов'янська української ред.*

У полі **Кількість аркушів** подано загальну кількість аркушів – при фоліації (нумерації аркушів) або сторінок – при пагінації (нумерації сторінок). Обсяг позначається арабськими цифрами, напр.: 298 с., 145 арк.

Загальна скорочена характеристика фізичного стану рукописів наведена в полі **Стан збереженості**; крім того, тут зазначено рахунок зошитів римськими цифрами та, при них, кількість аркушів у

зошитах; відомості про реставрацію за її наявності, напр.: *Ркп. пошкоджений; після арк. 295 вирвано багато аркушів; бічні поля, кути надірвані, обірвані, вирізані. Зошитів 35: 17, II6–IV6, V8–VI8, VII6–XI6, XII8–XIV8, XV10, XVI8, XVII6–XVIII6, XIX12 XX6, XXI8–XXXIV8, XXXV6. Ркп. реставрований у XVIII ст.*

Відомості про фізичні та кількісні характеристики аркушів рукопису внесено в поле **Матеріал письма**, в підполі: **Матеріал**, на якому написаний текст документа, напр., *пергамен*, **Формат**, за прийнятим позначенням, напр., 2°, та **Розмір**, де вказані висота і ширина аркушів у міліметрах, напр., *275 x 190*.

Четверте підполе **Походження паперу** є службовим, його введення було обумовлене дослідженнями кодикологів щодо встановлення країн виробництва паперу, на якому були написані РК XVI ст. з фондів ІР НБУВ. У ньому вказані папірні, міста та країни виробництва паперу, напр., *Буськ, Україна*.

У полі **Філіграні** в підполях зазначені такі відомості: **Назва філіграні**, напр., *герб Габданк*, **Розташування** – аркуш або аркуші, на яких розміщені філіграні в рукопису, **Каталог** – вказані скорочено назва альбому філіграней та номер датованого аналога філіграні в ньому, ступінь його подібності тощо: тип Каманін, Вітвіцька № 52–56 (1590–1594 рр.). Кожна назва філіграні та відомості про неї вказані в новому записі.

У полі **Організація сторінки** вказані розмір поля тексту в міліметрах, кількість рядків на сторінці, наявність рубрикації тощо: *Поле тексту 250 x 115, рядків 20. Рубрикація зачал.*

Тип письма, яким написаний рукопис, зазначено в полі **Письмо**: напр.: *Півустав перш. пол. XVI ст., з нахилом управо; скоропис український. У випадку наявності в РК різних типів письма, кожний з них описаний в окремому полі.*

У полі **Почерк** вказано кількість почерків, із позначенням аркушів або сторінок – меж кожного почерку: *три почерки: 1) арк. 1–92 зв.; 2) арк. 93–270; 3) арк. 271–282 зв.*

Колір чорнила, яким написаний рукопис, а також наявність кіноварі або фарби (фарб) у РК вказані в полі **Чорнило**: *чорнило темно-коричневе; кіновар, малинова фарба.*

Для характеристики оздоблення тієї чи іншої РК у відповідному полі передбачено кілька підполів.

Перше з них – **Загальна характеристика** – заповнене для створення вихідної форми «Каталожна картка», де характеристика оздоблення подана в стислому форматі: *мініатюри, заставки, ініціали.*

Друге підполе **Рівень оздоблення** є службовим: воно було введено для кодикологічного дослідження рукопису щодо співвідношення ступеня оформлення певного типу книги до його функціонального призначення; рівень визначається за наявності тих чи інших елементів оздоблення та за їхньою кількістю і може приймати такі значення: *A – низький, B – середній, C – високий, Відсутнє (оздоблення).*

У підполі **Тип оздоблення** подані елементи художнього оформлення рукописів: *гравюри, заголовки, заставки, ініціали, кінцівки, мініатюри, малюнки, позначки, рамки, таблиці.*

Стислий опис самих елементів із визначенням стилю подається в підполі **Опис оздоблення**, напр.: *із зображенням вчм. Варвари (для гравюри), кіноварні (для заголовків), двокоонтурні кіноварні (для заставок), тератологічні (для ініціалів), із зображенням апостола Павла (для мініатюр).* Для кожного нового елемента у БД передбачена можливість відкрити окреме поле.

Оправа РК описана в двох підполях. У першому – подана **Загальна характеристика**, яка використовується для створення вихідної форми «Каталожна картка»; опис подається тут у стислому форматі: вказана наявність чи відсутність оправи, первинність чи вторинність та дата створення оправи, якщо її встановлено, локалізація – місце створення, в тих випадках, коли була можливість його встановити, хоча би й гіпотетично: *Оправа первинна, кінець XVI ст. [Україна, Волинь?].*

Більш детальна характеристика – перелік елементів оздоблення – подана в підполі **Опис оправи**: *первинна, кінець XVI ст. [Україна, Волинь?]. Дошки в темно-коричневій шкірі, з втратами. Від оправи лишилася верхня кришка та покриття від обох. Від застібок лишилися накладні пробої. Сліпе тиснення.*

У полі **Зміст** представлена атрибуція текстів РК та вказано ступінь їх повноти: *Життя вибраних святих за місяцесловом з вересня до серпня включно.* В підполях опису є можливість додати **Заголовок**, поповнити його **Підзаголовними даними**, за їх наявності, та вказати аркуші, на яких розміщується текст (**Розташування**). Якщо рукопис є збірником – для детального постатейного опису є можливість відкрити окремі поля.

У полі **Приписки до Змісту** вказані – за їх наявності в РК – статті, які доповнюють зміст, що розміщені на аркушах, доданих пізніше при реставрації, напр.: *арк. 296 зв. Тропар Різду Христовому (XVIII ст.).*

У полі **Записи** зазначено наявність у рукопису запису або кількох записів, їхній вид, місце розташування, тип письма, яким вони написані; кожний новий запис поданий в окремому полі. Окремі підполя передбачені за тими видами записів, які мають значення для розкриття історії рукопису (за прийнятою в науці типологією): **вкладний запис, власницький запис, запис історичний, запис дарчий, запис замовника, запис купчий, запис палітурника, запис писця.**

Поле може включати, за необхідності, дату запису, колір чорнила, яким він написаний, тощо, напр., *30–50-ті роки XVI ст., писця, кіновар'ю.* Місце **розташування** запису в РК із зазначенням аркушів або сторінок та його **номер** по порядку (для зручності в користуванні даними у вихідній формі) представлені відповідними підполями.

У підполі **Текст запису** текст запису або може бути набраний безпосередньо в самому рядку підполя, або розміщений у вигляді посилання на документ у форматі pdf.

У полі **Маргіналії** подані відомості про наявні в рукопису маргіналії з вказівкою місця розташування в окремих підполях за їхніми типами: **печатки, штампи, наклейки, старі шифри, текст**, напр., «П. Библиотеки Историко-Филологического Института кн. Безбородко».

Відомості щодо надходження рукопису до ІР НБУВ стисло наведені в полі **Історія надходження** з посиланням на облікові документи. В підполях виокремлені: власне текст наданих відомостей – у підполі **Примітка** (напр., *Ркп. надійшов до ВР ВБУ з Українського державного музею (кол. «Киевский Художественно-промышленный музей Государя Императора Николая Александровича», № 23), Архів ІР НБУВ, оп. 1, № 45, арк. 229*) та в підполі **Дата надходження** РК до тієї чи іншої установи, напр., *14.12.1937 р.*

У полі **Примітка** подані, за необхідності, пояснення щодо атрибуції або датування рукописної книги чи уривка або записів у ньому, напр.: *Дату запису на арк. 123 зв. визначено за даними запису Михайла Васильовича на арк. 3 та палеографічним аналізом почерків основного тексту пам'ятки.*

Джерела, які містять археографічний опис рукопису в форматі бібліографічного описання із зазначенням сторінок, подані в полі **Описи, бібліографія**, з такими підполями: **Автор (Прізвище, Ініціали), Назва, Відомості про авторство, Видання, в якому опубліковано, Випуск, частина, Вихідні дані, Сторінки, Інтернет-адреса**. Для видань, що часто використовуються в кодикологічних та палеографічних дослідженнях рукописної книжності, для зручності описувача укладений невеликий словник із назвами та вихідними даними видань: *Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом.*

В окремому полі (**Публікації**) представлені джерела, які містять публікацію тексту рукопису як у друкованому виданні, так і в цифровій версії. Поле має такі самі підполя, як і попереднє поле **Описи, бібліографія**.

Для подання додаткових відомостей про РК, які не входять до обов'язкового опису в «Робочому аркуші», передбачена можливість занесення цих даних через панель **РОЗШИРЕНИЙ ОПИС**, яка має невеликий блок полів і заповнюється за необхідності. Для можливості пошуку рукопису за описом за іншими мовами наявне поле **Паралельні відомості** з підполями: **Заголовок, Підзаголовні дані, Автор (Прізвище, Ініціали), Мова паралельного опису**. Так, при описанні *Мінеї святкової* в описі російською мовою подається назва *Миня праздничная*, а в джерелах XIX – початку XX ст. може зустрічатися, крім цієї, прийнятої в науці назви, грецька назва *Трефолой*.

Поле **Різночитання заголовка** призначене для тих випадків, коли в науці паралельно використовуються різні назви однієї й тієї самої книги. В ньому передбачені підполя: **Характер різночитання**, напр., *паралельне використання*, **Варіант заголовка**, **Підзаголовні дані**. Так, для Збірника церковних піснеспівів за ірмосами, незважаючи на встановлену в науці відмінність у складі, в деяких випадках зустрічається використання як паралельних назви *Ірмолой* та *Ірмологіон*.

Поле **Додатки** заповнене за наявності додатків, так чи інакше пов'язаних зі змістом РК, за кількома підполями: **Примітка про додаток** – *Додаток*, **Текстологічна характеристика**: *Зміст рукопису, написаний рукою митрополита Макарія (Булгакова)*, **Зовнішня характеристика**: *аркуші, згорнуті вчетверо*, **Дата написання**: *1910 р.*, **Місце написання**: *Київ*, **Обсяг або діапазон** (в аркушах): *2 арк.*

У полі **Відомості про файли** наведені відомості про цифрові копії документа або його фрагментів за трьома підполями: **Ім'я файла**, напр.: *0005.html*, **URL (інтернет-адреса)** *http://irbis-nbuv.gov.ua/e_lib/00000005/index.html*, **Текст посилання**: *Київські глаголичні листки. Електронна копія.*

Для занесення ключових відомостей до пошукових систем або каталогів призначена інформаційна структура, що редагується через панель СИСТЕМАТИЗАЦІЯ в *Робочому аркуші*.

У полі **Анотація** розміщено текст, який розкриває зміст документа, напр., *Життя, послання, тлумачення Св. Письма, слова отців церкви, похвали, канони.*

У полі **Ключові слова** вказуються слова або словосполучення, які розкривають зміст документа; вони визначаються спеціалістом-кодикологом, який описує документ, напр.: *полемічні збірники, антикатолицька полеміка, українська література XVI ст., історія України XVI ст., міжконфесійна боротьба.*

У полі **Персоналія (особа)** наводиться інформація про осіб, згадуваних у тексті документа, за такими підполями: **Прізвище, ініціали**: *З. Копистенський*, **Характер інформації**: *православний письменник, культурний та церковний діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври з 1624 р.*, **Розширення ініціалів**: *Захарія*, **Дати життя**: *Др. пол. XVII ст. – 21.03.1627 р.*, **Різночитання прізвища**: *Копистенський / Копыстенский*, **Тип різночитання**: *мовне*, **Функція**: *автор згадуваного в тексті твору «Палінодія».*

У полі **Персоналія (установа)** наводиться інформація про установи, згадувані в тексті документа, за такими підполями: **Назва**: *Супрасльський Благовіщенський монастир*, **Скорочення**, **Країна**: *Велике князівство Литовське*, **Місто**: *Супрасль*, **Функція**: *Місце створення полемічних статей збірника.*

Для швидкого пошуку необхідної інформації – як для науково-дослідницької роботи, так і для загального використання – в БД

передбачена можливість користуватися *Словником*, який має такі точки доступу: документи, фонд, заголовок, тип рукопису, дата, мова, локалізація, матеріал письма, формат, філіграні, почерк, чорнило, оздоблення, рівень оздоблення, записи, маргіналії, бібліографія, публікації, автори, персоналія (особа), персоналія (установа).

Пошук за порядковим номером у БД може здійснюватися через панель «Пошук за MFN».

Приклади окремого запису в БД «КОДЕКС : Рукописні книги» на платформі ІРБІС 64 для службового опису та для публікації в Інтернеті наведені у відповідних додатках (С. 225).

Слід зазначити, що після створення цієї БД на описах XVI ст. кодикологічні описи РК інших сторіч з фондів ІР НБУВ здійснюються вже безпосередньо в самій БД, без попередньої підготовки текстів на паперових документах.

ВИСНОВКИ

Пагатогранна сутність рукописної книги як об'єкта матеріальної та духовної культури розкривається в процесі комплексного історико-кодикологічного дослідження, що проходить шлях від первісного визначення фізичного стану через атрибуцію книги, встановлення дати її створення, визначення змісту, вивчення структури та художнього оздоблення до історії її побутування, яку дають змогу відтворити записи в рукопису.

Кирилична рукописна книжність XVI ст., зберігаючи успадковану від попередніх століть традицію, відображає характерні особливості умов розвитку різних територій її поширення. В той же час вона зазнає змін, зумовлених загальними історико-культурними обставинами перехідного періоду від Середньовіччя до Нового часу, який відзначився в соціально-культурному житті зростанням національної самосвідомості.

Західноєвропейська культура, зокрема й протестантські течії, вплинула на розвиток книжної культури на історично православних землях двояко: з одного боку, – це явний прояв конфесійного відштовхування, про що свідчить поява численних полемічних збірників, переважно складених із догматичних творів тогочасних авторів (напр., Максима Грека), отців Церкви та церковних письменників минулого, нові переклади давніх творів тощо; з іншого, – всезростаючий інтерес до новацій тієї ж західної культури, зокрема до появи перекладів книг Святого Письма національними мовами, які на тлі процесу національного самовизначення призвели до перших перекладацьких спроб на українських та білоруських землях. Серед перекладних рукописних книг – Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.), Новий Завіт у перекладі В. Негалевського (1581 р.) тощо.

Книжна культура в XVI ст. залишалася підпорядкованою богослужінню, що віддзеркалює і репертуар РК цього періоду з фондів ІР НБУВ, зокрема найбільшу за обсягом тематичну групу складають богослужбні РК – книги Святого Письма (євангелія, апостоли, псалтирі), яке з давніх часів сприймалося здебільшого через богослужіння, а також служебники, требники, мінеї, тріоді, октоїхи, ірмолої, церковні устави як твори церковно-дисциплінарного характеру, такі, що безпосередньо не читаються за богослужінням, але регулюють його.

Меншу групу утворюють релігійні чотирі книги як такі, що їх використання регламентується церковним уставом, а також книги для келійного та домашнього читання – твори житійної літератури (житія, патерики, прологи), патристика (твори отців Церкви), навчальна та полемічна література тощо. Найменшою є група рукописів, які умовно належать до жанру світської літератури, – два хронографи та Хронографічний збірник.

У фондах ІР НБУВ серед списків відомих творів кириличної книжності, створених або перекладених безпосередньо в XVI ст., – твори Максима Грека, збірник канонічного права «Стоглав», «Степенна книга», деякі статті в Кормчій книзі, літописні статті в хронографічних збірниках, переклад хроніки Мартина Бельського і пов'язана з ним західноруська редакція Руського хронографа, Путнянський літопис, переклад Андрея Курбського «Діалектики» Іоанна Дамаскіна, оригінальні рукописи перекладів Четвероєвангелія 1556–1561 рр. (Пересопниці) та Нового Завіту 1581 р. (В. Негалевського). Значні зміни відбулися в XVI ст. в календарній частині богослужбних книг: за результатами канонізації нових святих, схваленої на Церковних соборах 1547–1549 рр., вони поповнилися багатьма святами східнослов'янського походження.

Взаємозв'язок рукописання з таким новим явищем для кириличної книжності цього часу, як друкарство, в книжковому репертуарі проявився, зокрема, в наявності в цей час апостолів, переписаних із видань Франциска Скорини, з творчо переробленими післямовами, в які переписувачі включали відомості про себе, час та місце створення рукопису, згадували імена замовників, сучасних правителів тощо.

Переважна більшість РК з фондів ІР НБУВ не має дати створення – записи писців за традиційною анонімністю кириличної рукописної книжності є вкрай рідкісними, і не в кожному згадується дата створення кодексу. Отож їхнє датування здійснюється через вивчення водяних знаків, що містяться на папері рукопису, та пошук відповідних аналогів в альбомах філіграней.

Якщо аналіз філіграней конкретної РК сприяє встановленню часу написання книги, то вивчення однієї філіграні протягом тривалого періоду її використання дає змогу простежити зміни у використанні паперу тієї чи іншої країни виробництва в різні часові відрізки.

Згідно із дослідженнями РК XVI ст. з фондів ІР НБУВ, в українських та білоруських рукописах початку та третьої чверті XVI ст. використовується переважно німецький папір, іноді – італійський, який надходив через Німеччину. Для рукописів середини-третьої чверті XVI ст. характерною є наявність в одному рукопису сілезького паперу з філігранню *кабан* та польського або литовського паперу з однією або декількома філігранями-гербами. В останній чверті та наприкінці XVI ст. в зв'язку з розповсюдженням місцевого виробництва в українських та білоруських рукописах використовується вже лише польський та литовський папір.

Рукописи російського походження протягом усього століття здебільшого писалися на привозному французькому папері. Майже всі сербські РК, створені в різні періоди XVI ст., написані на папері венеційського виробництва з філігранями *якір*, *терези* та ін.

Указані в записах писців дати створення рукописів, крім основного значення «прямого» датування при співставленні з датуванням відповідних аналогів в альбомах філіграней, дають змогу з'ясувати терміни залежування паперу – часу між виготовленням паперу та його використанням. Таке співставлення філіграней з паперу рукописів ІР НБУВ призвело до коригування термінів залежування паперу в РК, різних за часом написання та локалізації.

Одним із важливих аспектів кодикологічного дослідження РК є вивчення зовнішнього оформлення та організації сторінки, саме через них здійснюється сприйняття тексту книги читачем. Структурне виокремлення тексту РК відбивається в системі рубрикаційного оформлення, яке допомагає орієнтації в тексті та його розумінню. До XVI ст. склалася певна система рубрикаційного поділу тексту кодексів згідно із функціональним призначенням РК. Серед основних засобів рубрикації – початок тексту з нового аркуша, заголовки, колонтитули, нумераційні позначки на бічних полях, позначки допоміжного характеру тощо.

Оскільки більшість текстів має ієрархічну структуру, рубрикація в них відображає кілька рівнів: головні частини, розділи, складові елементи всередині розділів, допоміжні позначки та рубрикаційні елементи в довідкових частинах.

У головних частинах переважної більшості богослужбних книг для читання присутній повний заголовочний комплекс: вони починаються з нового аркуша, є заставка або для неї залишене місце, заголовки написані в'яззю, текст відкриває орнаментований барвістий ініціал. Всередині головних частин рубрикуються відповідні для кожного типу книг розділи, а всередині них – підрозділи або дрібні складові елементи. Найбільш усталений тип рубрикації цих рівнів властивий для апостолів та євангелій; інші типи книг цієї групи характеризуються варіативністю.

У богослужбних книгах для співу рубрикуються здебільшого назви служб у заголовку та колонтитулі, назви піснеспівів на бічних полях тощо.

У небогослужбних четьох книгах рубрикуються глави або слова – заголовками, номером на бічних полях, назвою в колонтитулі. Відповідно до конкретного типу небогослужбних четьох РК додатково рубрикуються «*євангеліє*» та «*толкованіє*», «*псалом*» та «*толкованіє*», «*вопрос*» – «*ответ*».

До засобів рубрикації слід віднести також і види художнього оформлення рукопису, такі, як заставки, заголовні ініціали, кінцівки тощо, що, крім технічного рубрикаційного значення, мають, безумовно, і художній зміст.

Кодекси XVI ст. з фондів ІР НБУВ різної локалізації характеризуються певними стильовими особливостями художнього оздоблення. На більшості територій поширення кириличної книжності в XVI ст. домінуючим стилем залишається балканська плетінка. В українських рукописах використовується стиль розфарбованої балканської плетінки, – серед них можна виокремити волинські РК, в яких від другої половини XVI ст. отримує розвиток рослинний орнамент, що в деяких оздоблених кодексах набуває рис ренесансного декору. В більшості білоруських РК, що зберігаються в ІР НБУВ, заставки виконані в стилі незафарбованої двоконтурної кіноварної плетінки; в молдавських кодексах у плетінках широко використовується золото як тло; в оздобленні сербських – золото та в заголовках поряд з кіновар'ю – темно-синя та синьо-зелена фарби. Декор російських рукописів у переважній більшості виконаний у неовізантійському стилі, плетінка зустрічається лише в рукописах першої чверті XVI ст.

У численних записах на полях та на чистих аркушах кодексів представлений також історичний матеріал. Його наявність дає змогу простежити долю книги, зафіксувати моменти її «життя» в часі та просторі: створення, акти купівлі-продажу з даними про ціни на РК, вклади в церкву, пожертву в монастирське зібрання, придбання колекціонером-бібліофілом, надходження до музею або бібліотеки тощо.

Записи писців, власників, вкладників, дарителів, номінально не маючи усталеного формуляра, вміщують, тем не менш, певний набір відомостей різної повноти – обов'язкових та додаткових – у послідовності, відповідній до свого типу. Так, писець вказує своє ім'я, походження, сан або посаду, дату створення кодексу, місце створення, замовника, мету створення тощо (записи писця); іноді ці відомості супроводжуються ще й згадками про сучасних писцеві відомих історичних осіб. Кожному з наступних типів записів – власницьких, купчих, вкладних, записів дарувальників тощо – відповідає свій набір елементів. У свою чергу, кожен зі складових елементів запису має свої характеристики та особливості, властиві певному типу записів.

Записи як своєрідні документальні свідчення епохи не тільки відображають долю самого рукопису, але в той же час є джерелом з вивчення історії взагалі. Вони висвітлюють події з соціально-політичного, церковного життя України, Росії, Білорусі, Молдавії, балканських країн – війни, козацькі походи, рішення церковних ієрархів, міжконфесійні стосунки, руйнування внаслідок війн, неврожаї, голод, будівництво та освячення церков та ін.

Крім записів історичних, що так чи інакше розкривають різні події та реалії, важливими також є записи приватного характеру: родові та родинні нотатки, роздуми над творами та критичні зауваження читачів, приказки, прислів'я тощо.

Важливим етапом у розвитку кодикологічних досліджень в ІР НБУВ стало створення бази даних «Кодекс : Рукописні книги», яке відбувалося в кілька стадій: від заснованої на теоретичних засадах первісної розгорнутої інформаційної археографічної та кодикологічної моделі, запропонованої в 90-ті роки ХХ ст., до першої діючої та застосованої в кодикологічних дослідженнях БД на платформі СУБД FoxPro6, яка відобразила сутність наукового опису через систему взаємопов'язаних рубрик. Останнім етапом історії створення БД стало перенесення інформації на платформу системи автоматизації бібліотек ІРБІС64. Використання сучасних інформаційних технологій забезпечує збереження та публікацію інформації відносно рукописів з фондів НБУВ, отож ця інформація стає доступною для широкого наукового та громадського загалу.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЗІБРАННЯ, КОЛЕКЦІЇ

- Вид. — Зібрання Видубицького монастиря, ф. 309
Дес. ц. — Зібрання Десятинної церкви, ф. 311
КПА — Зібрання Києво-Печерської лаври, ф. 306
Мих. Золот. — Колекція Михайлівського Золотоверхого монастиря, ф. 307
Мак. — Колекція митрополита Макарія (Булгакова), ф. 302
Міл. — Зібрання Мілецького монастиря на Волині, ф. 303
Ніж. — Колекція Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, ф. 310
Поч. — Зібрання Почаївської лаври, ф. 313
П-Мик. — Зібрання Пустинно-Миколаївського монастиря, ф. 308
Соф. — Колекція Софійського собору, ф. 312

УСТАНОВИ

- ВР ВБУ — Відділ рукописів Всенародної бібліотеки України
ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
КДА — Київська духовна академія
КПА — Києво-Печерська Успенська лавра
НБУВ — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
ЦАМ КДА — Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії
ЦАТ КДА — Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

- ББЭ — Большая библиографическая энциклопедия [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/
Известия ЦАО — Известия Церковно-археологического общества
УІЖ — Український Історичний Журнал
ПЭ — Православная Энциклопедия [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/>
ТКДА — Труды Киевской духовной академии
ТОДРА — Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН (Пушкинский дом)
ЧИОНА — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
Запаско 1995. — Запаско Я.П. Українська рукописна книга. — Львів, 1995. — 478 с. — (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).
Каталог XVI ст. — Іванова О.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом / О.А. Іванова, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко; редкол. : Л.А. Дубровіна (голова) та ін. — К., 2010.
Лебедев А. ЦАМ КДА — Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. — Саратов, 1916. — Т. 1.

- Петров Н.И. Киев. – Вып. 1 – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1891. – Вып. 1: Собrania рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Воыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии.
- Петров Н.И. Киев. – Вып. 2 – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1896. – Вып. 2: Собrania рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви.
- Петров Н.И. Киев. – Вып. 3 – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора.
- Петров Н.И. ЦАМ КДА. – Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3.
- Briquet C.-M. Vols. 1–4 – Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Leipzig, 1907–1923. – Vols. 1–4.

СЛОВА

архієп.	– архієпископ	под.	– подібний
архім.	– архімандрит	прав.	– праведний
БД	– база даних	Пресв.	– Пресвята (Богородиця)
блгв.	– благовірний	прп.	– преподобний
блгвв.	– благовірні	прор.	– пророк
блж.	– блаженний	пс.	– псалом
Бут.	– Книга Буття	РК	– рукописна книга
вел.	– великий (князь)	ред.	– редакція
вмц.	– великомучениця	Рим.	– Посання Павла до римлян
вмч.	– великомученик	рівноап.	– рівноапостольний
вмчч.	– великомученики	ркп.	– рукопис
див.	– дивись	свт.	– святий
Діян.	– Діяння апостолів	свтт.	– святителі
Євр.	– Посання Павла до євреїв	свящ.	– священник
єп.	– єпископ	спов.	– сповідник
зв.	– зворот	сщмч.	– священномученик
ігум.	– ігумен	сщмчч.	– священномученики
Ін.	– Євангеліє від Іоанна	1 Тим.	– Перше Посання Павла до Тимофія
кн.	– князь	2 Тим.	– Друге Посання Павла до Тимофія
1 Кор.	– Перше Посання Павла до коринфян	тотож.	– тотожний
2 Кор.	– Друге Посання Павла до коринфян	у черн.	– у чернецтві
Лк.	– Євангеліє від Луки	1 Фес.	– Перше Посання до фессалонікійців
митроп.	– митрополит	2 Фес.	– Друге Посання Павла до фессалонікійців
Мк.	– Євангеліє від Марка	цсл.	– церковнослов'янська мова
Мф.	– Євангеліє від Матфея		
мц.	– мучениця		
мч.	– мученик		
патр.	– патріарх		

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. – СПб., 1902. – XXIX, 213 с.
- Абрамович Д. Киево-Печерський патерик (вступ, тексти, примітки). – К., 1930. – XXVI, 235 с. – (Пам'ятки мови та письменства Давньої України ; Т. 4).
- Андрій Александр. Историја Срба. Нови век до 1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istorijasrba.info/download/II.pdf>.
- Антонин, архимандрит. Поездка в Румелию. – СПб., 1879. – 376, III ил.
- Апанович Е.М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела : сб. науч. тр. – Ленинград, 1977. – С. 22–52.
- Апанович Е.М. Записи на рукописных книгах ЦНБ УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 70–86.
- Апанович Е.М. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах // История СССР. – 1979. – № 2. – С. 150–161.
- Бахрушин А.Н. Из записной книжки : кто что собирает. – М., 1916. – 170 с., 35 л. портр.
- Бодянский И.М. Донесение г. Министру народного просвещения магистра Московского университета Йосифа Бодянского из Праги от 23 марта 1838 г. // Журн. Мин. нар. просвещения. – 1838. – Кн. 5. – С. 392–400.
- Боянівська М. Переписувачі книжок як культурні діячі України XV – перш. пол. XVII ст. – Львів, 1994. – 42 с.
- [Бугославский Г.К.] Иваничские месячные минеи 1547–79 гг. и содержащаяся в них служба св. мученикам – князьям Борису и Глебу // ЧИОНЛ. – Киев, 1900. – Кн. 14, вып. 2. – С. 29–70.
- Буланин Д.М. Переводы и послания Максима Грека : неизданные тексты. – Ленинград, 1984. – 276 с.
- Буслаев Ф.И. Исторические очерки по русскому орнаменту в рукописях. – Петроград, 1917. – IV, 216 с.
- Бутовский В.И. История русского орнамента с X по XVI столетие по древним рукописям. – М., 1870. – 26 с. – [100] л. ил.
- Васенко П.Г. Книга Степенная царского родословия и ее значение в древнерусской исторической письменности. – СПб., 1904. – Ч. 1. – 180 с.
- Визирь Н.П. Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книжки. – М., 1976. – С. 63–70.
- Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорына, его переводы, печатные издания и язык. – СПб., 1888. – XXVI, 351 с.
- Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 101–139.
- Возняк М. Історія української літератури. – Т. 2 : Вікі XVI–XVIII. – Львів, 1921. – Ч. 1. – 559 с.
- Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005. – 373 с.
- Герд Л.А. Архим. Антонин Капустин и его научная деятельность (по материалам петербургских архивов) // Рукописное наследие византинистов в архивах Санкт-Петербурга / под ред. чл.-корр. РАН И.П. Медведева. – СПб., 1999. – С. 75–98.

Гнатенко Л.А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за уч. Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.

Гнатенко Л.А. Радивилівський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 174–187.

Голенченко Г.Я. Идейные и культурные связи восточнославянских народов в середине XVI–XVII вв. – Минск, 1989 – 283 с.

Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – 559 с. – Приложения : Материалы для истории Западно-русской церкви. – XV, 576 с. Прилож. 2. Описание церковного имущества киево-печерской обители, составленная в 1554 г.: «Реестръ пописованый скарбу церкви пречистое Богородицы манастыра Печерского у Києве через мене дворенина его кор. милости Лва Васильевича Чижя. Лета Божя нароженя 1554. мясяца марця 31 дня» и комментарии составителя. – С. 6–19.

Голубев С.Т. Когда и кем введены в южнорусскую обрядность пассии? / Епархиальные ведомости. – 1874, № 7 – С. 161–165.

Голубинский Е.Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – М., 1903. – 606 с.

Голубинский Е.Е. Краткий очерк истории Православной Церкви.– М., 1871. – 744 с.

Грузинский А.С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское евангелие // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1912. – Кн. 23. – Вып. 1. – С. 1–48.

Грузинский А.С. Пересопницькое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. – К., 1911. – 47 с.

Дмитриева Р.П. Четыри сборники XV в. как жанр // Труды отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1972. – Т. 27. – С. 150–181.

Дмитриевский А.А. Богослужения в Русской Церкви в XVI веке Ч. 1. Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств : историко-археологическое исследование. – Казань, 1884. – 161 с.

Дмитриевский А.А. Описание рукописей и книг, поступивших в церковно-археологический музей при КДА из греческой нежинской Михаило-Архангельской церкви // Труды КДА. – Київ, 1885. – Т. 2, № 5. Приложение. – С. 41–48.

Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – 262 с.

Дубровіна Л.А. Супрасльський Ірмолой 1601 р. : деякі аспекти кодикологічного дослідження // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 13–20.

Дубровіна Л. 2001 рік : перше академічне видання Пересопницького Євангелія XVI ст. // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 40–43.

Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 153 с.

Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за уч. Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 74–104.

Дубровина Л.А., Иванова О.А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – 2002. – Вип. 5. – С. 45–55.

Дубровина Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К. : НБУВ, 1998. – 335 с.

Емченко Е.Б. Стоглав : Исследование и текст. – М., 2000. – 504 с.

Жерела до історії України-Руси : вид. Археографічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка [Електронний ресурс]. – Львів, 1901. – Т. VIII. – С. 66 // Восточная литература : Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty>.

Житецкий П.И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. // Киевская старина. – К., 1888. – Т. 20, январь–март. – С. 162–179.

Житецкий П. Старинные воззрения русских людей на русский язык // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 4, ноябрь. – С. 277–291.

Жолтовський П.М. Українська рукописна книга та її оздоблення. – Харків., 1926. – 214 с.

Запаско Я.П. Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI – першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1956. – Вип. II. – С. 46–79.

Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960. – 180 с.

Запаско Я.П. Орнаментовані рукописи XI–XVI ст. в книгосховищах Української РСР // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1957. – С. 145–159.

Запаско Я.П. Перлина книжного мистецтва // Пам'ятки України, 1986. – № 3. – С. 24–25.

Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – 478 с. – (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).

Зема В.Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // УІЖ. – К., 2001. – № 5. – С. 56–61.

Иванова О.А. База данных рукописных кириллических книг «Кодекс» в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 204–216.

Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за февраль 1881 г. / секр. о-ва Н. Петров // Труды Киевской духовной академии за 1881. – К., 1881. – Т. 2, № 5–8. – С. 112.

Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за май 1881 г. / секр. о-ва Н. Петров // Труды Киевской духовной академии за 1881. – К., 1882. – Т. 3. – С. 513–517.

Илиевски П. Хр. Од јазикот на Григориј Пелагониски // Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото. – Скопје, 1988. – С. 47–56.

Илиевски П. Хр. Традиција и иновации во македонските црковнословенски книжевни споменици од турскиот период. – Скопје, 2005. – С. 88.

Инвентарь Пересопницкого монастыря и села Пересопницы, составленный бывшим его игуменом Симеоном Косовским при передаче монастыря своему преемнику игумену Макарию Созанскому, 1600 г., окт. 25 // Архив юго-западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора

древних актов, высочайше утвержденною при Киевском, Подольском и Вольском генерал-губернаторе. – К., 1883. – Т. 6, ч. 1 : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-западной Руси (1322–1648 гг.). – С. 294–300.

Иоаннисян О.М. Архитектура Древней Руси и средневековой Скандинавии. Их взаимосвязи / О.М. Иоаннисян // Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2007. – Т. 36. – С. 99–135.

История народного хозяйства Молдавской ССР : с древнейших времен до 1812 г. – Штиинца, 1976. – 434 с., 2 л. карт.

Ищенко Д.С. Церковные и монастырские уставы // Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописных книг. – М., 1990. – Вып. 2, ч. 2. – С. 224–235.

Иванова О.А. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2001. – Вып. 6. – С. 289–294.

Иванова О.А. Використання баз даних у кодикологічних дослідженнях рукописних книг на прикладі бази даних «Кодекс» // Вісник Львівського університету. Сер. Книгознавство та інформаційні технології. – Львів, 2007. – Вып. 2. – С. 106–115.

Иванова О.А. Замок Копенгагенського Євангелія : історичний контекст створення рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2013. – Вып. 17. – С. 356–365.

Иванова О.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Науковий каталог. Палеографічний альбом – К., 2010. – 791 с., іл.

Иванова О.А. Формування інформаційного ресурсу рукописних книг у базах даних : кодикологічний аспект [Електронний ресурс] // Інститут історії України Національної академії наук України. – К., 2012. – Режим доступу: <http://history.org.ua/?litera&id=8064&navStart=1>.

Исаевич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1972. – 142 с.

Калугин В.В. Андрей Курбский и Иван Грозный. – М., 1998. – 414 с.

Каманин И.М. Обзор выставки рукописей и старопечатных книг при XI Археологическом съезде // Известия XI Археологического съезда в Киеве. – № 13, 1–20 августа 1899. – С. 112–216.

Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР. – М., 1988. – Ч. 2. – 121 с.

Качановский В.В. История Сербии с половины XIV до конца XV в. / [соч.] проф. В.В. Качановского. – Киев, 1899. – Т. 1.

Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) : Історико-кодикологічне дослідження. Каталог. Палеографічний альбом / Е.С. Клименко, О.М. Гальченко, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. – К. : НВЦ НБУВ, 2011. – 305 с., іл., факс.

Клепиков С.А. Из истории русского художественного переплета // Книга : Исследования и материалы. – М., 1959. – Вып. I. – С. 98–166.

Клепиков С.А. Описание русских обиходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 51–77.

Клепиков С.А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57–73. – (Приложение: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313–465).

Ключевский В.О. Курс лекций по источниковедению // Ключевский В.О. Соч: в 8 т. – М., 1959. – Т. 6. – 516 с.

Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР / укл. І.О. Ціборовська-Римарович, Ю.А. Лабинцев, І.В. Стадниченко. – К., 1991.

Ковшевич Р. Исследование положения старинного города Руси Щекотова или Щекотина // Научный сборник Галицко-русской Матицы. – Львов, 1865. – Вып. 3.

Конотоп А. Древнейший памятник украинского нотопинопного письма – Супрасльскый Ирмологийон 1598–1601 // Памятники культуры. Новые открытия (1974). – М., 1975. – С. 285–293.

Корній А.П., Дубровіна Л.А. Болгарський наспів з рукописних нотопінопних ірмологів України кінця XVI–XVII ст. – К., 1998. – 321 с.

Коровицкий Андрей Иванович. – ІР НБУВ, ф. 175, № 1594.

Костомаров Н.М. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 8, т. 19.

Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское тетро-Евангелие 1411 года и волинское наречие в XIV–XV в. // Волинские Епархиальные ведомости за 1886 г. – 1886. – № 17. – С. 502–509; № 18. – С. 531–543.

Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – II, 471 с.

Лебедева И.Н. Записи писцов в греческих рукописных книгах (по материалам собрания Библиотеки АН СССР) // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. Секция рукописной книги : тезисы докладов. – М., 1974. – С. 38–39.

Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-западной Руси // Киевская старина. – К., 1882, – Т. 2, май. – С. 191–224.

Левшин Ж.Л. Путешествие А.Ф. Гильфердинга 1868 года и славянские рукописи его «македонской» коллекции (итоги и перспективы изучения) // Археологический прилози. – 2012. – Бр. 34. – С. 77–107.

Лосев Семен Алексеевич. – ІР НБУВ, ф. 175, № 1685.

Лосева О.В. Русские месяцесловы XI–XIV ст. – М., 2001. – 420 с.

Лукиянович Павел Осипович. – ІР НБУВ, ф. 175, № 1694.

Лурье В.М. Прекращение московского церковного раскола. – ЕΣΧΑΤΟΣ : Βιβλικές Σπουδές Θεολογίας [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://esxatos.com/basil-lourie-prekrashchenie-moskovskogo-cerkovnogo-raskola#_ftn33.

Максимов Георгий. Блаженный Самон Газский и его «Разговор с Ахмедом Сарацином» [Электронный ресурс] // Богослов : научный богословский портал. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/1041531/index.html>.

Мансветов И.Д. Церковный устав (типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви. – IV, 449 с.

Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910. – 42 с.

Матвеев Г.Ф. История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iskunstvo.narod.ru/edu/istorijaslavjanu4ebnikserbija.htm>.

Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. – К., 2007. – 135 с.

Музей Подольскаго Церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины / сост. прот. Сецинский Е. – Каменец-Подольск, 1909. – 105 с.

Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. – К., 1911. – 136 с.

Народный каталог православной архитектуры : описания и фотографии православных церквей и монастырей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sobory.ru/article/?object=28318>.

Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. – М., 1974. – 223 с., ил., портр.

Немировский Е.Л. Франциск Скорина : жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Минск, 1990. – 597 с., 24 ил.

Новаков Драган. Водени знаци хиландарских српских рукописа XVI века. – Београд : Народна библиотека Србије, 2010. – С. 545–548.

Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. : літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930. – 520 с.

Огієнко І. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. – Тарнів, 1921. – 23 с.

Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / сост. П. Житецкий. – К., 1876. – 79, IV с.

Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине / сост. под ред. М. Сперанского. – М., 1900. – III, 143 с.

Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. В. Березин. – К., 1881. – VI, 81 с.

Острозький літописець // *Ізборник : історія України IX–XVIII ст. : першоджерела та інтерпретації* [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua>.

Павлова Р. Жития княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII–XIV вв. // *Болгарская русистика*. – София, 1899. – № 5. – С. 44–48.

Павлович Марко. Манастири Шабачко-ваљевске епархије [Электронный ресурс] // *Пројекат Растко : Библиотека српске културе*. – Режим доступа: <http://www.rastko.org.rs/svecovek/ustrojstvo/manastiri/tronosa/index.html>.

Павлуцкий Г. Орнамент Пересопницкой рукописи // *Искусство*. – 1911. – № 2. – С. 83–92.

Певницкий В. Рукописный сборник проповедей иподиакона Дамаскина Студита // *Труды Киевской Духовной Академии*. – 1873. – Т. 4. – С. 3–44.

Пересопницьке Євангеліє. – Факс. вид. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – [964 с.].

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. : Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. сл. О.С. Онищенко; дослідж. І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної. – К., 2001. – 703 с.

Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916. – 221, IX с.

Петров Н.И. Вольнь. Исторические судьбы Юго-западного края / изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1888. – 126 с, 16 с., 288 с.

Петров Н.И. Западно-русские полемические сочинения // ТКДА. – 1894. – Т. 2. – С. 157–186; т. 3. – С. 343–349.

Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3.

Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1891. – Вып. 1 : Собрания рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Воыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии. – VIII, 321 с.

Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1896. – Вып. 2 : Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. – 294 с.

Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып. 3 : Библиотека Киево-Софийского собора. – IV, 307, LVIII с.

Петрушевич А.С. Рассуждение о важности исторических записей и надписей яко источнице нашей истории. – Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Воынской Матицы. – Львов, 1865. – Вып. 1. – С. 1–4.

Петухов Е.В. Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-Филологического института кн. Безбородко. – К., 1895. – 56 с.

Пікар-онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.piccard-online.de/sitemap.php?sprache=en>; Briquet Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php; Голландська колекція водяних знаків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watermark.kb.nl/>.

Полякова Е.Н. Из истории русских имен и фамилий. – М., 1975. – С. 156.

Попова Т.Г. Лествица Иоанна Синайского : каталог славянских рукописей. – Bohlau Verlag Koln Weimar Wien, 2012. – 1073 р.

Попова Т.Г. Славянская рукописная традиция Лествицы Иоанна Синайского. – Северодвинск, 2010. – 372 с.

Похилевич А.І. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Киев, 1864. – С. 488.

Православная Энциклопедия. Библия. IV. Переводы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text>.

Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / сост. А.А. Турилов; сост. указ. Б.Н. Морозов, А.А. Турилов. – М., 1986. – 374 с.

Пудалов Б.М. Сборник «Измарагд» в русской письменности XIV–XVIII ст. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. – М., 1990. – Вып. 3, ч. 2. – С. 382–405.

Ресурсы поверхностных вод СССР. Описание рек и озёр и расчёты основных характеристик их режима. – Т. 6. Украина и Молдавия. Вып. 1. Западная Украина и Молдавия (без бассейна р. Днестра). – Ленинград, Гидрометеиздат, 1978. – С. 254–257 с.

Рукописная традиция XVI–XVIII веков собраний сочинений Максима Грека (к постановке вопроса) // ТОДРА. – Т. 26. – С. 259–266.

Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1904–1905 гг. / описание сост. М. Сперанским. – Нежин, 1905. – II, 40 с.

Савич А. А. Соловецкая вотчина XV–XVII веков. – Пермь, репринт 1927 года. – 280 с.

Святое Евангелие. – Слуцк, 1582 : [Факсимильное издание]. – Минск : Белорусская Православная Церковь ; Национальная библиотека Беларуси, 2009. – 574 с.

Семенкова Т.Г., Семенков А.В. Денежные реформы в России в XIX веке. – СПб., 1992. – 144 с., ил.

Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. – Владимир, 1901. – Т. 1. – XXII, 732 с.

Серебрянский Н.И. Древнерусские жития : обзор редакций и тексты // ЧИОНА. – М., 1915. – Кн. 3. – Приложения. – С. 7–8.

Синицина Н.В. Максим Грек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=11321&pages=87>.

Сиренов А.В. Степенная книга : история текста. – М., 2007. – 540 с.

Систематическое описание славяно-русских рукописей рукописного собрания графа А.С. Уварова в четырех частях / сост. архим. Леонид. – М., 1893. – Т. II. – 577 с.

Сказания князя Курбского. – СПб., 1833. – Ч. 1. – С. 84.

Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени / собрал и исследовал Владимир Стасов. – СПб., 1884–1887. – 39 табл.

Смолич И.К. Русское монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988–1917). – История Русской Церкви. Приложение. – М., 1997. – 675 с.

Соболевский А.И. Славяно-русская палеография. Глава 5. Орнамент [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.textology.ru/razdel.aspx?id=56>

Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. Речь, читанная на годичном акте Археологического института 8 мая 1894 года. – СПб., 1984; также: Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. – СПб., 1903. – С. 4–14.

Спегальский Ю.В. Церковь Богоявления с Запсковья // Культура и искусство Древней Руси : сб. ст. в честь проф. М.В. Каргера. – Ленинград, 1976. – С. 115–122.

Список бояр, окольных и дворян, которые служат из выбора, 85 года // Акты Московского государства. – Т. 1, № 26.

Старенький І.О. Подільське єпархіальне давньосховище : віхи розвитку (1890–1920) // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. – С. 524–532.

Стасов В.В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. – СПб., 1887. – 229 с.

Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. – К., 1982. – 332 с.

Строев П.М. Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и археографической комиссии корреспонденту И.Н. Царскому. – М., 1848. – 916 с.

Строев П.М. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви / сост. Павел Строев. – СПб., 1877. – 1056 с., 68 с. доп.

Суперанская А.В., Сулова А.В. Так было – так стало // О русских именах. – 1991. – С. 49–85.

Творогов О.В. Описание и классификация списков сборника «Златоуст» // ТОДРА. – Ленинград, 1985. – Т. 39. – С. 278–284.

Творогов О.В. Описание хроник, хронографов и хронографических компиляций // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 224–260.

Творогов О.В., Черторицкая Т.В. Златоуст // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып. 2, ч. 1 : Вторая половина XIV–XVI в. – С. 358–363.

Терещенко А.В. Евангелие княгини Жеславской // Библиографические записки. – 1861. – Т. 3. – С. 457–467.

Титов Ф. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1 : Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рисунками). – К., 1911. – 48 с., 74 рис.

Т[итов] Ф. Страничка из тридцатилетней истории Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской духовной академии // ТКДА. – 1903. – № 1. – С. 152–158.

Тиханов П.Н. Брянский Свенский монастырь 1288–1888. – Брянск, 1888. – С. 10.

Тиховский Ю. Новые данные о западно-русских переводах священного писания XVI века. Доклад // Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. 1–15 августа 1908 г. – 1908. – № 8. – С. 144–145.

Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – М., 2004.

Турилов А.А. К истории украинско-болгарских художественных связей XVI в. [Электронный ресурс] // Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. Исторический факультет. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/turilo.htm>.

Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / сост. Н.И. Петров. – К., 1897. – Изд. 2. – 292 с.

Ухова Т.Б. Миниатюры, орнамент и гравюры в рукописях библиотеки Троице-Сергиева монастыря // Записки отдела рукописей. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 14–27.

Федер Р.В. Сведения о славянских переводных патериках // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 211–223.

Фонкич Б.Л. Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей // Дренерусское искусство. Рукописная книга. – М., 1983. – С. 368–374.

Фонкич Б.Л. Грамота Константинопольского Патриарха Иоасафа II и собора Восточной Церкви, утверждающая царский титул Ивана IV // Россия и греческий мир в 16 веке. – М.: Наука, 2004. – С. 381–388.

Франко О.О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського // Вісник інституту археології Львівського університету. – 2009. – Вип. 4. – С. 68–80.

Храмы и соборы Украины : история и фотографии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hram-ua.com/places/1014224-putivl-cerkov-nikolaya-chudotvorca/>.

Чепіга І.П. Глоси Пересопницького Євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVI ст. – К., 1979. – С. 64–69.

Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітеро-

ваний текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за уч. Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 13–54.

Щеглова С.А. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Алексеевича. – Петроград, 1916. – 112 с.

Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1999. – 255 с.

Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 55–74.

Щербачев Ю. Два посольства при Иване IV Васильевиче // Русский вестник. – 1887. – Т. 1990, № 7, июль. – С. 88–175.

Ясиновський Ю.П. Українські та білоруські нотолинійні Ірмолої 16–18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. – Львів : Вид-во отців василіян «Місіонер», 1996. – 622 с.

Bogdan Ioan. Ein Beitrag zur bulgarisch. und serb. Geschichtschreibung // Arch. f. Slav. Phil. – 1891. – В. XIII, heft. IV, див.: История Сербии с половины XIV до конца XV в. Т. 1 : Критическое исследование источников / В.В. Качановский. – К., 1899. – С. 238.

Bogdan Ioan. Vechile cronice Moldovenesci. – Bucur., 1891. – P. 143–148.

Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej. W związku z pracą // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa ; Poznań, 1966. – Т. 11. – S. 131–138.

Budka W. Papiernictwo w Nowym Stawie i Padomyślu // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1929. – Roczn. 3. – S. 520–524; Budka W. Papiernia w Odrykoniu i Mniszku // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1931. – Roczn. 5. – S. 61–66.

Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki. – Bucuresci, v. III, parte 1. 1886. – P. 149 // Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Т. 1. 1408–1632. – XV в. – № 65 (переклад українською О. І. з російського перекладу) [Електронний ресурс] // Восточная литература : Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Rumanien/XV/1400-1420/Russ_Rum_I/61-80/65.htm.

Manastirea Agaria [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.scritube.com/geografie/MANASTIREA-AGAPIA10547148.php>

Moldovenii : Энциклопедия от А до Я [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://moldovenii.md/ru/section/228/content/792>

Nemirovskij E. Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Bd. V : Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna. – Baden-Baden, 1999. – 263 s. – (Bibliotheca bibliographica Aureliana ; 171).

Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969. – 880 s.

Jánow J. Źródła Ewangelij Peresopnickej // Slavia. – 1927. – Ročník. 5, zesít 3. – S. 470–499.

АЛЬБОМИ ФІЛІГРАНЕЙ

Гераклитов А.А. Филіграні XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963. – 259 с.

Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1566–1651). – К., 1923. – 144 с., табл.

Клепиков С.А. Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М., 1959. – 305 с.

Клепиков С.А. Филигранные на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978. – 239 с.

Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков : в 3 т. – СПб., 1899.

Лихачев Н.П. Приложение к сочинению «Бумага и древнейшие бумажные мельницы». – СПб., 1891. – С. 44.

Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – 295 с.

Тромонин К.А. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844. – 424 с.

Филигрань «Кувшин» XVII в. / сост. Т.В. Дианова. – М., 1989. – 28 с.

Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Leipzig, 1907–1923. – Vols. 1–4.

Churchill W.A. Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. – Amsterdam, 1935. – CLXXX p.

Heawood E. Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. – Hilversum : Paper Publ. Society, 1950. – (Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia ; Vol. 1.).

Laucevičius E. Popierus Lituvoje XV–XVIII a. – Vilnius, 1967. – 577 s.

Mareş Al. Filigranele Hîrtiei Intrebuintatein în tarile Române în second al XVI-lea. – Bucureşti, 1987. – 421 p.

Mošin V.A., Traljčić S.M. Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka (Watermarks of the 13th and 14th centuries). – Zagreb, 1957. – Vols. 1–3.

Die Kronen – Wasserzeichen. Findbuch I : der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptsaatsarchiv Stuttgart / Bearbeitet von Gerhard Piccard. – Stuttgart : Verlag W. Kohlhammer, 1961. – 178 S.

Die Ochsenkopf – Wasserzeichen. Findbuch II, 1–3 : der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptsaatsarchiv Stuttgart / Bearbeitet von Gerhard Piccard. – Stuttgart : Verlag W. Kohlhammer, 1966. – Vols. 1–3.

Uchastkina Z.W. A history of Russian hand papermills and their watermarks. – Hilversum, 1962. – (Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia ; Vol. 9).

Zonghi's watermarks. – Hilversum, 1950. – (Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia ; Vol. 3).

Повний (службовий) опис

Заголовок	Апостол
Ступінь повноти	Без початку та кінця
Тип документа	Апостол
Співавтори (творці документа)	Федор Черемський (<i>третій писець</i>)
Фонд, № од. зб.	ф. I, № 7462
Дата	XVI ст. 1597 р. – 13 квітня 1597 р.
Локалізація	Україна, Волинь, м. Четвертня
Мова	Церковнослов'янська української ред.
Кількість аркушів і стан збереженості	253 арк. Аркуші пошкоджені; кути відірвані; арк. 84–86, 253 випадають. Сліди реставрації. На початку ркп. аркуші переплутані, правильна послідовність: арк. 1–5, 8, 6, 7, 9, 11–16, 10, 17, 18 і далі по порядку. Зошитів 29: I8–VII8, VIII11, IX8, X10–XI10, XII–XV8, XVI10, XVII7, XVIII10, XIX8–XXI8, XXII10, XXIII12, XXIV10, XXV9, XXVI8–XXVIII8, XXIX6. Зошити на початку ркп. перешиті; у VIII зошиті вставний арк. 59. Сигнатура зрізана при оправленні, збереглася частково
Матеріал письма	<i>Матеріал:</i> Папір <i>Формат:</i> 2° <i>Розмір:</i> 190 x 285
Філіграні	1) герб Сокира (арк. 26) – тип Каманін, Вітвіцька № 254 (1596 р.) 2) герб Тупа підкова (арк. 129) – тип Каманін, Вітвіцька № 71 (1596 р.) 3) герб Сліповрон (арк. 160) – тип Каманін, Вітвіцька № 112 (1598 р.) 4) герб Лапе (Лис) – тип Laucevicus № 1904 (1597 р.) 5) герб Гоздава (арк. 81) – тип Каманін, Вітвіцька № 298 (1594 р.)
Організація сторінки	Поле тексту 125 x 225, рядків 25–26. Рубрикація глав і зачал, посилань на Старий Завіт на бічному полі. Колонтитул на верхньому полі.
Письмо	Півустав кін. XVI ст.
Почерк	Почерків чотири: 1) арк. 1–8 зв.; 2) 9–121 зв.; 3) 126–253 зв., писець Федор Черемський; 4) 122–126 зв.
Чорнило	Чорнило коричневе, світло-коричневе, темно-коричневе; кіновар.
Оздоблення	<i>Рівень оздоблення:</i> В – середній. <i>Заставки, кінцівки, ініціали, малюнки</i> <i>Заставки :</i> На арк. 122 зв.: у кіноварній смужці орнамент із косих хрестів (кіновар). <i>Кінцівки :</i> Колофоном. <i>Ініціали :</i> Кіноварні, обрамлені крапками, зрідка орнаментовані завитками.

	<i>Малюнки</i> : Чорнилом на бічних полях: на арк. 20, 40 – хрест; на арк. 51 зв. – Ісус Христос, який благословляє; на арк. 60 – сфера, в ній хрест і чотири херувими; на арк. 179 зв. – хрест у сфері; на верхньому полі арк. 228 зв. – ангел; під кінцівкою на арк. 228 зв. – рука, що благословляє.
Оправа	Відсутня. При реставрації для підклеювання використано папір із польських стародруків.
Зміст	1) Арк. 1–61 зв. Діяння апостольські; поч. див. арк. 61 зв.–228 зв. Послання апостольські; кожне відкривається Сказанням. 2) Арк. 228. зв. Післямова до Апостола (Nemirovskij 1999, 194), зі змінами та додатками писця (див. запис № 1). 3) Арк. 229–242. Місяцеслов. 4) Арк. 242–253 зв. Показчик апостольських читань: від Пасхи до Неділі сиропусної; 1-ше, 3-тє, 5-тє, 7-ме, 9-тє, 11-тє читання з 11-ти воскресних утрєнїх євангельських читань; читання Великого посту, з включенням Страсної седмиці; закінчується на арк. 253 зв. вказівкою читань часів у Велику П'ятницю.
Примітки до змісту	Список Апостола, виданого Франциском Скориною у Вільно в 1525 р. (Nemirovskij 1999, 47).
Записи	<i>Запис писця</i> : 13 квітня 1597 р., зміни та додатки до Післямови до Апостола писця Федора Черемського, на арк. 228 зв., півуставом, коричневим чорнилом, ініціали кіноварні.
Слов'янські святи	Сербські та давньоруські пам'яті: свт. Сави, архієп. Сербського, 14 січня; прп. Стефана, у чернецтві Симеона, царя Сербського, 13 лютого; рівноап. блгв. кн. Володимира, 15 липня («Успеніє великого Владымера, самодержца Киевскаго»); мчч. блгвв. кнн. Бориса і Гліба, 24 липня.
Маргіналії	<i>Шифри</i> : «Рукоп. № 23» на ярлиці, на бічному полі арк. 1 <i>Штамп</i> : «Київській Музей Імператора Николая II» на арк. 1, 7, 17, 33, 42, 58, 66, 78, 84, 98, 105, 118, 144, 177, 187, 200, 215, 229, 238, 242, 246, 250.
Історія надходження	14.12.1937 р. – ркп. надійшов до Відділу рукописів ВБУ з Українського державного музею (кол. «Киевский Художественно-промышленный музей Государя Императора Николая Александровича», № 23) (Архів ІР НБУВ, оп. 1, № 45, арк. 229).
Описи, бібліографія	1. Щеглова С.А. Описание рукописей Киевского Художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. – Петроград, 1916. – С. 6. 2. Иванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом. – К., 2010. – С. 57–59.

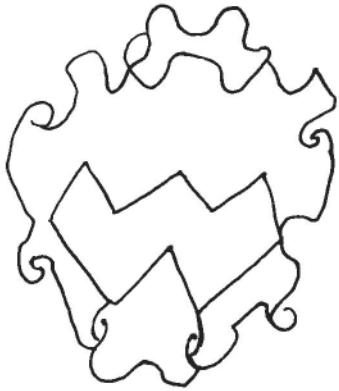
Опис для публікації в Інтернет

Заголовок	Апостол
Ступінь повноти	Без початку та кінця
Співавтори (творці документа)	Федор Черемський (<i>третій писець</i>)
Фонд, № од. зб.	ф. I, № 7462
Дата	XVI ст. 1597 р. – 13 квітня 1597 р.
Локалізація	Україна, Волинь, м. Четвертня
Мова	Церковнослов'янська української ред.
Кількість аркушів	253 арк.
Матеріал письма	<i>Матеріал:</i> Папір <i>Формат:</i> 2° <i>Розмір:</i> 190 x 285
Філіграні	1) герб Сокира (арк. 26) – тип Каманін, Вітвіцька № 254 (1596 р.) 2) герб Тупа підкова (арк. 129) – тип Каманін, Вітвіцька № 71 (1596 р.) 3) герб Сліповрон (арк. 160) – тип Каманін, Вітвіцька № 112 (1598 р.) 4) герб Лапе (Лис) – тип Laucevicus № 1904 (1597 р.) 5) герб Гоздава (арк. 81) – тип Каманін, Вітвіцька № 298 (1594 р.)
Організація сторінки	Поле тексту 125 x 225, рядків 25–26. Рубрикація глав і зачал, посилань на Старий Завіт на бічному полі. Колонтитул на верхньому полі.
Письмо	Півустав кін. XVI ст.
Почерк	Почерків чотири: 1) арк. 1–8 зв.; 2) 9–121 зв.; 3) 126–253 зв., писець Федор Черемський; 4) 122–126 зв.
Чорнило	Чорнило коричневе, світло-коричневе, темно-коричневе; кіновар.
Оздоблення. Загальна характеристика Тип оздоблення Опис оздоблення	<i>Заставки</i> : На арк. 122 зв.: у кіноварній смужці орнамент із косих хрестів (кіновар). <i>Кінцівки</i> : Колофоном. <i>Ініціали</i> : Кіноварні, обрамлені крапками, зрідка орнаментовані завитками. <i>Малюнки</i> : Чорнилом на бічних полях: на арк. 20, 40 – хрест; на арк. 51 зв. – Ісус Христос, який благословляє; на арк. 60 – сфера, в ній хрест і чотири херувими; на арк. 179 зв. – хрест у сфері; на верхньому полі арк. 228 зв. – ангел; під кінцівкою на арк. 228 зв. – рука, що благословляє.

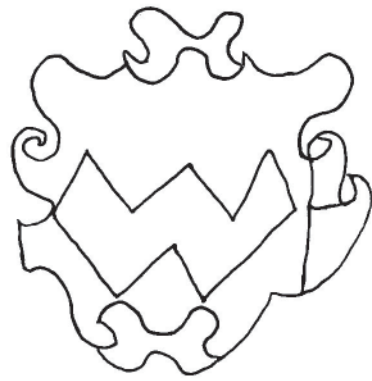
Оправа	Відсутня. При реставрації для підклеювання використано папір із польських стародруків.
Зміст	1) Арк. 1–61 зв. Діяння апостольські; поч. див. арк. 61 зв.–228 зв. Послання апостольські; кожне відкривається Сказанням. 2) Арк. 228. зв. Післямова до Апостола (Nemirovskij 1999, 194), зі змінами та додатками писця (див. запис № 1). 3) Арк. 229–242. Місяцеслов. 4) Арк. 242–253 зв. Показчик апостольських читань: від Пасхи до Неділі сиропусної; 1-ше, 3-тє, 5-тє, 7-ме, 9-тє, 11-тє читання з 11-ти воскресних утрених євангельських читань; читання Великого посту, з включенням Страсної седмиці; закінчується на арк. 253 зв. вказівкою читань часів у Велику П'ятницю.
Примітки до змісту	Список Апостола, виданого Франциском Скориною у Вільно в 1525 р. (Nemirovskij 1999, 47).
Записи	<i>Запис писця</i> : 13 квітня 1597 р., зміни та додатки до Післямови до Апостола писця Федора Черемського, на арк. 228 зв., півуставом, коричневим чорнилом, ініціали кіноварні.
Маргіналії	<i>Шифри</i> : «Рукоп. № 23» на ярлиці, на бічному полі арк. 1 <i>Штамп</i> : «Київській Музей Імператора Николая II» на арк. 1, 7, 17, 33, 42, 58, 66, 78, 84, 98, 105, 118, 144, 177, 187, 200, 215, 229, 238, 242, 246, 250.
Історія надходження	14.12.1937 р. – ркп. надійшов до Відділу рукописів ВБУ з Українського державного музею (кол. «Київський Художественно-промисловий музей Государя Императора Николая Александровича», № 23) (Архів ІР НБУВ, оп. 1, № 45, арк. 229).
Описи, бібліографія	1. Щеглова С.А. Описание рукописей Киевского Художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. – Петроград, 1916. – С. 6. 2. Иванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом. – К., 2010. – С. 57–59.

Альбом датованих філіграней

1*

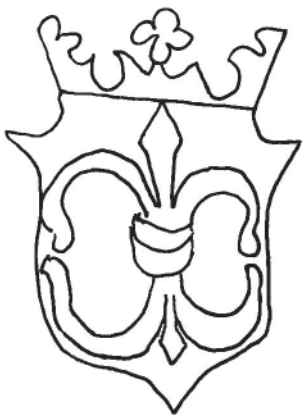
2

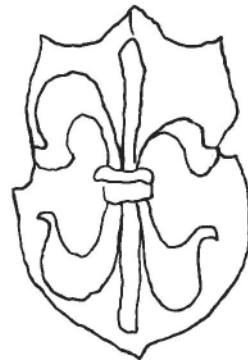
3

4

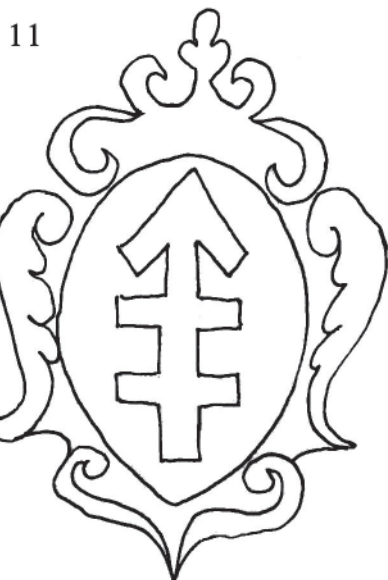
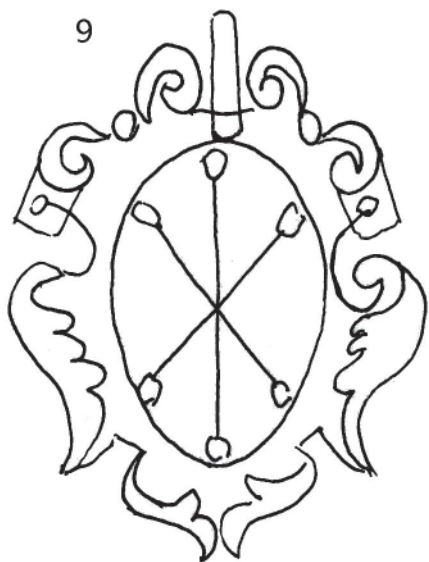
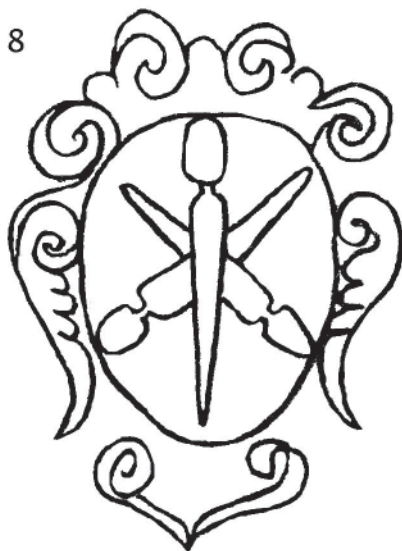
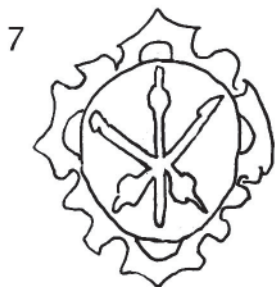
5

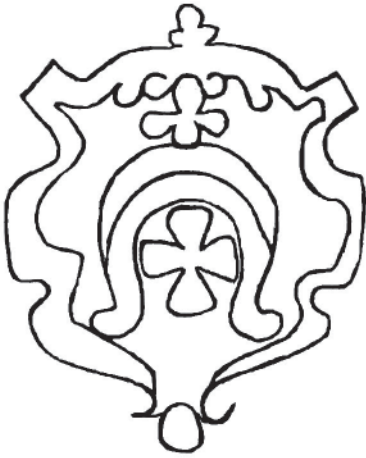

6

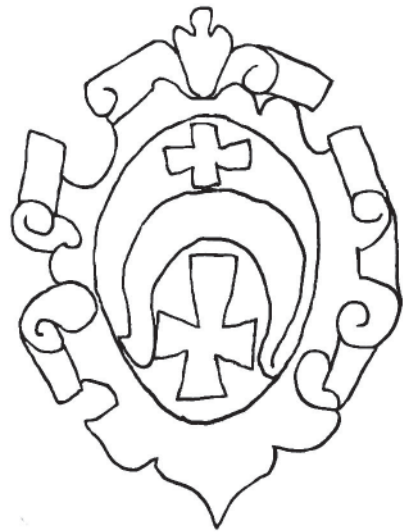

* Докладніше про філігрань див. відповідний номер у таблиці на с. 245–246.

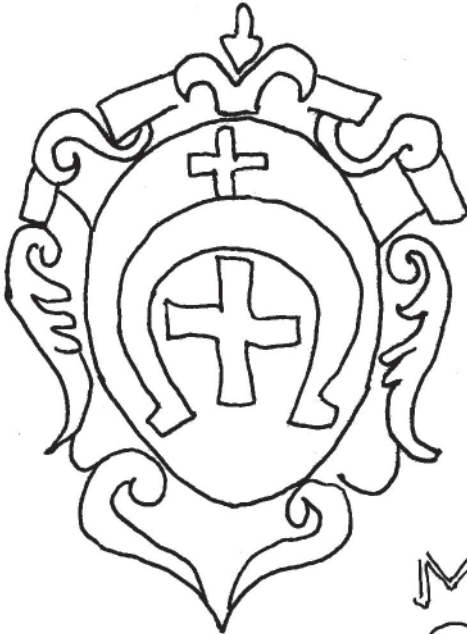

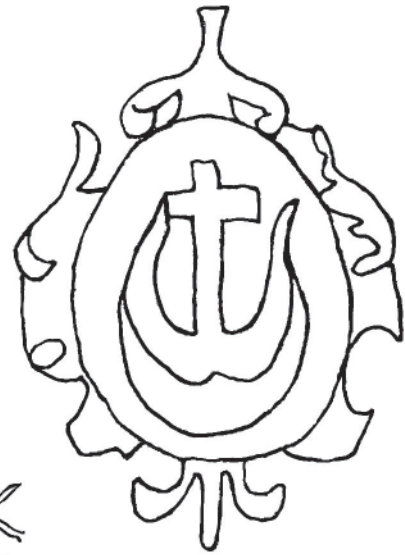
12

13

14

15

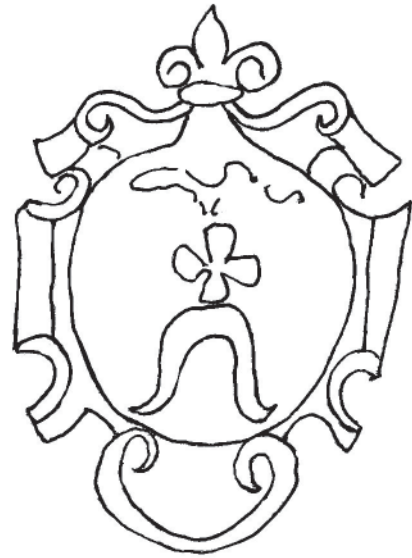

16

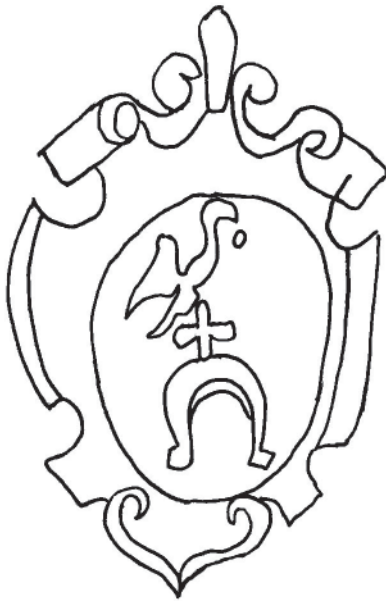

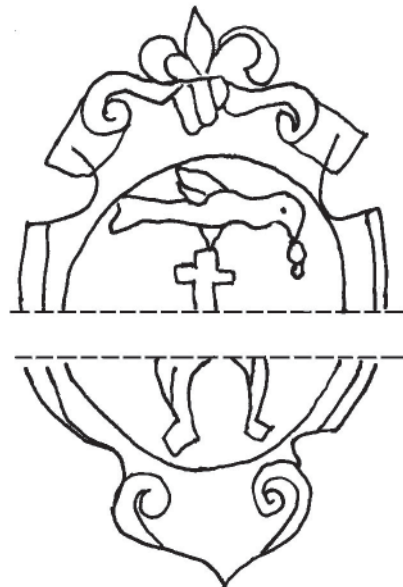
17

18

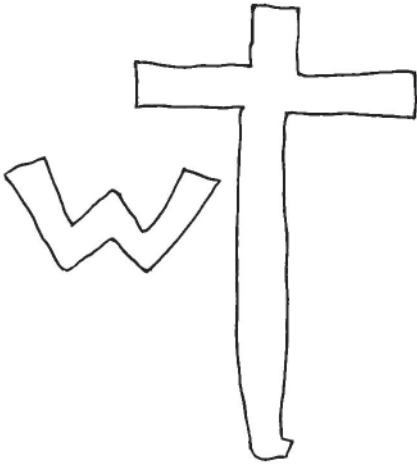

19

20

21

23

22

24

25

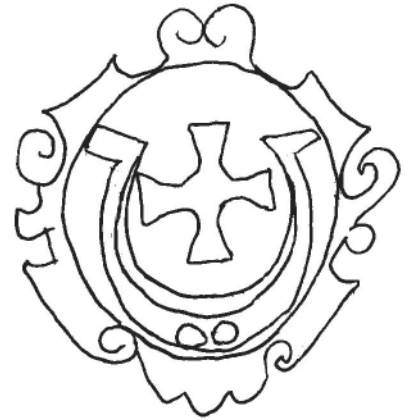
26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

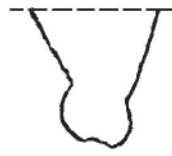
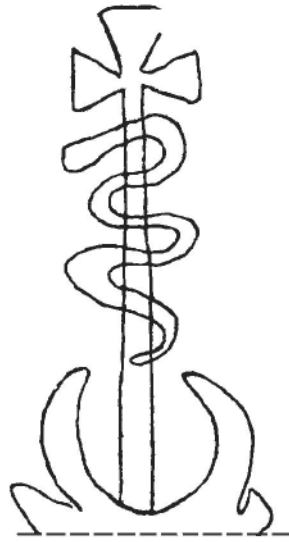

38

39

40

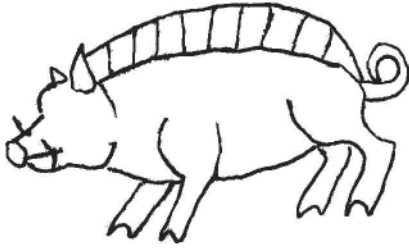
41

42

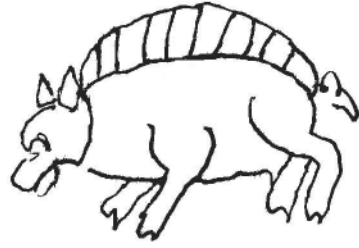

43

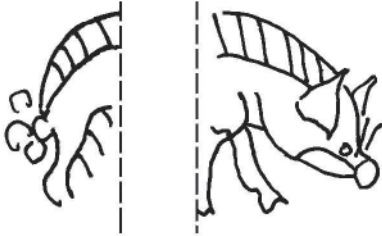

44

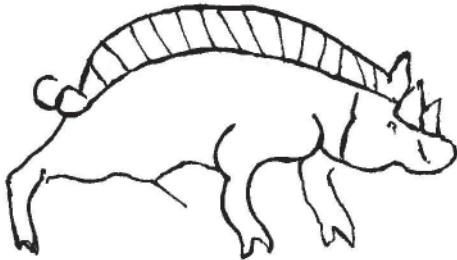
45

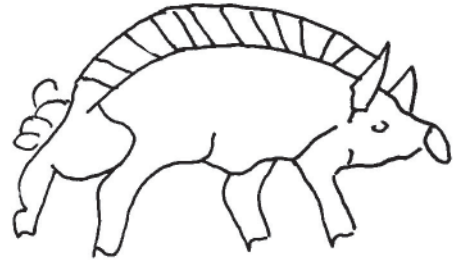
46

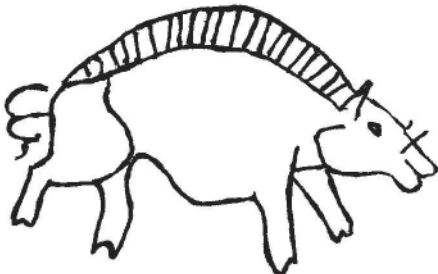
47

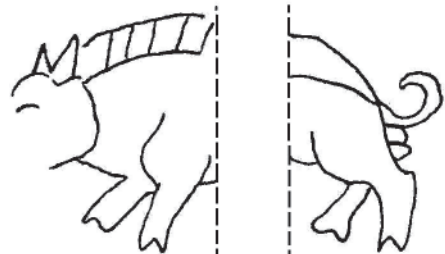
48

49

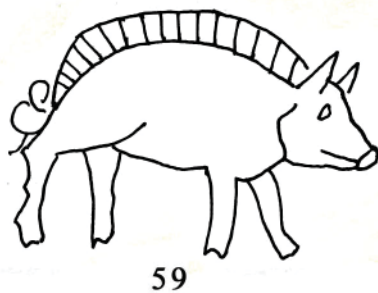
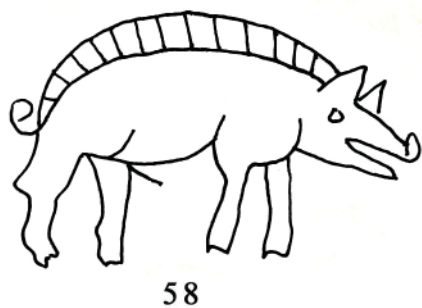
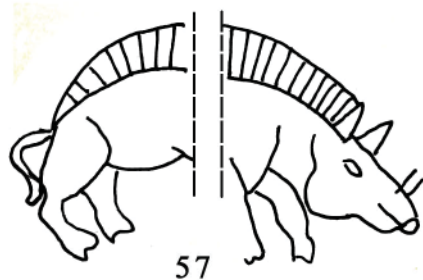
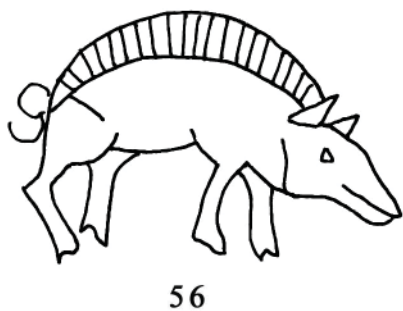
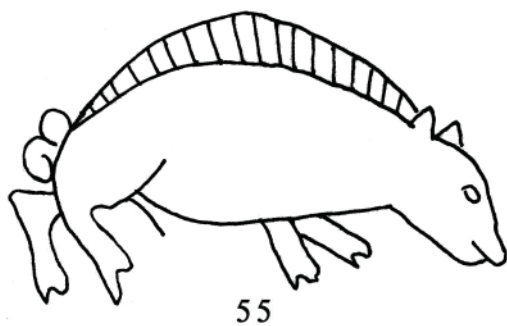
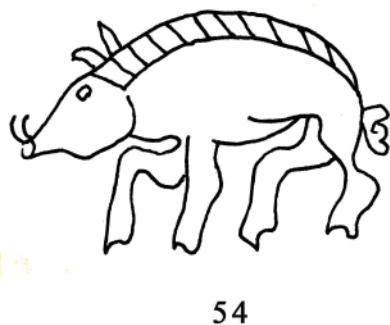
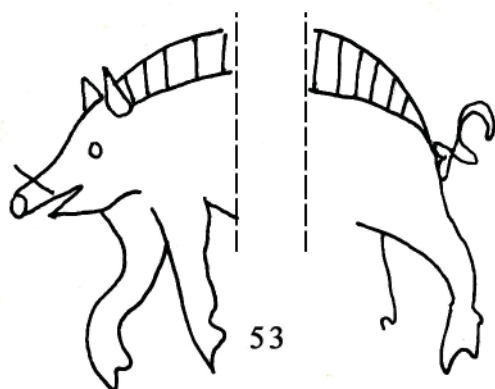
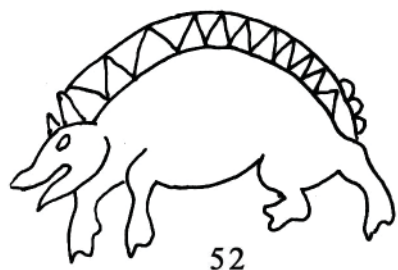

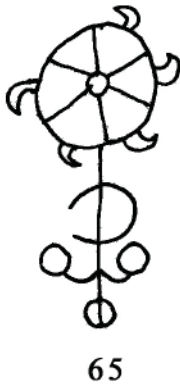
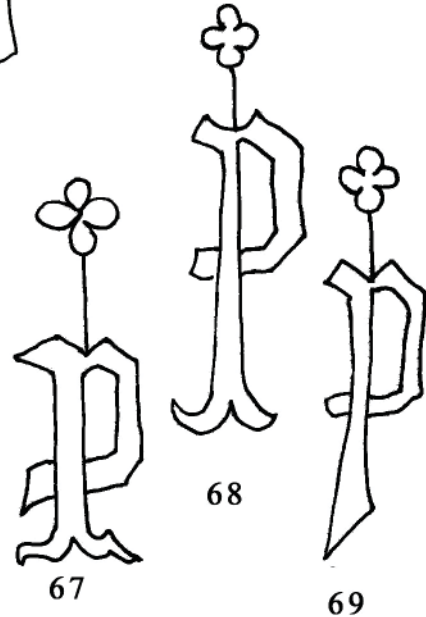
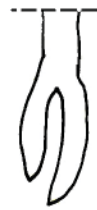
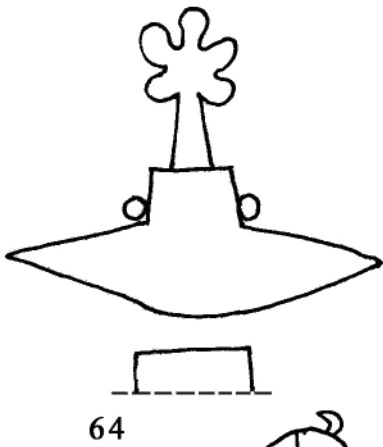
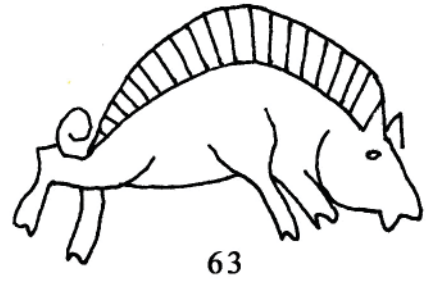
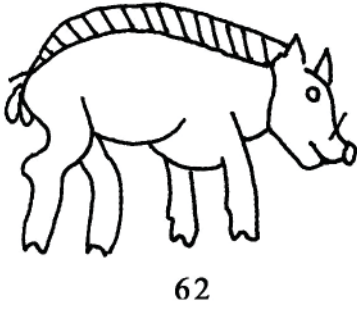
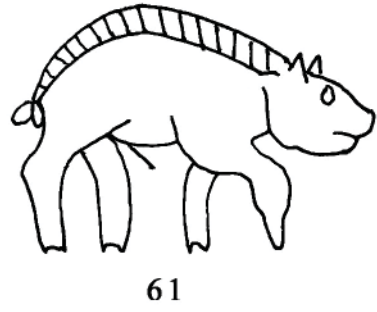
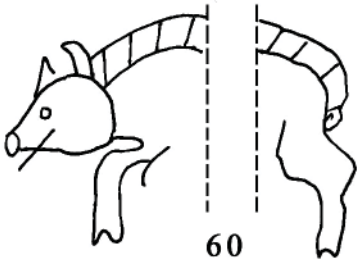
50

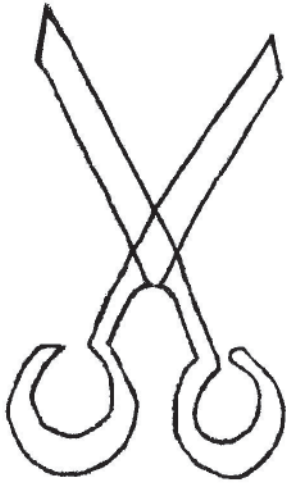

51

70

71

72

75

73

74

76

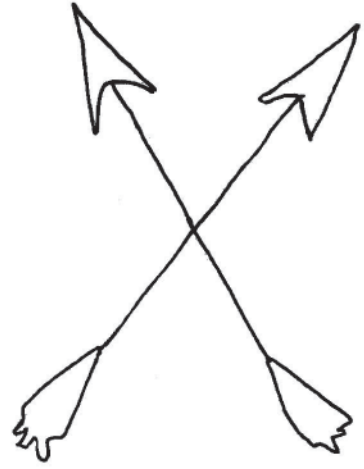
77

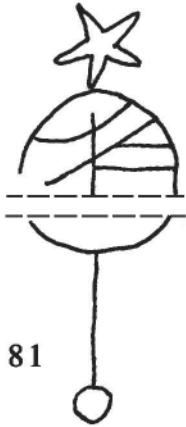
78

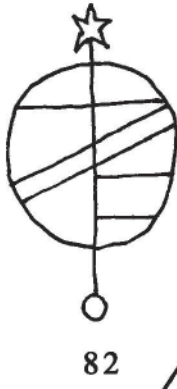
79

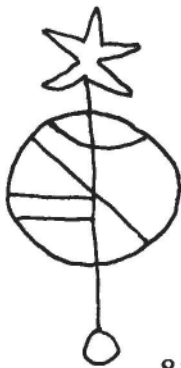
80

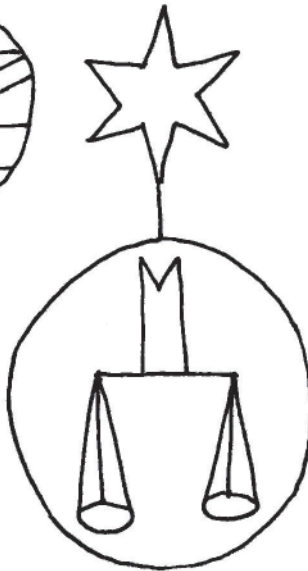
81

82

83

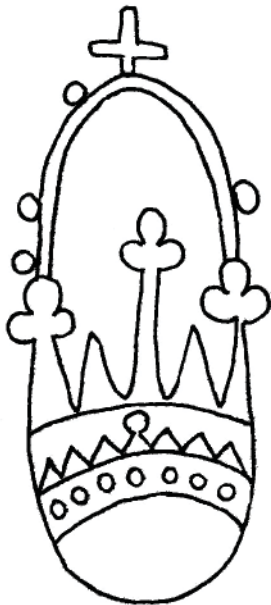

84

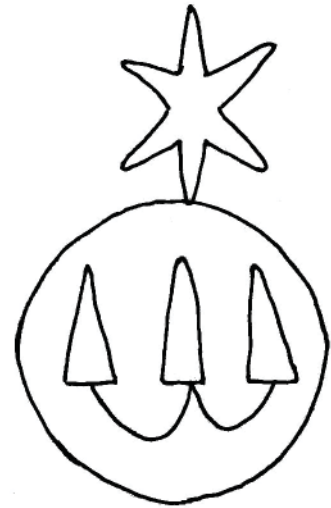

85

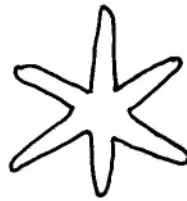

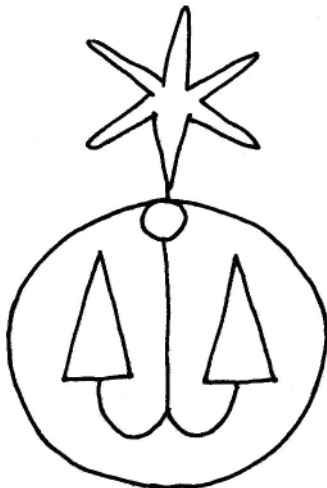
86

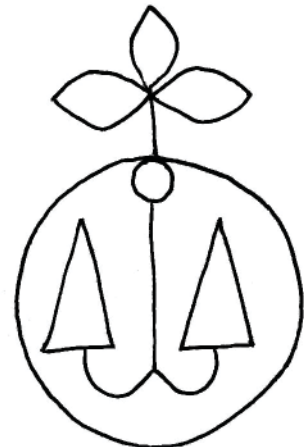
87

88

89

90

Герби:				
Габданк	1	ф. 307, № 421	1581	
	2			
	3	ф. 313, № 6	1595	
	4	ф. 312, № 41	1600	
Гоздава	5	ф. 307, № 427	1590–1591	
	6	ф. 1, № 7462	1597	
Еліта	7	ф. 307, № 421	1581	
	8	ф. 303, № 112	1587	
	9	ф. 313, № 6	1595	
	10	ф. 303, № 119	бл. 1596	
Лапе (Лис)	11	ф. 1, № 7462	1597	
Любич	12	ф. 303, № 112	1587	
	13	ф. 307, № 427	1590–1591	
	14	ф. 1, № 2789	1595	
Новіна	15	ф. 303, № 119	бл. 1596	
Остоя	16	ф. 306, № 20	1568–1569	
Сліповрон	17	ф. 307, № 427	1590–1591	
	18	ф. 303, № 119	бл. 1596	
	19	ф. 1, № 7462	1597	
	20	ф. 307, № 425	1600	
Тарнава	21	ф. 307, № 421	1581	
Топор	22	ф. 307, № 427	1590–1591	
	23	ф. 313, № 6	1595	
	24	ф. 1, № 2789	1595	
	25	ф. 1, № 7462	1597	
Тупа підкова	26	ф. 1, № 7462	1597	
Яструбок	27	ф. 303, № 112	1587	
	28	ф. 307, № 421	1581	
	29	ф. 307, № 427	1590–1591	
Глечик	30	ф. 301, № 193 л	1515	
	зі смугами			31
	32			
	з літерами	33	ф. 310, № 19	1599–1600
		34	ф. 302, № 18	1590
		35	ф. 306, № 20	1568–1569
		36	ф. 302, № 18	1590
		37	ф. 301, № 193 л	1515
	з фігурою	38	ф. 306, № 20	1568–1569
		39	ф. 302, № 18	1590
Голова бика	40	ф. 312, № 28	1546	
	41	ф. 313, № 47	1561	
	42			
Єдиноріг	43	ф. 160, № 408	1539	

Кабан	44	ф. 301, № 193 л	1515
	45		
	46	ф. 312, № 28	1546
	47		
	48	ф. 306, № 386	1553–1554
	49		
	50		
	51	ф. 313, № 47	1561
	52		
	53		
	54		
	55	ф. 307, № 419	1562
	56	ф. 28, № 766	1568
	57	ф. 306, № 20	1568–1569
	58	ф. 301, № 39 л	1570
	59		
	60	ф. 301, № 75 л	1575
61	ф. 303, № 119	бл. 1596	
62			
63			
Капелюх	64	ф. 301, № 369 п	
Коло св. Катерини	65	ф. 160, № 408	
Літери	66	ф. 302, № 16	1534
	67	ф. 310, № 5	1573
	68		
	69		
Ножиці	70	ф. 301, № 369 п	1519
Орел	71	ф. 313, № 6	1595
Риба	72	ф. 312, № 32	1579
Ріжок	73	ф. 303, № 112	1587
Рука	74	ф. 302, № 16	1534
	75	ф. 301, № 369 п	1519
	76	ф. 160, № 408	1539
	77	ф. 1, № 7495	1559
	78	ф. 307, № 419	1562
	79	ф. 1, № 7495	1559
Стріли	80	ф. 301, № 133 л	1559
Сфера	81	ф. 1, № 7495	1559
	82	ф. 1, № 7495	1559
	83	ф. 307, № 419	1562
Терези	84	ф. 301, № 369 п	1519
	85	ф. 301, 133 л	1522
Тіара	86	ф. 312, № 28	1546
Якір	87	ф. 301, № 133 л	1522
	88		
	89	ф. 310, № 8	1571
	90	ф. 301, № 144 л	1593

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

- Августин Блаженний** 47
Авраам, прав. 124
Авраамій Смоленський, прп. 33, 39
Агафія, дружина Павла Лапка 150
Азарій, чернець 18
Акіндін, архімандрит Києво-Печерського монастиря 42
Амброжій, шляхтич 51
Анастасій Синайський (Синаїт), ігум. 48
Андрей Єремеевич, писець 111, 128, 138
Андріан, ігум. 35
Андрій, ап. 42
Андрій Боголюбський, кн. 24–26
Анна, дружина Іона (“Івнгола”) 134
Антіох, інок 100
Антоній, мч. 39, 40
Антоній, немовля 180
Антоній (“Внтоней”), старець 169
Антоній Печерський, прп. 32, 38, 39, 42
Антоній Тацевський², ієромонах 155, 169
Антонін (Капустін), архім. 34, 157, 158
Апанович О.М. 7, 125, 127, 139
Арсеній, ігум. 147
Арсеній Сербський, свт. 23, 33, 39
Артемій, старець 51
Асаф, чернець 169
Афанасій Александрійський, Великий, архієп., свт. 47, 95
Афанасій Антіохійський, патр. 48
Афанасій Синаїт (патр. Александрійський) 51
- Барсов Є.В.** 160, 170
Белавка Яків 171
Березін В. 6, 56
Беринда Памво 34
Белозерови, власники папірні 85
Біляшівський М.Ф. 161, 162
- Богдан, піп, писець 127, 133, 138
Богдан Іоан 56
Богдан Онисимович, писець 126, 128, 133
Бодянський О.М. 159
Большаков С.Т. 153
Большаков Т.Ф. 151, 153
Борис (у хрещенні – Михаїл), болгарський цар 132
Борис (у хрещенні – Роман), мч., блгв. кн. 23, 25, 26, 32, 37, 38, 42, 43
Борис Годунов, російський цар 177
Бородкін Андрей, Афанасій син 170
Борщовський Симеон (“Семіѡн”) 130
Боянівська М. 7
Бріке Шарль 60, 61, 76
Бугославський Г.К. 165, 166
Будка В. 59
Будний Симон 15
Бурган, покупець РК 171
Буслаєв Ф.І. 7
Бутовський В.І. 7
- Варвара, вмч.** 124
Варлаам Хутинський, прп. 23–25, 38
Варлаам Ясинський, архім. 178
Василій, підключник 136
Василій, піп 152
Василій, свящ. 148
Василій Великий, архієп. Кесарійський 21, 35, 47, 48, 50–52, 93, 95
Василій Московський, Христа ради юродивий, блж. 39
Василій Новий, прп. 51
Василій III Іванович, вел. кн. 50
Васильковський Максим 178
Васко, Лавриків (“Лаврикув”) син 152
Веніамін (Биковський), архієп. 164
Веркасова Дар’я 146
Вишневецький Михайло, кн. див.:
Koribut X. Hieremias Michal

¹ Детальні відомості про осіб, включених до *Іменного покажчика*, див. анотовані іменні покажчики в Каталозі XVI ст.

² Імена осіб, які належать до чорного духовенства, подаються за чернечими іменами.

Вишневецькі, шляхтичі 15
Віженер Блез де 87
Вікторов О.Є. 167
Віталій, ієродиякон 144, 169
Вітвіцька О.І. 59
Владимиров П.В. 6
Власко, свідок угоди 146
Войшевський Станіслав 51
Володимир, вел. кн., рівноап. 23, 24,
26, 33, 37, 42, 53
Воронкувський Леонтій, свящ. 155
Воронцова Настасія 130
Вукобрз, старець 134
В'ячеслав Чеський, благов. кн. 42

Гай А. 158
Гальський Станіслав 131
Гальченко О.М. 8, 9, 84, 183
Ганицький М.А. 151
Гарабурда Петро 69
Гедеон (Балабан), архім. 169, 177
Геннадій Схоларій 51
Георгій, диякон 75
Георгій, мч. Сербський 18
Георгій, немовля 180
Георгій Амартол 54, 55
Георгій Побєдоносець, вмч. 32
Геппенер М.В. 167
Герман, патріарх Константинополь-
ський 48
Гліб, мч., блгв. кн. 23, 25, 26, 32, 37,
38, 42, 43
Гнатенко Л.А. 7–9
Голубєв С.Т. 177
Голубинський Є.Є 132
Гончаров Афанасій 85
Гончарови, власники папірень 85
Грачов Петро, палітурник 158
Григорій, архім. 129, 136
Григорій, свящ. 155
Григорій Богослов, архієп. Констан-
тинопольський 46, 47, 50, 52
Григорій Великий (Двоєслов), папа
Римський 35, 93
Григорій Данилович, прєсвітер 147
Григорій Неокесарійський (Чудотво-
рець), свт. 47
Григорій Ніський, свт. 47
Григорій Пельшемський, прп. 39
Гримський Станіслав (“Станїслав”)
150, 172

Давид, цар 56
Давидов Григорій Давидович 136
Давидов Олексій Григорович 136, 138
Давидович Николе, протопрєсв. 53
Далматин Ю. 26
Дамаскін Студит 45, 157
Даниїл Паломник 55
Дзєня Іоан, прєсвітер 170
Димитрій Солунський, вмч. 31, 45
Діанова Т.В. 60
Діонісій Ареопагіт 47, 52, 96
Діонісій Глушицький, прп. 33
Діонісій Щєпа, ієромонах 44
Дмитрієвський О.А. 112, 164, 165
Дмитро «із Зінькова» 16
Добренко Іоанн, піп 147, 175
Домінік, єп. 48
Досифей Рокицький, ієромонах 181
Дубровіна Л.А. 8, 9, 182, 183, 199
Дукалчик Іосиф, ієрей 180

**Євгеній (Болховітінов), митроп. Київ-
ський і Галицький** 160
Євдокимов Шєрапка 128, 136, 138
Євстафій, мч. 39, 40
Євфимій, ігум. 56
Євфимій Суздальський, архім., прп. 39
Ємельянов Б.М. 161
Єпіфаній Кіпрський 45, 48
Єфрем, ієромонах 169
Єфрем (Ифрим), чернець 129, 133,
134, 147
Єфрем Сирін 45, 46, 51, 100
Єфросин, чернець 52

Жадовський Василь Семенович 140,
141
Жадовський Іван Семенович 141
Жадовський Семен 141
Житецький П.Г. 159
Жолтовський П.М. 102

Заварзін Матошка Федоров 169
Загоровські, шляхтичі 14, 15
Запаско Я.П. 7, 102, 110, 113, 120
Заславська (Жєславська) Анастасія
(ур. Ольшанська, у черн. – Парас-
кева) 85, 136
Захарій, єп. 148

- Захарій, піп 152
Збараський Януш 129
Зиков Дементій Ілліч (“Ильнич”) 134
Зосима Соловецький, прп. 39
Зосима (Прокопович), єп. 140
- Іван, посадський 170
Іван, свідок угоди 146
Іваницький Гадай-Іларіон Богуше-
вич 165
Іванов Ларіон 149
Іванова О.А. 8, 9, 183, 191, 199
Ігнат, свідок угоди 152
Ігнат, син отамана Федора 171
Ігнатій Савич, диякон 71, 134
Іларіон, архім. 43
Іларіон, єп. Меглинський, свт. 39
Іларіон Великий, прп. 46
Ілієвскі П.Хр. 9, 45
Іоан Васильєвич, писець 134
Іоан, син Феодора Кардашевського
152
Іоанн, архієп., свт. 39
Іоанн, екзарх Болгарський 45
Іоанн, чернець 44
Іоанн II, митроп. Київський 53
Іоанн Богослов, ап. та євангеліст 20,
21, 26, 28, 110, 116
Іоанн варяг, мч. 42
Іоанн (Іван) Васильович (Грозний) IV,
російський цар і вел. кн 16, 17, 30,
54, 137, 148, 173, 177
Іоанн Дамаскін 36, 38, 47, 48, 51, 96,
208
Іоанн Златоуст, архієп. Константи-
нопольський, свт. 30, 35, 38, 44, 45,
47, 50, 51, 70, 71, 75, 93, 95, 119, 178
Іоанн Ліствичник, ігум. 46
Іоанн Малаала 54, 55
Іоанн Олексійович (“Иоанн Алѣксея-
вич”), російський цар і вел. кн. 140
Іоанн Пісник, патр.
Константинопольський, свт. 53
Іоанн Предтеча, прор. 21, 31, 38
Іоанн Рильський, прп. 22, 39
Іоасаф, митроп. Еврипа 177
Іоасаф II, патр. Константинополь-
ський (“Цроградскыи”) 177
Іов Борецький, митр. (архієп.) Київ-
ський 150, 176
- Іон (“Іонголь, Янгул”), великий лого-
фет молдавського князівства 134
Іона, митроп. Московський (Київ-
ський і всієї Русі), свт. 39, 42, 43
Іосиф (“Усиф”), Іванов син 169
Іосиф, ігум. 134, 169
Іосиф Волоцький, прп. 17
Іосиф Чаплиц, єп. 155, 169
Іполит, папа Римський 52
Іриней (Фальковський), єп. 142, 166,
158
Ісаак Сирін, прп. 46, 47, 96
Ісаєвич Я.Ф. 102
Ісайя, вкладник 147
Ісайя, єп. Ростовський, свт. 39
Ісайя, прор. 51
Ісайя, чернець 56, 138
Ісакій, прп. 42
Ісидор Ростовський (Твердислов), Хри-
ста ради юродивий, блж. 39, 43
Ісихій, свящ. 155
Ісус Сірах 119
Іуда, ап. 21
- Казакова (“Казокова”) Марія 180**
Калугін В.В. 51
Каманін І.М. 59, 75
Кантакузин Димитрій 18
Караджич В. 158
Кардашевський Федор 152
Касіян Римлянин, прп. 31
Катерина II, російська імператриця
163
Кашаровський Пилип 146
Кипшатий Кузьма 134, 168
Кирик Новгородець, ієромонах 53
Кирило, ігум. 144, 169
Кирило Білозерський, прп. 33
Кирило Туровський, свт. 17, 30, 44,
53, 54
Кирило (Константин) Філософ, учи-
тель слов., рівноап. 22, 23, 42, 43, 52
Кіпріан, митроп. Київський, Руський
і Литовський 22
Клементій, піп 155
Клименко Е.С. 8, 9
Климент, папа Римський, сщмч. 22
Кобеко Д.Ф. 143
Козма Індикоплов 54

Колядинський Іоанн, свящ. 150, 172
Кондрат, вкладник 149
Корабіцин (Карабіцин) Андрей 140, 141
Корабіцин (Карабіцин) Ігнатій 141
Корецький Самійло 175
Коритка Станіслав 69
Корнилій ("Корнил"), старець 149
Корній А.П. 9
Коровицький А.І. 159, 172
Коровчина Мотрона ("Моутруна") 146
Костенко Л.Й. 183
Костомаров М.М. 36
Костук, син Самуїла кравця 146
Костюхіна Л.М. 60
Костянтин (Костянтин-Василій) Костянтинович, кн. Острозький 15, 16
Костянтин Манасія 54
Кржеховський, кн. (?) 179
Крьомер М. 87
Куліниковський ("Кульниковскій") Аполінарій, свящ. 141
Курбський Андрій 16, 17, 50, 51, 130, 208
Курозвонський Іван Патрикій ("Іван Патрикей") 130
Курошук ("Курошчукъ") Мартин 174
Кучер Іоан 153

Лазар Івонович, писець 131, 133, 168
Лапко Павло 147, 150, 172
Лауцявічус Е. 59, 61, 62, 65
Лашкар'юв П.О. 156
Лебедєв О.О. 6, 156
Лебедєва І.М. 127
Левийський Матфій 141
Левицький О.І. 28, 83, 130, 138, 165
Леонтій, еп. Ростовський, свт. 33, 38, 42
Леонтій, піп кам'янецький 146, 149
Лещевич Павел, свящ. 171
Лжедмитрій І, російський цар 175
Липинський, кн. (?) 179
Литоха Івашко, Володимирів син 127, 134
Лихачов М.П. 58, 64, 67, 69, 72, 73, 76
Лілеєв М.І. 12
Лобузїна К.В. 199
Лосєв С.А. 159
Лука, ап. та євангеліст 16, 20, 28, 100, 110
Лук'янович П. 160
Львов Є. 170

Магурка Григорій Васильович 139
Мазепа Іван (Іоанн) 135
Макаревич І. 160
Макарій, архієп. Новгородський, митроп. Московський і всієї Русі 17, 33, 42, 43, 47, 83, 177, 178
Макарій (Булгаков), митроп. Московський і Коломенський 39, 44, 93, 164, 167, 169, 172, 177
Макарій Великий, прп. 46
Макарій Глушицький, прп. 39
Макарій Малої 38
Максим Грек 48–51, 207, 208
Максим Сповідник 46, 47
Максимович Іван 170
Малахій ("Малофей"), протопоп 135
Мансветов І.Ф. 37
Мареш А. 74, 86
Марія, дружина Гримського 150, 172
Марія, дружина Кардашевського 152
Марія, дружина Кипшатового 168
Марія, дружина Кучера 153
Марко, ап. та євангеліст 16, 20, 28, 113, 115–117
Мартин Туровський, прп. 42
Мартін Бельський 54, 55, 208
Март'янови, власники папірні 85
Марфа Репьова 144
Маслов С.І. 6, 12
Маслович Ян 166
Масюк Стефан, вкладник 166
Матрона Семенівна, дружина Іваницького 165
Матфей, ап. та євангеліст 95, 100, 110, 116, 119, 120
Матфей Властар 53, 73
Матфей, писець 138
Мацієвич А.С. 159
Мацюк О.Я. 59, 69
Мелетій, прп. 33
Мефодій, єпископ Моравський, учитель слов., рівноап. 22, 42, 43
Микита, син Самуїла кравця 146
Миколай Мирликійський, свт. 23–25, 32, 38, 42, 124
Михаїл, диякон 87, 126
Михаїл, кн. Чернігівський, мч. 26, 38, 166
Михаїл (Рагоза), митроп. Київський,

- Галицький і всієї Русі 177
 Михаїл Келуарій, патр. Константинопольський 48
 Михаїл Томаш Корибут, кн. Вишневецький, король Польський і великий кн. Литовський див. Kori-but X. Hieremias Michal
 Михайло Васильович, писець 127, 129, 135, 136
 Михайлов Іона 147
 Міне, ієродиякон 129
 Могила Олександр (Александр), воєвода 175
 Мойсей, прор. 52
 Мурад III, падишах Османської імперії, халіф (султан) 139
- Назаревський** О.А. 28, 130, 131, 138
 Наливайки 151
 Наливайко Іван 151
 Негалевський Валентин 16, 27, 28, 81, 130, 131, 133, 138, 207, 208
 Немировський Є.А. 105
 Нестор ("Нестерец"), син Лук'янів 43, 110, 129, 168
 Никанор (Никандр?), ігум. 147
 Никита Стіфат 45
 Никифор, патр. Константинопольський 53, 55
 Никифор, піп 134
 Николай, мч. сербський 18
 Николай, піп 151
 Николай Мефонський, еп. 49
 Никон, ігум. Києво-Печерського монастиря, прп. 42
 Никон, ігум. Радонезький, прп. 39
 Никон, патр. Московський і всієї Русі 34
 Никон Черногорець 53
 Нифонт, еп. Новгородський, свт. 53
 Ніл Синайський, прп. 46
 Новицький І.П. 28
- Оболенський** М.А. 51
 Олександр Невський, блгв. кн. 39
 Олександр Свірський, прп. 34, 39
 Олексій ("Влксей"), піп 147, 148
 Олексій (Алексій) Волинець 43, 110, 134, 168
- Олексій, митр. Київський (архієпископ Київський і всієї Русі, митрополит Московський), свт. 23–25, 32, 38, 42
 Олена, дружина Петра Рареша 148
 Ольга, вел. кн., рівноап. 26, 39, 42
 Ольхін Олександр, власник папірні 85
 Онуфрій, ігум. 178
 Опацький А., кн. (?) 178
 Орловський С.Ф. 161
 Острозький Костянтин див.: Костянтин (Костянтин-Василій) Константинович, кн. Острозький
 Острозькі, магнати 14
- Павло**, ап. 21, 32
 Павло, диякон 151
 Павло Алеппський 179
 Павло Обнорський, прп. 39
 Параскева (Параскева-Петка, Єпіватська) Сербська, прп. 22, 23, 39
 Патрикеев Вассіан 17
 Пафнутій Боровський, прп. 34
 Певницький В.Ф. 45
 Пелагія ("Пелагеа"), дочка дяка 180
 Переяславцев Максим, власник папірні 85
 Петро, Никифорів син 173
 Петро, ап. 21, 32, 49
 Петро, митроп. Київський (архієп. Московський, митроп. Московський), свт. 23–25, 32, 37, 38
 Петро, син Власка 146
 Петро, покупець ркп. 152
 Петро Антіохійський, патр. 48
 Петро Муромський, блгв. кн. 42, 43
 Петро VI Кульгавий, молдавський господар 37, 131, 132
 Петро IV Рареш, молдавський господар 148
 Петров Андрій, безпоповець 151
 Петров М.І. 6, 36, 38, 45, 48, 49, 151, 156, 159, 163, 164, 168, 177
 Петров Тимофій 137
 Петровський Йосип 141, 172
 Петрушевич А.С. 125, 143
 Пискар Фома 151
 Питирим, еп. Великопермський (Питирим Пермський), свт. 39

- Погодін М.П. 159
 Подольський Ілля, свящ. 161
 Полікарп, чернець Києво-Печерської лаври, прп. 42
 Попов Гаврило 151
 Попов П.М. 167
 Попова Т.Г. 46
 Постников М.М. 140, 143
 Прокопій Устюзький, Христа ради юродивий, прав. 39
 Пронський Феодор Глібович (“Глібович”), кн. 43
 Пудалов Б.М. 47
- Радзивілли, магнати 15**
 Раєвський М.Ф. 158
 Розмишлович М. 180
 Розов М.М. 125
 Роман, інок 134, 147, 170
 Роман, ктитор 151
 Роман Макарій, єп. 18, 56
 Роман Михайлович, кн. Чернігівський 148
- Сава, син Самуїла кравця 146**
 Сава Вишерський Новгородський, прп. 39
 Сава Григорієвич 127, 134
 Сава Освячений, прп. 37
 Сава Сербський, свт. 22, 23, 33, 39
 Сава Сторожевський Звенигородський, прп. 39
 Саватій (Любibrатич), митроп. Захумський і Герцеговинський 176
 Саватій Соловецький, прп. 39
 Самон Газський, блж. 49
 Самуїл кравець 146
 Сангушки, магнати 14
 Сапеги, магнати 15
 Сара, прав. 124
 Свинкін Неклюд (“Неклюдєц”), Іванів син 128, 133, 147
 Селівєстр, ігум. 54, 149
 Семен, піп 169
 Семічев Іван Васильович 148
 Серапіон, митроп. Київський і Галицький 168
 Сергій Радонезький, прп. 23–25, 26, 33, 38, 166
- Сигізмунд II Август (“Жикгимонт Август”), король польський 43, 51, 130, 178
 Сигізмунд III Ваза (“Жикгимонт”), король польський 131
 Сидоров Климко 127, 129, 134, 169
 Симеон, дяк 147
 Симеон, єп. Володимирський 42
 Симеон (“Семіон”), палітурник 32, 166
 Симеон, єп. Рашський 152
 Симеон Кирилович, свящ. 147
 Симеон Метафраст, прп. 36, 50, 51
 Симеон Сербський, свт. 22, 23, 33
 Сінярська-Чапліцька Я. 59
 Сіцінський Ю.Й. 160, 161
 Скарга Петро 49
 Скорина Франциск (“Францїшек, Францїшек”) 16, 26, 28, 29, 119, 126, 129, 208
 Скрага Кондрат 171
 Скрябіна Тетяна 170
 Слома Стефан 179
 Сніжинський Григорій (“Снїжинский”), свящ. 161
 Соломон, цар 56
 Сорочинський С., свящ. 161
 Софонович (“Софонич”) Феодосій 178
 Спаський Іван 143, 168
 Сперанський М.М. 6, 161, 167
 Спойновський Т. 179
 Срезневський І.І. 159
 Стасов В.В. 7
 Степан, автор запису 180
 Степовик Д.В. 102
 Стефан, син Феодора Кардашевського 152
 Стефан Баторій, король польський і вел. кн. Литовський 137, 179
 Стефан Пермський, свт. 39, 57
 Строев П.М. 163
 Сундулея Заболоцька (“Заболотцкая”) 144
- Творогов О.В. 44**
 Тенчинські, шляхтичі 69
 Терещенко Г.П. 183
 Терновський Василій 130, 138
 Терновські, шляхтичі 130
 Тимофій Климентов див. Трифон Нємирєв

Титов Ф.І. 7, 159
Тишенко, свідок угоди 146
Торунтаєвський, власник папірні 85
Трифон Немиров (в миру – Тимофій
Климентов) 147, 172, 173
Тромонін К.Я. 76
Трубар П. 26
Турилов А.А. 115
Тяпинський Василь 15, 16, 27

Февронія Муромська, блгв. кн. 42, 43
Федір, піп битеньський 31, 133, 134
Федор Іоаннович, цар і вел. кн. 148
Федоров Іван 69
Феодор боярин, мч. 26, 38
Феодор варяг, мч. 42
Феодор, покупець ркп. 178
Феодор Студит, прп. 36
Феодоров Ігнат 144
Феодосій Великий, прп. 32
Феодосій Печерський, прп. 17, 23–
26, 32, 37–39, 42, 43
Феофіл, архім. 142
Фердинанд, король чеський 55
Філофея Румунська, мч. 42
Фомаїда, мч. 51
Фонкич Б.Л. 158
Франциск І, французький король 67
Франциск Скорина див. Скорина
Франциск

Жмельницький Авраам 152
Ходкевич Олександр 48
Ходкевичі, шляхтичі 15, 49
Хоменко 170
Христина, дочка Феодора Кардашев-
ського 152

Царський І.М. 162

Чаговець В.А. 12
Чарторийські (Чарторизькі), магнати
14, 136
Чарторизькі див. Чарторийські
Чепіга І.П. 9, 27
Черемський Федор 29, 126, 129, 171
Черкашенін Семен Михайлович 53
Чехович Мартін 28, 130, 131, 138
Чечерянин Устин Яцкович (“Яцко-
виць”) 72, 111, 127, 135
Чиж Кирило 175

Шапкін Іван, Ананійв син 40, 75, 134
Шевирьов С.П. 151, 153, 162, 163, 169
Шилейко Артемій 144, 149
Шмигін Тимофій 141
Шмурак Є.А. 191
Штур Л. 158

Щеглова С.О. 162, 167
Щепкін В.М. 76, 77
Щербаківський Д.М. 102, 161, 162, 171

Юрій Семенович Олелькович, кн.
Слуцький 72, 111, 135
Юрій Юрійович Олелькович, кн.
Слуцький, син Юрія Семеновича
Слуцького 135
Юрій Юрійович (“Юрієвич”) Олель-
кович, кн. Слуцький, онук Юрія
Семеновича Слуцького 135
Юстиніан, імператор 55

Яблонські К. 68
Яків, ап. 21
Яков Боровицький, прп. 34
Яков, ієрей 151
Яковлев, власник папірні 85
Яковлев Федір (“Фєвдорище”) 129, 134
Янгул, великий логофет молдавсько-
го князівства див.: Іон
Януш, угорський король 48
Ярослав І Володимирович, вел. кн.
Київський 53, 57
Ясиновський Ю.П. 9
Ясулайтис В.А. 183
Яцько, син Самуїла кравця 146

Grimsky, див. Гримський Станіслав
Koribut X. Hieremias Michal 175
Smolensky Hrihori 141

SUMMARY

The monograph is devoted to the historical and codicological study of the Cyrillic manuscripts dating back to the 16th century, deposited in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

The first chapter considers the repertoire of manuscripts of the 16th century against the historical backdrop of the development of countries and territories of the Cyrillic book culture of that period. New tendencies in book culture evoked under the influence of modern West European protestant trends, which contributed to the increase in the number of dogmatic and polemic collected books, and composition of new works revealing the current confessional polemics, as well as the translations of Holy Scripture into national languages at the dominance of ecclesiastical literature in Church Slavonic.

The second chapter covers the issues of the manuscripts attribution and dating, production localization of paper with specific filigrees, and determination of its use for manuscripts creation in certain areas.

The third chapter provides the analysis of an existing system of different manuscripts' sectional layout, as well as the types of decorations having both section-dividing and esthetic value. Besides, stylistic peculiarities of illuminated manuscripts of different localizations are specified.

The fourth chapter presents the study of marginal notes and those made on blank leafs of the 16th century manuscripts, the composition and characteristics of scribes' notes, contribution, ownership, purchase, donation and historical notes, made under the existing scientific classification. Reviewed is the role of the notes as documentary testimonies, which not only reveal the books destiny, but also allow obtaining data on a certain historical period.

The fifth chapter reflects the "Codex: Handwritten Books" database creation, development of the system of interconnected sections based on the 16th century manuscripts' descriptions, as well as the current database operation in the IRBIS64 librarian automation system with the data on the manuscripts publication in the Internet.

АННОТАЦИЯ

Предлагаемая книга представляет собой обобщающее историко-кодикологическое исследование кириллических рукописных книг XVI ст., хранящихся в фонде Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского.

В первой главе рассматривается репертуар рукописных книг XVI в. на фоне особенностей исторического развития стран и территорий кириллической книжности той эпохи. Отмечается зарождение новых тенденций в книжной культуре под влиянием современных западноевропейских протестантских течений, которые проявились, главным образом, в распространении догматико-полемических сборников и появлении новых сочинений, отражающих актуальную конфессиональную полемику, а также переводов книг Священного Писания на национальные языки при сохранении доминирующей роли богослужебной литературы на церковнославянском языке.

Вторая глава посвящена вопросам, связанным с атрибуцией и датировкой рукописей, установлением места производства бумаги с характерными филигранями, ее использованием для создания рукописных книг той или иной локализации.

В третьей главе анализируется сложившаяся система рубрикационного оформления для разных типов рукописных книг, а также виды украшений, несущие в рукописях как рубрикационную, так и эстетическую нагрузку; отмечаются стилевые особенности иллюминированных рукописей разной локализации.

В четвертой главе исследуются записи на полях и чистых листах рукописей XVI в., состав и характеристики – в соответствии со сложившейся в науке классификацией – записей писцов, вкладных, владельческих, купчих, дарственных, исторических записей. Рассматривается роль записей как документальных свидетельств, не только отражающих судьбу самой книги, но и позволяющих почерпнуть сведения о том или ином историческом периоде.

В пятой главе освещается история создания базы данных «КОДЕКС : Рукописные книги», разработка системы взаимосвязанных рубрик на базе описаний рукописных книг XVI в., а также актуальное функционирование базы данных на платформе системы автоматизации библиотек ИРБИС64 с публикацией информации по рукописным книгам в Интернет.

Наукове видання

Іванова Ольга Андріївна

**КИРИЛИЧНА РУКОПИСНА КНИГА XVI ст.
З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**
Монографія

Редактор

Н.М. Зубкова

Видання підготували

О.С. Боляк, Т.В. Герасімова

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

О.С. Боляк

Художнє оформлення та дизайн обкладинки

О.М. Гальченко

*В оформленні книги використані елементи оздоблення
рукописних книг XVI ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ*

Підписано до друку 21.12.2016. Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Ум. друк. арк. 20,8. Наклад 300 прим. Зам. 25.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3.